EOS

COMMENTARII

SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

VICTOR STEFFEN IOANNES WIKARJAK

Volumen LXV 1977

Fasciculus 2

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124-126
KATEDRA FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
ANDREAS WÓJCIK

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1977. Nakład: 530 egz. Objętość: ark. wyd. 15,90, ark. druk. 12,25+3 wkl., ark. A1 16. Papier druk. sat. kl. III, 70g, 70×100. Oddano do składania 26 II 1977. Podpisano do druku 26 X 1977. Druk ukończono w listopadzie 1977. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 1177/77
Cena zł. 45.–

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

PIIS MANIBUS

CASIMIRI FELICIS KUMANIECKI

UNIVERSITATIS VARSAVIENSIS PROFESSORIS EMERITI
ACADEMIAE SCIENTIARUM POLONAE SOCII ORDINARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM PRAESIDIS
INDE AB ANNO MILESIMO NONGENTESIMO QUINQUAGESIMO PERPETUI
VIRI DOCTRINA EXIMIA ET INGENII ACUMINE SINGULARI
DIE VIII MENSIS IUNII A. D. MCMLXXVII DEFUNCTI

QUI PERMULTIS OPERIBUS DISSERTATIONIBUS SYMBOLIS ANTIQUITATIS CLASSICAE AEVIQUE LITTERARUM RENASCENTIUM STUDIA MIRUM QUANTUM PROMOVIT

QUI STUDIIS CLASSICIS INTRA POLONIAE FINES STABILIENDIS PLURIMAM DEDIT OPERAM

QUI HUMANITATE SUA ATQUE EXIMIA BENIGNITATE OMNIUM COLLEGARUM ANIMOS SIBI DEVINXIT

SOCIETAS PHILOLOGA POLONORUM

Eos LXV 1977

DE FABULARUM SATYRICARUM GENERIBUS

Scripsit

VICTOR STEFFEN

Quinque genera sive classes fabularum satyricarum secundum res, quae in eis tractabantur, distinxit F. G. Welcker[1]. Ad primam classem eas fabulas rettulit, quae circa personam Bacchi versabantur, secundae classi eas fabulas tribuit, in quibus monstruosi humani generis insidiatores monstrabantur, tertiae classi assignavit eas fabulas, in quibus satyrorum lascivia in rebus amatoriis praevalebat, quartam fabularum satyricarum classem eam nominavit, in quibus dei aut personae allegoricae in variis vitae condicionibus versantes ostendebantur exceptis rebus amatoriis, ad quintam classem eas rettulit fabulas, in quibus principes, sacerdotes, vates similisque generis personae primas partes agebant. Quibus classibus sextam adiunxit Guil. Suess[2], cui attribuit eas fabulas, in quibus res pridem ignotae tamquam nova εὑρήματα celebrabantur satyrorumque admirationem excitabant.

Quae fabularum satyricarum distinctio a Welckero proposita et a Suessio aucta plurimum valoris perdidit, ex quo multa et haud parva fragmenta satyrica ex papyris in lucem prodierunt olim omnino ignota. Etiam ratio distinctionis fabularum satyricarum, quam acceperat Welcker, non ea est, quae plenam fidem excitet, cum aequum pondus et partibus primarum personarum et satyrorum ludibriis adscripserit, quae res in fabulis distinguendis certe disiungendae erant. Nam satyrorum ludibria per se non oriuntur, sed ex aliarum personarum actione pendent et nascuntur. Quare reiecta Welckeri fabularum satyricarum distinctione aliam multo, ut nobis videtur, probabiliorem distinctionem proponimus.

Ad primam fabularum satyricarum classem eas fabulas referimus, quae ad natalia aut pueritiam mirabilium infantium a deis ex nymphis vel etiam e feminis mortalibus clam procreatorum pertinent. Qui infantes in educationem nympharum vel satyrorum traditi mox vires acquirunt omnique exspectatione celerius crescunt suisque educatoribus aut inauditas curas parant aut ingenio suo res novas excogitant omnium summam admirationem moventes. Ad hoc genus referendae sunt imprimis duae fabulae: Aeschyli Τροφοὶ et Sophoclis Διονυσίσκος, utraque ad Bacchi pueritiam pertinens. In altera fabula monstratum est, qua sollicitudine quoque labore nymphae et satyri affecti essent, postquam puer e manibus eorum elapsus aberravit et a praedonibus asportatus est, ut plurimis annis opus esset, donec re-

---

[1] F. G. Welcker, *Nachtrag zu der Schrift über die Aeschylische Trilogie nebst einer Abhandlung über das Satyrspiel*, Frankfurt am Main 1826, p. 296 sqq.

[2] Guil. Suess, *De Graecorum fabulis satyricis*, Dorpati 1924, p. 4 sqq.

periretur. In altera autem fabula idem Bacchus puer vix ex incunabulis egressus satyris dulcedinem uvarum aperuit eosque vindemiam vinique calcaturam docuit. Eiusdem generis sunt Sophoclis Ἰχνευταί. In hac enim fabula fundamentum totius actionis Mercurii pueri versutia est, qui Cyllenae nymphae in tutelam datus mox acquisitis viribus Apollini fratri gregem abduxit et in antro occultavit atque ex testudine adhibito bovis corio lyram ingenio suo comparavit, cuius mirabili sonitu totam regionem replebat. Ad idem fabularum satyricarum genus referre non haesitamus Timesithei Ζηνὸς γονάς. Quamquam huius fabulae argumentum nusquam memoratur, tamen actionem circa Iovis natalia versatum esse e fabulae titulo ipso conicimus. Iuppiter natus statim a Rea matre fortasse nymphis et satyris in tutelam traditus est, ne a patre sicut fratres antecedentes devoraretur. Hic quoque puer aliquo mirabili facto divinitatem suam coram nymphis et satyris probavisse videtur. Ad hoc drama fortasse alludit Callimachus in hymno in Iovem. Natalia et pueritiam Arcadis, Iovis filii ex Callisto procreati in fabula, cui nomen Καλλιστὼ fuerat, tractata esse nonnulli suspicantur. Si haec suspicio vera esset, Καλλιστὼ eidem fabularum generi tribuenda esset. Ad primam fabularum satyricarum classem Sophoclis quoque Ἡρακλίσκος pertinet. Titulus fabulae ipse docet Herculis infantis res in hac fabula tractatas esse, inter alias videlicet illam quoque viperae in lectulum pueri irrepentis suffocationem.

Secundae fabularum satyricarum classi ea dramata tribuimus, in quibus dei aut heroes in variis vitae condicionibus versantes monstrabantur. In hac regione satyrographi eximiam inventionem ostentabant. Tamen propter fragmentorum inopiam et lacerationem omnes deorum angustiae et acerbitates, quae a poetis satyricis tangebantur, explorari non possunt; saepe tantum indicia quaedam cognovisse satis habere cogimur. Una res, quae in fabulis satyricis evolvebatur, est deorum vel heroum morbus. Duas fabulas hanc rem tetigisse scimus. In Achaei Ἰριδι Bacchus aegrotans monstratus est, in Dionysii Λοιμῶι ventriculo laborans Hercules. Utrumque satyri suis rationibus sanare conabantur. Altera res, quam satyrographi adamaverant, est deorum vel heroum servitus. Clarissimum huius servitutis exemplum praebuit Sophoclis Ἄδμητος. In hac fabula poeta spectatoribus ante oculos Apollinem deum posuit monstravitque labores sordidos, quos deus apud Admetum, Pherarum regem, servi munere fungens efficere coactus esset. In Sylei servitutem Hercules quoque Iovis iussu venit. Quae res tractata est in Euripidis fabula, cui nomen fuerat Συλεύς. Praesentia eius apud periculosissimum insidiatorem ea de causa necessaria fuit, ut Syleum hominum innocentium perfidum vexatorem deleret. Ipsa autem servitus Herculis cardo actionis non fuit. Itaque hanc fabulam eis fabulis annumerabimus, quae de hominum insidiatoribus tractabant. Accuratius descripta est Herculis servitus apud Omphalen, Lydorum reginam, in Ionis et Achaei fabulis nomine reginae inscriptis. Sed haec servitus neque dura neque amara, sed potius iucunda fuit. Nam apud Omphalen heroi pronam Herculem plus cenavisse et voluptatibus fructum esse quam laboravisse e fragmentis imprimis ex Ionis fabula superstitibus perfacile colligi potest.

Herculem adulescentulum in scaenam produxit Achaeus in fabula, cui nomen fuerat Λίνος. Hunc Herculem monstravit poeta apud Linum cantum et musicam

fragmentum servavit nobis papyrus Oxyrhynchia 1083[3], quod fragmentum ad Sophoclis Ἀχιλλέως ἐραστὰς pertinere olim suspicati sumus[4]. Agitabatur in hac fabula de certamine, quod instituerat Oeneus, ut diiudicaretur, cui in matrimonium danda esset Dianira, filia eius. In Sophoclis Ἰνάχωι primae partes fuerunt Ius, Inachi filiae, quam Iuppiter amore suo persequebatur. Num Πανδώρα quoque ad hoc fabularum genus pertinuerit, certo erui non potest. Mirum videtur, quod nulla Euripidis fabula satyrica reperitur, in qua primas partes femina egerit, praesertim cum in tragoediis idem poeta feminis primas partes tribuere non recusaret. E tragicis minoribus, qui dicuntur, Aristias unus nominandus est, qui Ἀταλάντην satyricam scripserat, in qua fabula de Atalanta, Schoenei filia, in matrimonium optimo competitori danda agebatur.

Locupletissima est septima fabularum satyricarum classis, ad quam eas fabulas referimus, in quibus varii generis latrones et viatorum insidiatores producebantur. Qui latrones, plerumque Neptuni filii, crudelitatem suam aut innata quadam voluptate atque natura aut lucri sordidi gratia exercebant, donec a validioribus aut dolo aut vi conficerentur. In his fabulis componendis Euripides fuit uberrimus poeta. Sed alii quoque poetae hanc materiam prorsus non respuebant velut Phrynichus, Aeschylus, Pratinas, Sophocles, Sositheus. Phrynichus Ἀνταῖον in scaenam misit, in qua fabula „multa de luctationibus percucurrit". Ἀνταῖον etiam Aristias scripsit. Non dubitatur, quin uterque poeta Antaeum, Libyae regem, Neptuni filium, monstraverit, qui peregrinos captos cogebat, ut secum luctarentur, victos autem occidebat. Quem Hercules forte viator prostravit. Eandem materiam tetigisse videtur Pratinas in fabula, cui nomen fuerat Παλαισταί. Similis latro Cercyon quoque fuit, Neptuni filius, qui sicut Antaeus cum peregrinis viatoribus luctabatur eosque conficiebat. Quem tandem vita privavit Theseus. Materiam hanc Aeschylus tractavit in dramate Κερκυών inscripto. In Sophoclis fabula, cui nomen fuerat Ἄμυκος, monstratus est Bithyniae rex idemque Neptuni filius, qui peregrinos cogebat, ut manibus in pugnos compressis secum pugnarent, et superatos concidebat. Quem Pollux ad pugnam provocatus delevit. In Sophoclis fabula, cui nomen Δαίδαλος fuerat, Talos Vulcani arte creatus monstratus est, qui Minoi regi Cretam custodiebat omnesque ad eam appropinquantes igne torrebat. Quem delevisse videtur Daedalus. Neptuni filius Busiris fuit, Aegypti tyrannus. Qui peregrinos captabat, ut Iovi eos sacrificaret. Comprehensus ab eo Hercules vincula rupit ipsumque Busirin una cum eius administris necavit. Hoc fere fuit argumentum fabulae Euripideae, cui nomen fuerat Βούσρις. Monstruosus fuit Sciron quoque, Neptuni filius, in Euripidis fabula eiusdem nominis propositus. Qui viatores iuxta sedem ipsius praetereuntes retinebat et spoliatos omnibus rebus, quas secum portabant, de alta rupe in mare detrudebat. Finem sceleribus eius imposuit Hercules. Latro fuit quoque Cycnus, Martis filius, qui viatores Delphos migrantes aggrediebatur, ut ex dereptis donis, quae deo Delphico portabant, aedem patri suo erigeret. Qui etiam ab Hercule concisus est. Quae historia explicata est in Achaei Κύκνωι. Notissimus omnium

---

[3] The Oxyrhynchus Papyri, Part VIII.

[4] V. Steffen, *De auctore satyrorum Oenei filiam expetentium*, Eos XLI 1940—1946, p. 114 sqq.

Autolycum exorta est, quam materiam tractavit Euripides in fabula, cui nomen fuerat Αὐτόλυκος. Qui Autolycus, cum a Mercurio patre furendi artem hereditate accepisset, tantam huius rei perfectionem possedit, ut nunquam furens deprehendi posset. Ita Sisypho quoque boves surripiebat et impunitus esset, nisi tandem Sisyphus bobus suis signa in ungulis impressisset, quibus boves ab Autolyco retentas denique cognovit et recuperavit. Ita Sisyphus astutia sua versutissimum veteratorem superavit.

Ad quintam classem eas fabulas referimus, quas θεομάχων facinora explebant. Primam harum fabularum Aeschyli Λυκοῦργον nominamus. Lycurgus, Edonum rex, gravissimus Bacchi obtrectator fuit, qui non solum bacchas et satyros, comites eius violavit, sed etiam deum ipsum asperrima contumelia affecit. Tandem a deo superatus in vincula coniectus et in antro Pangaei montis clausus est, ut solitariam ibi vitam ageret. Eandem materiam revolvisse videtur Polyphrasmon in fabula satyrica Λυκουργείαν claudente. Alter deorum obtrectator fuit Salmoneus, Elidis rex. Qui tonitrua Iovisque fulmina imitabatur, ut deo honorem mortalium detraheret et sibi asciscerent. Qua re Iuppiter iratus audacissimum obtrectatorem fulmine icto confecit. Quas res Sophocles depinxit in fabula, cui nomen fuerat Σαλμωνεύς. In Iovem Prometheus quoque peccavit igne subdole detracto et contra dei voluntatem hominibus dato. Quomodo propter hoc facinus punitus sit, ex Aeschyli *Prometheo vincto* comperimus. Utrum in fabula satyrica, cui nomen fuerat Προμηθεὺς πυρκαεύς, eadem poena affectus sit, an potius impunis discesserit, nescimus. Quaestio ignis Iovi surrepti suscepta est etiam a Sophocle in fabula, quam Κωφοὶ inscripserat. Ibi coniuncta est cum delatoribus, qui Promethei furtum Iovi denuntiaverant et pro hoc merito a deo immortalitatis medicamine donati sunt, quod tamen stultitia sua mox amiserunt.

Sextae fabularum classi eas fabulas tribuimus, in quibus feminae primas partes agebant. Quae fabulae plerumque coniunctae fuerunt cum rebus amatoriis et nuptialibus. Aeschyli fabularum satyricarum has annumeramus: Ἀμυμώνην et Δικτυουλκούς. In alterae fabula primae partes datae sunt Amymonae, Danai filiae, quae, cum in arida terra aquam quaereret, in satyri libidinosi manus incidit, qui eam comprimere conabatur. Sed audito puellae clamore Neptunus auxilio venit, qui ipse amore puellae fructus est. In altera fabula Danae cum Perseo filiolo ex undis excepta oppressione Sileni et satyrorum liberata est a Polydecte, Seriphi rege, qui pulcherrimam feminam in matrimonium duxit. Sophocles complures fabulas satyricas similibus rebus explevit. In Ἑλένης γάμωι nuptias Helenae cum Paride, qui eam a marito abduxerat, depinxit. In Ἔριδι nuptias Pelei et Thetidis ostendit, inter quas gravissimum certamen de pulchritudine inter tres deas ortum est. Similem materiam revolvisse videtur in fabula, cui nomen fuerat Κρίσις. Paris, qui denique certamen diiudicavit, a Venere pulcherrimam uxorem accepit. Huic fabularum generi eiusdem poetae Ναυσικάαν ἢ πλύντριας adiungimus, quamquam non desunt, qui hanc fabulam satyricam fuisse negent. Primas partes in hac fabula egit Nausicaa, quae naufragi Ulixis in litore maris, ubi cum ancillis lintea lavabat, conspecti tanto amore capta est, ut in parentum domum eum invitaret atque de matrimonio cum eo iungendo cogitaret. Ad idem fabularum genus eam quoque fabulam referimus, cuius

Eos LXV 1977

ZE SŁOWNICTWA MIŁOSNEGO STAROŻYTNYCH KOMEDII GRECKICH

Napisała

ANNA M. KOMORNICKA

Z arcybogatego słownictwa erotycznego komedii greckiej (starej, średniej i nowej) chcę tu wybrać te wyrazy (głównie przymiotniki i rzeczowniki) oraz te zwroty, których używają postacie komediowe w odniesieniu do przedmiotu swych uczuć lub opowiadają o nim. Będą to więc 1. epitety użyte w sensie właściwym lub przenośnym, 2. zwroty-wyznania wyrażające miłość, 3. zdrobnienia (*deminutiva*) i wyrazy pieszczotliwe (*hypocoristica*), 4. wyrazy metaforyczno-symboliczne właściwe językowi zakochanych. O czasownikach — a więc różnych czynnościach z dziedziny erotycznej — pisałam na innym miejscu[1]. Do analizy i refleksji nad tym odcinkiem twórczości greckich komediopisarzy skłonił mnie, przyznaję, pewien instynkt przekory. Ostatnie dziesiątki lat badań nad komedią grecką dały nam — prócz nowych wydawnictw odnalezionego tekstu Menandra i pewnych emendacji z dziedziny krytyki tekstu — moc prac, w których autorzy zajmują się bądź podłożem politycznym, społecznym, filozoficzno-pedagogicznym tego gatunku literackiego, bądź zagadnieniem komizmu (we wszelkich jego przejawach: postaci, sytuacji, stylu i języka), kładąc zasadniczy nacisk na aspekt satyry i krytyki ówczesnych czasów i aktualnie żyjących mniej lub bardziej wybitnych jednostek. O samych wyzwiskach i szyderstwach w komedii greckiej napisano w ostatnich 20 latach aż dwie prace[2]. Jest to najzupełniej normalne — moje różne prace dotyczyły także tych właśnie aspektów — gdyż takie są podstawowe wymogi gatunku komediowego. Tu jednak, dla odmiany, chciałabym wyeksponować bardziej liryczną stronę słownictwa komedii, wykazać pewne autentyczne echa i zapożyczenia z wcześniejszej liryki greckiej i zastanowić się, czy istotnie zawsze komediopisarze ukazują różne aspekty uczucia miłości w krzywym zwierciadle parodii i satyry.

Najpospolitszą apostrofą dla określenia czyichś serdecznych uczuć jest φίλος, φίλη, 'miły, ulubiony, kochany', dodany do imienia lub z przymiotnikiem „mój", „moja"; występuje on również w neutrum φίλον (Ar. *Eccl.* 952), „kochanie". Mamy go również często w superlatywach φίλτατος, φιλτάτη. Niemniej jednak trzeba

---

[1] A. M. Komornicka, *Uwagi o języku erotycznym starej komedii greckiej*, Eos LXIII 1975, s. 15—35.

[2] G. Dunst, *Die Wörter des Schimpfens und Spottens in der älteren griechischen Komödie*, Berlin 1953; i ogólniejsze: M. Faust, *Metaphorische Schimpfwörter*, Indogermanische Forschungen LXXIV 1969, s. 54—125.

sceleratorum est Polyphemus, cuius persona in Euripidis et Aristiae fabulis satyricis tractata est, quibus nomen fuerat Κύκλωψ. Ad huius Polyphemi sedem Ulixes cum sociis iniquis ventis appulsus est. Mox Polyphemus aliquos herois socios devoravit, propter quod facinus ab Ulixe oculo privatus est. Alius hominum insidiator Syleus fuit, qui viatores in vinetis suis laborare cogebat et confecto sub vesperum labore trucidabat. Qui ab Hercule Iovis iussu in servitutem eius dato interemptus est. Hoc fere fuit argumentum fabulae Euripideae Συλεύς inscriptae. Ex Euripidis fabula, cui nomen Θερισταὶ fuerat, solus titulus servatus est. Plurimi viri docti hic eandem materiam tractatam esse suspicantur atque in Sosithei fabula Δάφνις ἢ. Λιτυέρσης Primas partes hic egit Lityerses, Phrygiae rex, qui advenas primum satiatos segetes suas metere cogebat et metendo superatos detruncabat. Mox ab Hercule correptus capite absciso in Maeandrum coniectus est.

Ad eandem classem duas quoque fabulas referimus, in quibus alterius generis monstra proposita sunt. Aeschylus leonem in fabula eiusdem nominis monstravit, qui viatoribus insidiabatur eosque vexabat. Agebatur videlicet de leone Nemeaeo, quem Hercules de medio sustulit. Idem poeta Sphingem in scaenam eduxit ad Thebas sedentem et praetereuntes inquietantem, donec ab Oedipo perderetur.

Peculiarem classem (octavam) faciunt eae fabulae, quae posterioribus temporibus in scaenam missae sunt, in quibus contemporaneae personae proponebantur, velut Harpalus in Pythonis Byzantii fabula, cui nomen Ἀγήν datum est, et Menedemus et Cleanthes philosophi in Lycophronis fabulis.

Aliquot fabularum satyricarum tituli remanent, qui propter fragmentorum aliorumque indiciorum inopiam ad singulas classes referri non possunt.

In distinguendis fabulis solum primas partes personarum in comparationem vocavimus. Sed in unaquaque fabula etiam elementa secundiaria fuerunt, quae a principali actione pendebant eamque amplificabant. Quae elementa a quibusdam cum actione principali adaequantur. Ad quae imprimis cenarum imagines plerumque cum Herculis persona coniunctas referimus, huc pertinent prima quoque, quae dicuntur, εὑρήματα a personis primas partes agentibus excogitata, velut lyrae inventio, vindemiae doctrina, ignis propagatio, servitus in Euripidis Sylea, varia satyrorum officia et labores, quae tamen peculiarem explicationem exspectant. Satyrorum enim ludibria non serviunt, nisi hilaritati augendae fabulisque addendae.

Posnaniae

pamiętać, że często wyraz ten odpowiada zupełnie konwencjonalnemu „mój drogi", „moja miła", bez żadnego ładunku uczuciowego (Ar. *Ach.* 1020, *Th.* 210, *Ran.* 503). Jeżeli słowa te wyrażają autentyczne uczucia miłości, mogą być użyte bądź w sensie parodystycznym, bądź są szczerym odbiciem myśli i uczuć. Np. gdy w *Acharnejczykach* (887) Dikajopolis woła z uniesieniem: Ὦ φιλτάτη σὺ καὶ πάλαι ποθουμένη — „O, najmilsza ty i z dawna wytęskniona!", zwracając się do ryby, węgorza z Kopais, którego dawno nie kosztował — mamy tu do czynienia z paratragedią, czyli wierszami, które w tragediach miały wyrażać uczucia w stosunku do osób ukochanych[3]. W tym tekście wywołują one jedynie śmiech. Ale ten sam Dikajopolis broniąc się przed rozsierdzonymi Acharnejczykami grozi, iż zniszczy ich najdroższych przyjaciół: Ἀνταποκτενῶ γὰρ ὑμῶν τῶν φίλων τοὺς φιλτάτους (326), mając na myśli kosze, którymi nosili węgiel, nieodzowne narzędzie ich pracy i wierny towarzysz ich mozołu; tu kosz ten urósł do rangi przyjaciela, do którego ci biedni ludzie żywią szczere uczucia przywiązania. Wiemy z własnego doświadczenia, jak często martwe przedmioty, używane przez wiele lat i będące wspomnieniem dzieciństwa czy innych szczęśliwych chwil, są dla nas cenne i drogie; te, zwane przez Francuzów *les objets de notre tendresse*. Poza tym te martwe przedmioty mogą ludziom przypominać ukochane osoby; tak właśnie rzecz się ma u anonimowego komediopisarza nowej komedii (fr. 151), gdzie znajdujemy wykrzyknik ὦ φιλτάτη κλίνη ! — „O najdroższe łoże!". Ciekawy jest tu komentarz Plutarcha, któremu ten fragment zawdzięczamy; pisze on w swym dziełku *O gadulstwie*: „Zakochani będą spędzać większą część czasu na wykrzyknikach, które mają im przypomnieć osobę ukochaną, ale zamiast mówić wprost o ludziach, mówią o rzeczach nieożywionych — ἄψυχα" (Plut. *Moral.* 513 f). W arystofanejskim *Pokoju* (1198) fabrykant kos woła do Trygajosa, z sercem wezbranym wdzięcznością za to, że przywrócił pokój na ziemię: „O najmilszy Trygajosie, ileż nam dóbr dałeś uczyniwszy pokój!". Jeszcze gorętszym uczuciem nacechowane są słowa chłopów witających Eirene po tylu latach wojny (*Pax* 582): χαῖρ', ὡς ἀσμένοισιν ἦλθες, ὦ φιλτάτη· σῷ γὰρ ἐδάμην πόθῳ — „Witaj, witaj, przychodzisz do nas rozradowanych, o najmilsza, bo dręczyła nas tęsknota za tobą", i w. 586: ὦ Ποθουμένη — „O wytęskniona!". W stosunku do Kinezjasza, mimo iż jego Mirrhyna zwodzi go dla wyższych celów, jej φίλτατε (*Lys.* 950) nie jest pozbawione czułości, podobnie jak i dwa razy powtórzone φίλον ἐμόν (*Eccl.* 931, 953) oraz φίλτατον w dwugłosie zakochanej pary, o którym szerzej powiem poniżej. Ale już w *Eccl.* 378 Chremes opowiadając o nieudanym zebraniu na Pnyksie wtrąca ὦ Ζεῦ φίλτατε, które bynajmniej nie wyraża żadnego uczucia w stosunku do Zeusa. Jest to nasz odpowiednik „na miły Bóg!", który — jak wiemy — jest absolutnie pozbawiony wszelkich „religijnych" aspektów.

O zachowaniu się i wypowiedziach zakochanych czytamy w Ar. *Lys.* 855—857, jak to kochająca „żona ma zawsze imię męża na ustach i czy to weźmie jajko czy jabłko »To będzie dla Kinezjasza« — mówi", a „gdy zejdzie rozmowa na innych

---

[3] G. Pianko, *Co to jest parodia*?, Meander II 1947, nr 6, s. 321—328; A. M. Komornicka, *Quelques remarques sur la parodie dans les comédies d'Aristophane*, Quaderni Urbinati di Cultura Classica III 1967, s. 51—75; P. Rau, *Paratragodia. Untersuchung einer komischen Form des Aristophanes*, Zetemata XLV 1967, s. 144—147; H. Koller, *Die Parodie*, Glotta XXXV 1956, s. 27 sqq.

komedii uważa tę nazwę za wulgarną (φαυλοτάτη), używaną przez niewolników na oznaczenie ich romansu czy uczucia do młodej pani: ἀπφία ... νέας δεσποίνης ὑποκορίσματα. Innym pieszczotliwym wyrazem jest μαλακίων, zdrobnienie od μαλακός — delikatny, miękki. W *Eccl.* 1058 stara wiedźma wzywa do siebie młodzieńca nazywając go μαλακίων. (Odpowiednik w języku angielskim, w miłosnym słownictwie do *soft*, *softy*, jak nieraz zakochani się nawzajem nazywają.) Zasadniczo w poezji występuje raczej forma μαλθακός, podczas gdy μαλακός występuje częściej, w prozie. Wśród przezwisk heter u Theophilosa fr. 11 i u Menandra *Sic.* X B 13; XIC 24; XX 4,5 znajdujemy μαλθακή.

Przymiotniki i rzeczowniki oznaczające słodycz nadają się par excellence do pieszczotliwych apostrof. Tak więc mamy γλυκύς, γλυκύτατος; wyróżniamy tu te same stopnie gradacji uczuć jak w φίλος, φίλτατος. I tak Lysistrata powie do swej towarzyszki Lampito (78—79): Ὦ φιλτάτε Λάκαινα, χαῖρε, γλυκυτάτη. Będzie to tylko serdeczne powitanie miłej towarzyszki, nie żadne głębsze uczucie. Dikajopolis udając przesadną serdeczność, a w gruncie rzeczy chcąc ośmieszyć Eurypidesa, powie doń (*Ach.* 475): Εὐριπίδιον, ὦ γλυκύτατον καὶ φίλτατον — „Eurypidesku, o najsłodszy i najmilszy", ale już Mirrhyna będzie się szczerze rozczulać nad swym dzieckiem, którego ojciec nie chce zakończyć wojny (*Lys.* 889): Ὦ γλυκύτατον σὺ τεκνίδιον, a sam stęskniony Kinezjasz zawoła (*Lys.* 872): Ὦ γλυκύτατον Μυρρινίδιον — „O najsłodsza Mirrhynko!". U Platona komika (fr. 48 A) Herakles, dobroduszny osiłek, niezbyt biegły w sztukach miłosnych, błaga wyniosłą heterę (?): οἴμοι τάλας, ἀπολεῖς μ', Ἀφροδιταρίδιον γλυκύτατον, ἱκετεύω σε, μή με περιΐδῃς. — „O ja nieszczęsny, gubisz mnie, Afrodytko najsłodsza, błagam cię, nie bądź tak wyniosła wobec mnie!". U tegoż Platona (fr. 178) stary mężczyzna rozczula się nad ulubionym łokciem czy załamaniem ramienia dziewczyny ὦ γλυκὺς ἀγκών. Wiemy dobrze, jak w tej anatomii miłości — w życiu i na kartach poezji — zakochani wielbią tę czy inną część ciała pani ich serca — stąd greckie przysłowie ὦ γλυκέα ἥθη — „O słodkie miejsce!". Miejsce, gdzie odbywa się spotkanie kochanków, scena miłosna, nosi nazwę Ἀφροδίσιος κῆπος, „ogród Afrodyty". Archippos (fr. 45 A) ὦ μάκαρ, ὃς ἐπὶ χλανιδοφόροις κοίταισι τὸν Ἀφροδίσιον κῆπον ἀποδρέπεις — „O szczęśliwy jesteś ty, który na posłaniu z miękkich tkanin zrywasz (owoce) w ogrodzie Afrodyty". Możemy tu wykryć wyraźne i rozmyślne zapożyczenia z liryki archaicznej; Pindar np. w odniesieniu do sztuki poetyckiej nazwie swe pole działania Ἀφροδίτας κᾶπος (*P.* 5,24) lub „ogród Charyt", (*O.* 9,27): ἐξαίρετον Χαρίτων νέμομαι κᾶπον — „Jeśli los pozwolił, bym umiał własnoręcznie uprawiać wyborny ogród Charyt". Gdzie indziej (*P.* 6, 1—3) tenże poeta zamiast „ogród" powie „pole": ἦ γὰρ ἑλικώπιδος Ἀφροδίτας ἄρουραν ἢ Χαρίτων ἀναπολίζομεν — „orzemy bowiem pole bystrookiej Afrodyty i Charyt"; tu Afrodyta jest uosobieniem uroku poezji i piękna życia[8]. Z takim nieosobowym użyciem imienia Afrodyty spotykamy się np. u Ajschylosa (*Ag.* 419), gdy chór

---

[8] Wilamowitz niesłusznie dopatrywał się w tym wierszu erotycznych intencji ze strony Pindara w stosunku do Trazybulosa (L. R. Farnell, *Pindar. A Commentary*, Amsterdam 1965² [1932¹], s. 183 sq.).

odmalowuje rozpacz i ból Menelausa po porwaniu Heleny przez Parysa: „Cóż mu z pięknych posągów!? W nich nie znajdzie pociechy! Gdzież tych oczu spojrzenie? Odeszła hen Afrodyta" (dosł. wszelka Afrodyta — ἔρρει πᾶσ' 'Αφροδίτα). W platońskim *Ionie* 534 b czytamy: ἐκ Μουσῶν κῆπον τινῶν ... δρεπόμενοι τὰ μέλη" — „z ogrodu różnych muz zrywam pieśń". Przypomina się poezja anonimowego poety hiszpańskiego z X w., której zbiorek przełożył Leopold Staff: *Ogród pieszczot*.

Złoto, ze swoim blaskiem wyrażającym coś najcenniejszego, występuje również w pieszczotliwym słownictwie komedii. Kinezjasz nazywa swą upragnioną Mirrhynę „Złotkiem" (*Lys.* 930): Δεῦρό νυν, ὦ χρυσίον". Ὦ χρυσίω powie Dikajopolis do dwóch heter, po jego obu stronach, gdy wraca z uczty i prosi je o pocałunki (Ar. *Ach.* 1200). U Timoklesa (fr. 25) hetera nosi imię-przezwisko Chrysis i to samo imię znajdujemy w tytule sztuki Antyfanesa, do którego starożytny komentator dodał wyraz πόρνη. Inne pieszczotliwe przezwiska heter i epitety, którymi je określano, to "Αβρα — „Śliczna" (Nikostratos komik w tytule sztuki), Θάλλουσα „Kwitnąca" (Theophilos 11), Γελασίνη „Śmieszka" (Anaksandrides 25), a nawet Χρηστή „Szlachetna" (Menander) czy 'Ολβία „Szczęśliwa" (Eubulos 74)[9].

Jak w językach wszystkich epok, zakochani chętnie używają nazw zwierząt dla przedmiotu swej miłości. Jedną z najbardziej uroczych jest *hapax* arystofanejski χρυσομηλολόνθιον (*Vesp.* 1341) „złotomiodny chrabąszczyk". Użyje go stary Philokleon w podnieceniu miłosnym do młodej flecistki. Trudno się tu dopatrzyć jakiegoś specjalnego symbolu. Sam fakt, że ów chrabąszcz jest złocisty i miodny — już go niejako przydziela do słów-komplementów wobec przedmiotu zapałów miłosnych. Nieco inaczej jest z inną zwierzęcą nazwą: μέλιττα — „pszczoła". Jest ona i w literaturze, i w przysłowiach ludowych, i w mowie codziennego użytku uosobieniem pracowitości, zapobiegliwości. Np. Ar. *Vesp.* 367: „Już jutrzenka, pszczółko!" woła chór dikastów do Filokleona przebywającego w areszcie domowym. Ten sam symbol kobiety-pszczoły — jako jedyny dodatni — występuje w satyrze na kobiety Semonidesa z Amorgos[10]. Drugą cechą pszczoły jest jej słodycz,

---

[9] Podaję tu tylko wyrywkowo parę imion-przezwisk heter, tylko pozytywnych, więcej jest oczywiście negatywnych, wyśmiewających ich wygląd, chciwość, interesowność czy przebiegłość. Zamierzam w przyszłości przedstawić zagadnienie heter i ten aspekt życia erotycznego w komedii greckiej.

[10] w. 1: „Umysły kobiet różne od początku bóg uczynił...
w. 83 sqq.: Ta wreszcie z pszczoły, szczęśliw, kto posiądzie ją,
Bo tej obmowa nie śmie jednej tknąć.
Pod jej rządami wzrasta i rozkwita dom,
Kochana z kochającym wraz starzeje się
Małżonkiem, oraz sławne dzieci jemu da.
Wśród wszystkich kobiet żona ta wyróżnia się
I wkoło ją otacza boski czar i wdzięk.
Nie lubi też zasiadać w gronie takich żon,
Co wśród swawolnych gawęd lubią tracić czas.
Kobiety te, najlepsze i rozumne, Zeus
Przeznaczył ludziom jako najprzedniejszy dar".
(tłum. W. Klinger)

bogatych (4, 497 A) i bardzo biednych (5, 497 E). Bogaci dowodzą, że nie potrzebują dzieci, bo opiekunów na starość i spadkobierców znajdą mnóstwo, i to o wiele bardziej wdzięcznych niż własne dzieci, które uważają otrzymywanie spadku za rzecz im należną. Poza tym nawet jedno dziecko pozbawia rodziców przyjaciół i wielu zaszczytów, ponieważ trzeba się wyłącznie nim zajmować i jemu poświęcać czas. Tak więc niczego pożytecznego nie przynoszą dzieci rodzicom, ani też nie przyczyniają się do szybkiej ich kariery. Takimi lub podobnymi wypowiedziami tłumią ludzie bogaci swe naturalne skłonności do filostorgii. Jednakże z tego nie wynika, że siła i oddziaływanie natury jest mniejsze u ludzi niż u zwierząt. Również nie powinniśmy z tego powodu ulegać argumentom takich ludzi, bo jeżeli wielu popełnia samobójstwo, to nie można stąd wyprowadzać wniosku, że człowiek nie ma wrodzonej miłości do siebie i swojego gatunku. To przecież tylko specjalne, sprzeczne z naturą powody kierują postępowaniem samobójców. Plutarch wręcz nazywa je chorobami i złymi namiętnościami duszy. Należy tu podkreślić, że takie zestawienie ludzi bogatych z samobójcami, ludźmi chorymi, jest bardzo mocne w swojej wymowie. Co więcej, autor świadomie pogłębia to wrażenie twierdząc, że ogół ludzi sądzi tak samo jak on. Dowodem na to jest ich reakcja, kiedy któreś ze zwierząt domowych, pies lub świnia, rozszarpie swoje młode. Składają wtedy rozmaite ofiary bogom odwracające nieszczęścia, ponieważ uważają takie „wyrodne postępowanie" za tragiczny znak. Wiedzą zatem, że wszystkie stworzenia powinny zgodnie z naturą kochać swoje młode i żywić je, a nie niszczyć. Ta zdrowa opinia ogółu, dowodzi Cheronejczyk, błyszczy jak złoto lub inny drogocenny metal w kopalniach pod zwałami ziemi. W ten sposób i ludzie, którzy nie mają jasnego rozeznania w tym, co słuszne, okazują swoją miłość do potomstwa. Ludzie bowiem biedni wprawdzie (zwróćmy uwagę na partykułę μέν) nie dbają o swe dzieci, tłumacząc się brakiem środków na zabezpieczenie im odpowiedniego wychowania... i tu tekst się urywa. Czytelnik spodziewa się dalszego członu zdania: ale przecież (oczekujemy tu partykuły δέ) są między nimi tacy, którzy umieją okazać swoją *filostorgia*. Możemy przypuszczać, że w dalszym ciągu wywodów autor przedstawi sposoby okazywania tej miłości do potomstwa. Tym bardziej że rozpoczynając krytykę ludzi bogatych Cheronejczyk wyraźnie stwierdza fakt nieprzerwanego wychowywania dzieci szczególnie przez tych, „którzy najmniej tego potrzebują" (4, 497 A), a więc ludzi ubogich.

Tak więc analiza krytycznych uwag moralisty i bezpośredniego kontekstu stanowczo nie pozwalają na stwierdzenie, że według Plutarcha ludzie, którzy nie mają środków na odpowiednie wychowanie swych dzieci, tylko w ten sposób okażą swoją *filostorgia*, jeśli zrezygnują z ich posiadania.

Usiłując zrekonstruować dalszy ciąg myśli Plutarcha, musimy sobie postawić pytanie, jaki był jego stosunek do zagadnienia posiadania i wychowywania dzieci przez ludzi biednych? Zacznijmy od szczegółowej analizy ich wywodów: οἱ μὲν γὰρ πένητες οὐ τρέφουσι τέκνα, φοβούμενοι μὴ χεῖρον ἢ προσήκει τραφέντα δουλοπρεπῆ καὶ ἀπαίδευτα καὶ τῶν καλῶν πάντων ἐνδεᾶ γένηται· τὴν γὰρ πενίαν ἔσχατον ἡγούμενοι κακὸν οὐχ ὑπομένουσι μεταδοῦναι τέκνοις ὥσπερ τινὸς χαλεποῦ καὶ μεγάλου νοσήματος... tu tekst się urywa. Najistotniejsza zatem jest ich obawa, że biedę przekazuje się dziedzicznie dzieciom, jak jakąś chorobę,

innych pieszczotliwych nazw „pochodzenia zwierzęcego", które nie kierują się ogólnie przyjętą logiką, do sfery irracjonalnej i czysto emocjonalnej (żabko, kotku, piesku, myszko, ptaszynko itp. aż do tak pozornie cudacznego, jak np. w języku francuskim *mon grand loup*, które może mówić nie tylko kobieta do mężczyzny, ale i odwrotnie![14]). Ale wiadomo, że *le coeur a des raisons que la raison ne connaît pas.*

Jeszcze jedno zwierzę, ptak, awansował powszechnie do nazw miłosnych. Jest to gołąbka w różnych ornitologicznych odmianach: φαττίον zdrobnienie od φάττα, dzika gołąbka-turkawka (*columba palumbes*). Odnajdujemy ją np. u Arystofanesa (*Plut.* 1011) w tym samym wierszu co „kaczuszka" i odnosi się — a raczej odnosiła w szczęśliwej przeszłości — do tej samej starki. Filologowie nie są zgodni, czy przyjąć wersję φαττίον (Bentley, Taillardat), czy φάβιον (Meineke, Coulon). Ze względów metrycznych — aby uniknąć zbiegu proceleusmaticus + jamb — Meineke np. proponuje φάβιον, które byłoby *hapax*, nigdzie dotąd nie spotykane. Sam wyraz φάψ jest rzadki i archaiczny i występuje u Ajschylosa (fr. 210, fr. 257); podczas gdy φάττα w złączeniu figuruje już w *Iliadzie* (XV 238) φασσοφόνος, a w komedii φάττα widnieje wiele razy (Ar. *Ach.* 1104; 1106; *Pax* 1004; *Av.* 303; Anaxandrides fr. 41,64; Eubulos fr. 150; Ephippos fr. 3,8). W glosie grecko-rzymskiej: φασσίον — *palumbina.* Zresztą skojarzenie νηττάριον — φαττίον jest dobrą paralelą z νῆττα — φάττα u wyżej wspomnianych komików[15]. U Plauta (*Asin.* 693) mamy oba te zdrobnienia: *anaticulam, columbulam.* U Apulejusza w *Metamorfozach*: *teneo te meum palumbulum, meum passerem*; Catul. 29,9: *perambulabit omnium cubilia ut albulus columbus.* U Artemidora (2—20) gołąbka występuje w snach erotycznych[16]: φάσσα πάντως πορνικάς, u Lykofrona tragika (fr. 357) Kassandra jest nazwana φάσσα (Tzetzes: *quia vaticinandi perita*). W *Theajtecie* platońskim Sokrates mówi o sądach fałszywych i prawdziwych, o wiedzy i wiadomościach, na które ludzie polują, i jeśli uchwycą jedną zamiast drugiej, „to tak jakby dziką turkawkę złapał zamiast gołębia domowego" — λαβεῖν φάτταν ἀντὶ περιστερᾶς. Myśl tę rozwija — przytaczając ją w swych *Adagiach* Erazm z Rotterdamu (723 C). Synogarlice składano w ofierze Afrodycie, były one zwykle darem kochanków (Theocr. 96,133). Przypomnijmy Owidiusza (*Met.* XIII 831—833):

Nec tibi deliciae faciles uulgataque tantum
Munera contingent, dammae leporesque caperque
Parve columbarum demptusue cacumine nidus.

Z rodzimego podwórka zacytujmy ogólnie znane — śpiewane w *Halce* Moniuszki — wiersze XIX-wiecznego poety, Włodzimierza Wolskiego, który lubuje się w zwierzęcych metamorfozach:

Na mą biedę i niedolę
Po coś zleciał tu na pole,

---

[14] W nowej komedii, adesp. 475, imię — przezwisko hetery „Mucha" — Μυῖα lub inne jak „Wilczyca", „Lwica".

[15] Cf. Taillardat, *o. c.* s. 479 n.

[16] Cf. A. Krawczuk, *Sennik Artemidora*, Wrocław 1972.

mężów, ona zaraz: »Wszyscy inni to głupstwo w porównaniu z Kinezjaszem«!" (860). Ale i ze strony mężczyzn znajdujemy szczere wyznania miłości i tęsknoty (Ar. *Lys.* 865—869): „Nie ma już dla mnie w życiu żadnego uroku, odkąd ona odeszła z domu; wchodzę doń z przykrością, wszystko wydaje mi się pustką, nie odczuwam żadnej przyjemności w jedzeniu ani piciu". Podobnie Sostratos w *Dyskolosie* Menandra wzdycha do dziewczyny i boleje z miłości i na każdym kroku wychwala jej urodę i opowiada o swych gorących uczuciach dla niej. W. 302: „Ujrzałem cudną pannę, pokochałem"; 307—309: „Gotów jestem ją poślubić nie biorąc posagu, nadto solennie zaprzysiąc miłość do śmierci"; 341: „Na bogów, jeszcześ nikogo nie kochał nigdy, młodzieńcze?"; 674—678: „ona rwie włosy, płacze i bije się w piersi. Uszczęśliwiony, niby jej opiekun stoję koło niej, na bogów zaklinam, aby przestała, a oczy w nią wlepiam niby w cudowny obraz"; 687: „Nie mogłem się pohamować, mało brakowało, żebym ją pocałował. Tak strasznie ją kocham i pragnę pojąć". Młodzieniec jest rozbrajająco szczery, naiwny, budzi uśmiech, ale nigdy szyderstwo, nie jest nigdy przedstawiony karykaturalnie[4], jak np. wdzięcząca się starka (*Eccl.* 891), która prosi muzyka, by przygrywał jej do miłosnej pieśni — σὺ δέ, φιλοττάριον αὐλητά ... Tu wyraz φυλοττάριον jest *hapax*, zdrobnieniem od φιλότης, „kochaniątko". W starej komedii słyszymy o namiętnych kochankach, którzy uzewnętrzniali swe uczucia pisząc na murach imiona lub pochwały swych bogdanek (Ar. *Ach.* 143). Niestety, zwyczaj ten kwitnie i dziś, ozdabiając ściany zabytkowych zamków i będąc widomym znakiem sentymentalności zyskał sobie prawo obywatelstwa, kpiące z wszelkich zakazów i w życiu, i w literaturze pięknej[5]. Najczęstszymi zdrobnieniami określającymi dziewczynę to μειρακιδίον dziewczątko, μειρακίσκη dzieweczka (adesp. 103 d; Ar. *Ran.* 411). W Ar. *Plut.* 963 chór nazywa tak staruchę, która udaje w mowie małą dziewczynkę (podobnie w. 1071 nazwie ją μεῖραξ). Innym zdrobnieniem jest παιδίον (Men. *Sic.* P VII b) lub παιδισκάριον (adesp. 103, 26 H; Men. 338, 402.15), co jest zdrobnieniem od παιδίσκη. Ponadto w nowej komedii spotykamy wyraz ἀπφία z odmianą ἀπφίον lub ἀπφάριον[6] — wszystkie są zdrobnieniem od ἄπφα: „pieszczotliwa apostrofa o nieznanej etymologii i niezbyt sprecyzowanym sensie, używana między rodzeństwem i parą zakochanych" (Eust. 565,23)[7]. Pollux 3,74 cytując wyraz ten we fr. adesp. 319 nowej

---

[4] Cf. P. Flury, *Liebe und Liebessprache bei Menander, Plautus und Terenz*, Heidelberg 1968, s. 41: „In sehr lustiger, aber feiner Weise wird so die wirklichkeitsfremde Gefühlsversunkenheit des Liebenden gelächelt, ironisiert, aber nicht verspottet; Sostratos wird nicht zur Karikatur gemacht".

[5] Temu niesławnemu obyczajowi zawdzięczamy jeden z piękniejszych wierszy poety włoskiego Trilussy (C. A. Salustri), gdzie na kamieniu krużganku klasztornego autor wypisuje, ryje szpilką swoje imię i swej ukochanej. Po 20 latach, gdy miłość dawno się skończyła, przychodzi na to miejsce i ogarniają go smutne wspomnienia o przemijalności uczuć, które wydawały się niezniszczalne, i nagle odkrywa na tymże kamieniu zatarte dwa imiona: Pasquale e Rosa 28 VIII 1723... Wzdycha wówczas z poczuciem ulgi i pocieszony „Povero Pasquale, stai un po' peggio di me!".

[6] Xenarch. 4; CIG 3277, Smyrna: Ἀπφάριον jest imieniem kobiety; ἀπφίδιον (Schol. Luc. *Catapl.* 12).

[7] P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1970, s. v.; Kretschmer, Glotta XVI 1928, s. 184, cyt. u P. Chantraine.

jej miodność. Arystofanes nazwie komika Frynichosa podobnym do pszczoły żywiącej się ambrozyjskimi pieśniami (*Av.* 748 sqq): ὡσπερεὶ μέλιττα Φρύνιχος ἀμβροσίων μελέων ἀπεβόσκετο καρπὸν ἀεὶ φέρων γλυκεῖαν ᾠδάν. Ten sam poeta komiczny (fr. 580 A; 581) wspomina o miodnych ustach Sofoklesa, gdzie czasownik ἐπικαθέζεσθαι sugeruje obraz pszczoły, która siada na wargach poety[11]. Podobnie scholia do Ar. *Vesp.* 462 podają, że nazywano Sofoklesa pszczołą dla jego słodyczy: Ὁ Σοφοκλῆς γὰρ ἡδύς· διὸ καὶ μέλιττα ἐκαλεῖτο, a w scholiach do Soph. *Oed. Col.* 17: μέλισσαν αὐτὸν ἐκάλεσαν οἱ κωμικοί. Antyfanes wspomina o heterze zwanej „Pszczoła" — Melitta (fr. 150). Musiało to być częste przezwisko heter, bo Machon z nowej komedii pisze w swych *Chreiai* (anegdotach) o heterze, której „rodzice dali imię Melitta; miała ona śliczny głos i łatwość prowadzenia rozmowy (φωνὴ θ' ὁμιλία), piękną twarz, tak że jak gromem porażała swych kochanków z bliższych i dalszych krajów. Taka wieść się niosła o tej kobiecie i każdy wołał: «Melitta jest piękna do szaleństwa!» (μανία). A ona przejęła to słowo i często je powtarzała wołając *mania*! — czy to gdy chwaliła, czy gdy ganiła kochanka. W ten sposób to przezwisko do niej przylgnęło". Później, w *Antologii Palatyńskiej* (V 32) czytamy o innej Melitcie: „Ty Melisso, robisz to wszystko, co czyni pszczoła, przyjaciółka kwiatów, bo sączysz miód z twych warg, gdy całujesz słodko"[12]. W poezji chóralnej, Bakchylides (10, 10) nazywa sam siebie „głośnobrzmiącą pszczołą λιγύφθογγος μέλισσα, podobnie powie o sobie Pindar (*P.* 10, 54). Wyrażenie μέλιττα Μούσης — „pszczoła muzy" może być terminem pieszczotliwym, jak to wynika ze słów zakochanego młodzieńca, śpiewającego pod oknem ukochanej (Ar. *Eccl.* 974). Anonimowy epigram (A P VII 13, 1—2) chwali poetkę Erinnę za to, iż jest „pszczołą muz zbierającą kwiaty" — μέλισσαν μουσῶν ἄνθεα δρεπτομέναν. Jest to więc topos używany w poezji lirycznej. Mimo że pszczoła ma również żądło i potrafi boleśnie ukłuć, jak osa, nie występuje nigdy w pejoratywnych określeniach.

Innym pieszczotliwym zwierzątkiem jest „kaczuszka" — νηττάριον. Tak nazywał dawniej niewdzięczny chłopiec swą podstarzałą opiekunkę (Ar. *Pl.* 1011): „Gdy tylko widział, żem smutna, mówił pieszczotliwie Kaczuszko ..." — εἰ λυπουμένην γ' αἴσθοιτό με, νηττάριον ἂν (καὶ φάβιον) ὑπεκορίζετο. To samo słowo wspomniane jest u Menandra fr. 1041 z komentarzem Bekk. *An.* 857. 20: „Zdrobnienie oznacza pewne zmniejszenie ... często używa się tych słów, aby ugłaskać kogoś". W tym znaczeniu znajdujemy u Plauta *Asin.* 693 *anaticula*. Podobnie można by tu przytoczyć określenie „Kurczątko" (Anaxilas fr. 21 oraz u Eubulosa i Antiphanesa), które odnosi się do rozkosznej dziewczyny (hetery): Νεοττίς. Trudno się w obu przypadkach dopatrzyć symbolicznego aspektu[13]. Nazwa ta należy jak wiele

---

[11] Cf. J. Taillardat, *Les images d'Aristophane. Etudes de la langue et de style*, Paris 1962, s. 432.

[12] ποιεῖς πάντα, Μέλισσα, φιλανθέος ἔργα μέλισσης ... καὶ μέλι μὲν στάζεις ὑπὸ χείλεσιν ἡδὺ φιλεῦσα.

[13] Wiemy, że kaczka jest świętym ptakiem Posejdona (Ar. *Av.* 566), składana Larom; że jest uosobieniem czujności (Festus). W starożytności sądzono, że przepowiada pogodę (Ael. VII 7): πτερυγίζουσαι πνεῦμα δηλοῦσιν ἰσχυρόν. . Cf. Aristot. fr. 241, 1522 b; Theophr. *De signis tempestatum* fr. VI 18; Aratos 918, 970.

„oblicze", jeszcze funkcję intensyfikacji, tak jak byśmy powiedzieli „obraz rozkoszy" — samo „ucieleśnienie rozkoszy". U Pindara podobnie „oblicze Pokoju" — Ἡσυχίας πρόσωπον. Dlatego też nie mogę się zgodzić — w tym jedynym wypadku — z profesorem Bowra[26], który twierdzi: „because τρυφή is below the level of the powers which precede it, the effect, plainly intentional, is comic bathos. The young man exalts his appetites too ambitiously, and the result is not so much an anticlimax as a climax which fails because it aims too high; so the song ends with an unsuccessful attempt to do more than the form allows, before it falls back into its final refrain, which is much more suitable to the occasion than any highflown attempts at personification". I w dalszym ciągu autor podkreśla charakter parodystyczny pieśni-wypowiedzi młodzieńca, która jego zdaniem ma na celu ośmieszenie przesadnych wynurzeń i serenad, które „młodzi Grecy prawdopodobnie wyśpiewywali pod wpływem alkoholu i miłosnego podniecenia". Otóż sąd ten wydaje mi się zbytnio uproszczony i w rezultacie niesłuszny. Mimo bowiem, że Arystofanes świadomie i kunsztownie wplótł w pieśń młodzieńca autentyczne wyrażenia, obrazy, wzniosłe metafory, które ów znał z poezji — nie miał bynajmniej zamiaru wyszydzenia samego zakochanego chłopca czy jego miłości. Ten zaczyna od próśb i wyznań intymnej natury, jest tu bezwzględnie szczery i naturalny, potem jakby chcąc pokazać ukochanej, że jest ona dla niego czymś więcej niż przedmiotem, który ma zaspokoić jego fizyczne pragnienia — obsypuje ją kwiatami komplementów, najbardziej wzniosłych i poetyckich, jakie mu podsuwa wyobraźnia i znajomość poezji; potem punktem kulminacyjnym — ale nie komicznym *bathos* — który wyraża żarliwość jego tęsknoty, jest owe τρυφῆς πρόσωπον[27]. Jest to jeszcze poezja, ale też — i przede wszystkim — krzyk jego własnego serca, po którym już kończy: ἄνοιξον, ἀσπάζου με· διά τοι σὲ πόνους ἔχω — „Otwórz mi, pocałuj mnie, bo tak cierpię przez ciebie". Tu właśnie można by przypomnieć epigram Stratona z A P XII 209,4 o tym, co powinno poprzedzać i składać się na konkury miłosne: πληκτυσμοί, κνίσμα, φίλημα, λόγος — „uściski, droczenie się, pocałunki, słowa". Właśnie te słowa czy mowa, czy jak wolimy Peitho (Namowa) mogą uczynić najwięcej dla zdobycia zgody i uległości ukochanej. Nie trzeba tu nawet odwoływać się do wywodów Gorgiasza sofisty o wszechwładnej potędze słowa mówionego. Czyli, powtarzam, wszystkie te apostrofy: „latorośli Kiprydy", „pszczółko muzy", „dziecię charyt", „oblicze rozkoszy" nie są „zgrabną przesadą", która ma wykazać absurd i pretensjonalność takich górnolotnych nazw w tekście komedii. Są one świadomym zapożyczeniem z archaicznej liryki, świadomym i w intencji Arystofanesa, i — jeśli tak rzec można — w intencji młodzieńca, który w miłosnym zapamiętaniu nie wie już, jakich słów użyć, by najlepiej uczcić i zdobyć dziewczynę. W całej swej twórczości Arystofanes daje dowód, jak po mistrzowsku umie wyważać zamierzone efekty. Wyśmiewając niemiłosiernie — w tej samej sztuce — trzy stare wiedźmy walczące o młodzieńca oraz ich zazdrość o młodą dziewczynę i szyderstwa tej ostatniej wobec swych wieko-

---

[26] Bowra, *o. c.* s. 162.

[27] Cf. G. M. R. Starzynski, *A linguagem cômica de Aristófanes*, Lingua e Literatura I 1972, s. 113—124, o łączeniu przez Arystofanesa wyrazów poetyckich i potocznych.

bo nie mając środków materialnych pozbawia się ich wszystkiego, co piękne, i wychowuje jak niewolników, a tym samym skazuje na nędzę. Wydaje się, że Plutarch celowo z pewną sobie właściwą ironią dotknął tu zagadnienia eugenei, by potem swoim zwyczajem przedstawić własne stanowisko.

Zebrane przez Stobajosa świadectwa o eugenei[7] nakazują nam rozumieć to pojęcie przede wszystkim jako teorię pochodzenia lub dziedziczenia. Stworzona przez szlachtę, co znalazło wyraz w poematach Homerowych, później przejęta została przez filozofów. Wśród toczącego się od wieków sporu musiał zająć określone stanowisko także i filozofujący moralista Plutarch. Spróbujmy najpierw odpowiedzieć, jaka była tradycja eugenei przed Plutarchem[8]. W rozwoju diachronicznym tego pojęcia eugeneię rozumiano, zwłaszcza w epoce homeryckiej, jako odziedziczenie bogactwa, dobrej opinii czy sławy i niektórych cech charakteru, jak waleczności, odwagi i gorliwości w dążeniu do wybicia się, które to dążenie W. Jaeger rozumie jako pierwotne pojęcie *arete*[9]. Z czasem na pierwsze miejsce wysuwać się zaczęły wartości wewnętrzne poszczególnych członków rodu (τὰ ἀγαθά) i one były tą najwyższą wartością przekazywaną z pokolenia na pokolenie. W oczach Teognisa człowiekiem dobrym mógł być tylko ten, kto pochodził z dobrego rodu, ale nie musiał być koniecznie bogaty[10]. Stąd też Ksenofont pisząc o Teognisie (Stob. XXIX 53) przytacza jego wiersz, w którym poeta oburza się na współczesną sobie praktykę mężczyzn pochodzących z dobrych, ale zubożałych rodów. Ci bowiem, nie bacząc na swą eugeneię, żenią się wyłącznie dla posagu. Przekonanie o możliwości dziedziczenia, obok wartości zewnętrznych: bogactwa i sławy, także i dobrych cech charakteru, stało się już w czasach Pindara (por. Jaeger, *o. c.* s. 227) tradycją, co zręcznie uchwycił Arystoteles poszukujący definicji eugenei. Jak zwykle, starał się znaleźć złoty środek i połączył Homerową tradycję arystokratyczną, mówiącą m. in. o przekazywaniu potomnym owej dynamicznej siły w dążeniu do wybicia się przede wszystkim w dzielności, z tradycją filozoficzną. Jej przedstawiciel Bion,

---

[7] *Anthologium*, lib. IV, c. 29; por. Korus, *o. c.*, rozdz. II.

[8] Brak jest we współczesnej nauce w pełni kompetentnego omówienia tego problemu z punktu widzenia teorii pedagogiki. W. Jaeger, *Paideia*, I, Warszawa 1962, tłum. M. Plezia, omawiając „kształtowanie się greckiego ideału człowieczeństwa, grecką *paideia*, jej właściwy charakter i jej historyczny rozwój" (s. 20) z konieczności musiał pominąć ten problem. Inni autorzy przygodnie zajmują się eugeneią (*nobilitas*), jedynie zaznaczając niektóre szczegóły zagadnienia, np. R. Schuetze, *Iuvenalis ethicus*, Gryphiae 1905, s. 64 i n., przedstawia problem *nobilitas* u Juwenalisa, wymieniając współczesnych mu satyryków czy moralistów bez systematycznego przedstawienia problemu. Z punktu widzenia historycznego i społecznego temat podejmowali: M. Gezler, *Die Nobilität der röm. Republik*, Leipzig 1912; I. Bieżuńska-Małowist, *Poglądy nobilitas okresu Nerona i ich podłoże gospodarczo-społeczne*, Warszawa 1952, s. 16 i n. Również od strony polityczno-socjologicznej opracował to zagadnienie H. Strasburger, RE, s. v. *nobiles*, szp. 785, 43.

[9] *O. c.* s. 38 i n. i przypis 10.

[10] Jak słusznie zaznacza Jaeger, *o. c.* s. 209, były to ostatnie już zmagania szlachty: „pod naporem nowych idei swego czasu z trudem musiała bronić swego dotychczasowego stanu posiadania..." Twórczość Teognisa i Pindara „nie przyniosła odrodzenia politycznych wpływów szlachty, ale uwieczniła jej ideały w dziejowym momencie ich największego zagrożenia przez nowe prądy kulturalne i ułatwiła przejście jej płodnych społecznie osiągnięć do ogólnego dorobku narodu greckiego" (s. 210).

Eos LXV 1977

LA ΔΑΠΑΝΑ CHEZ PINDARE

Par

ALICJA SZASTYŃSKA-SIEMION

L'objet de nos considérations est constitué par le système des valeurs dans les épinicies de Pindare, et plus précisément par les facteurs qui entrent dans la notion de l' ἀρετά, indispensable pour obtenir un succès sportif, puis par la signification du succès sportif et du chant qui l'illustre pour atteindre à ce qui est le plus important dans la vie, c'est-à-dire à la gloire et à l'immortalité, enfin par la place de tous ces facteurs dans la structure de l'ode.

Nous désirons consacrer une attention toute spéciale à la place du facteur appelé δαπάνα — la 'dépense', le 'coût', et au rôle que joue ce facteur dans ce système de valeurs, et définir son rapport envers le πόνος — l'"effort', la 'peine', le 'labeur', c'est-à-dire le propre travail de l'athlète. Nous nous sommes déjà occupé de l'importance de la peine dans la carrière de l'athlète[1].

Le système pindarien des valeurs a été reconstitué il y a déjà longtemps par les savants et il ne doit laisser planer aucun doute; néanmoins, certains de ses éléments sont omis par les savants, comme dédaignés. Ce système a été le plus pleinement formulé par H. Gundert[2]. Dans sa conception, l' ἀρετά est donnée à l'homme, il la possède par nature. Les compétitions sportives permettent de la faire apparaître et de la confirmer par un acte, car la compétition, c'est une κρίσις. Pour vaincre, la seule ἀρετά innée ne suffit pas, d'autres dépenses ainsi que la peine et le courage sont indispensables. Le chant est une récompense de la part de la communauté.

Les autres savants présentent la chose de manière bien moins précise, ainsi à titre d'exemple, W. Jaeger[3], qui avait une haute opinion du rôle de Pindare dans la formulation de l'idéal hellène de la noblesse, consacre une grande attention à la question de la vertu innée ainsi qu'aux liens rattachant la victoire actuelle aux actes des aïeux, mais il passe presque tout à fait sous silence les autres éléments de l' ἀρετά, mentionnant à peine que par l'éducation on peut multiplier ce qui est bon. E. N. Gardiner[4], auteur de travaux consacrés au sport et aux jeux hellènes, reprend en principe le schéma de Gundert sans réfléchir plus avant sur ses diverses compo-

---

[1] A. Szastyńska-Siemion, *Le* πόνος *du sportif dans l'épinice grec*, Acta Conventus XI Eirene diebus XXI/XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti, Wrocław 1971, pp. 81—85.

[2] H. Gundert, *Pindar und sein Dichterberuf*, Frankfurt am Main 1935, p. 5.

[3] W. Jaeger, *Paideia*, I, Berlin 1934, p. 282 et ss.

[4] E. N. Gardiner, *Athletics of the Ancien World*, Oxford 1955, p. 69.

discentem, sed parum in his rebus proficiscentem. Qui cum aliquando propter deficientem industriam a magistro plagas acciperet, correpta lyra ita magistrum percussit, ut animam efflaret. Tum Amphitrio, Herculis pater, timens, ne filius alium quoque magistrum eodem modo conficeret, rus eum delegavit, ut bobus agrum araret. Ad eandem fabularum classem referimus Aeschyli Κίρκην. In ea enim enarrata est res, quomodo Ulixes in dicionem veneficae incidisset et quae apud eam pertulisset.

Secundae fabularum satyricarum classi etiam eas fabulas adiungimus, in quibus descensiones ad inferos poetis satyricis idoneam actionis materiam suppeditabant. Nam hae quoque descensiones ad heroum labores superandos pertinent. Cuius generis duae fuerunt fabulae satyricae, utraque cum Herculis nomine coniuncta: Sophoclis Ἡρακλῆς ἐπὶ Ταινάρωι et Euripidis Εὐρυσθεύς. Quae fuerit causa Herculis descensionis ad inferos in Sophoclis fabula explicata, non traditur, in Euripidis autem fabula Hercules Eurysthei iussu ad inferos descendit, ut Cerberum in lucem produceret. Si titulus fabulae Sophocleae Κέρβερος, qui semel tantum in antiquis testimoniis nominatur, re vera ad eandem fabulam spectabat atque titulus Ἡρακλῆς ἐπὶ Ταινάρωι, quod quidam suspicantur, nihil obstat, quin etiam in Sophoclis fabula Cerberum ab Hercule ab inferis eductum esse suspicemur. Ad inferos Orpheus quoque descendit, ut uxorem mortuam ad vivos reduceret. Quam rem Aristias tractavit in fabula, cui nomen fuerat Ὀρφεύς.

Tertiam fabularum satyricarum classem faciunt eae fabulae, in quibus vatibus primae partes tributae sunt. Trium dramatum titulos ad hanc classem referimus: Aeschyli Γλαῦκον πόντιον et Πρωτέα et Sophoclis Ἀμφιαρέα. Glaucus Anthedonius piscator fuit, qui degustata mirabili herba in senem marinum mutatus est et inde ab illo momento nautas per maria errantes aliosque egentes vaticiniis adiuvabat. Clarus vates Proteus quoque fuit in harenoso Aegypti litore habitans, qui etiam Menelao Agamemnonis fata aperuit eundemque cum Helena uxore reconciliavisse videtur. De Sophoclis Ἀμφιαράωι nihil certius explorari potest. Attamen veri simillimum esse videtur in hoc dramate vaticinationem in risum detortam esse.

Accedimus ad quartam fabularum satyricarum classem, cui tribuimus eas fabulas, in quibus monstrabantur personae versutae, ad varias res dolo perficiendas promptae, cum de ipsorum commodis agebatur. Talis fuit Ulixes, cuius tamen versutiam nulla, quod scimus, fabula satyrica explicavit, si Euripidis Κύκλωψ omittitur, in qua fabula Ulixis versutia post Polyphemi crudelitatem secundum locum occupat. Multo venustiorem materiam satyrographis ad fabulas componendas duo notissimi veteratores suppeditabant: Sisyphus et Autolycus. Sisyphi versutia in Aeschyli, Sophoclis, Euripidis, Critiae fabulis tractabatur, quibus Σίσυφος nomen fuerat. In Aeschyli fabula monstratus est Sisyphus, qui dolo adhibito ab inferis in lucem revertit et propter hoc facinus postea ab inferorum rege punitus est. Argumentum fabulae Sophocleae omnino nobis ignotum est. In Euripidis fabula demonstratum esse videtur, quomodo Sisyphus Diomedi surreptos equos, quos antea Hercules possederat, Eurystheo tradidisset. De Sisyphi partibus, quas in Critiae fabula egerit, nihil nobis constat, quamvis servatus sit huius fabulae prologus sophistarum doctrinam redolens. Multo plura erui possunt de controversia, quae inter Sisyphum et

Po coś znęcił gołąbeczka
I stumanił, mój sokole,
Bielutkiego gołąbeczka,
Stumaniłeś go!

Ptaki te są więc zawsze symbolem niewinności, czystości, miłości, łagodności, płochliwości, pokoju[17]. Na marginesie taka ciekawostka: w angielskim slangu i we francuskim argot nazwa gołąb (*pigeon*) oznacza naiwnego głupka, ofiarę, którą każdy potrafi łatwo obskubać z pieniędzy; *to pigeon* = oszukać, po prostacku wyłudzić od kogoś pieniądze.

Nie mogę się oprzeć, by nie zacytować tu kilka uwag autentycznego znawcy tych ptaków (i wielu innych zwierząt), którego wieloletnie obserwacje zadają kłam tej poetyckiej fikcji o naturze gołębi. Oto co pisze Konrad Lorenz, laureat nagrody Nobla: „Zadziwiające, jaką ślepą wiarą cieszą się mądrości przysłów. Także wówczas, gdy to, co głoszą, jest fałszywe... Lis wcale nie jest chytrzejszy od innych drapieżników, jest dużo głupszy od wilka i od psa; gołąb nie jest bynajmniej łagodny..." (s. 27). W dalszym ciągu opowiada jak umieścił w obszernej klatce oswojonego samca z samiczką. „Początkowych drobnych utarczek między dwojgiem przyszłych kochanków nie brałem poważnie. Jakże owe symbole miłości i łagodności mogłyby sobie wyrządzić krzywdę? Beztrosko wyjechałem do Wiednia. Na drugi dzień oczom moim przedstawił się straszliwy widok. Samiec synogarlicy leżał w kącie, na dnie klatki. Potylica, górna strona szyi oraz cały grzbiet aż po nasadę ogona były nie tylko pozbawione piór, ale tak pokaleczone, że tworzyły jedną wielką ranę. Na środku tej rany, niczym na swej zdobyczy, stał drugi gołąbek pokoju; z zadumanym wyrazem „twarzy", który antropomorfizującym obserwatorom ptaków wydaje się taki sympatyczny — dziobało to stworzonko bez przerwy w ranach pokonanego. A kiedy ten ostatkiem sił próbował poderwać się, by ujść — synogarlica natychmiast biegła za nim, uderzeniem miękkich skrzydełek przykuwała go znów do dna klatki i dalej stosowała swe powolne tortury, choć sama była już tak zmęczona, że oczy jej się co chwila zamykały. Otóż, prócz pewnych ryb, które w boju również obdzierają partnera ze skóry, nigdy, u żadnego kręgowca nie widziałem tak strasznych ran zadanych przez osobnika tego samego gatunku" (s. 133 n.)[18]. Przepraszając za tę dygresję, wracam do komedii.

U Epikratesa spotykamy (fr. 9) aż trzy nazwy zwierząt na określenie dziewczyny-kobiety, które choć nie są bezpośrednio wyrazem miłości, to przecież dwa z nich są pochwałą i pozytywną oceną. Oto jakiś młodzieniec oburza się na stręczyciela za to, że go szpetnie oszukał, że przysięgał na Korę, na Artemis, na Persefonę, że ona jest „jałówką", „dziewicą", „klaczką niepoślubioną" — a w rzeczywistości

---

[17] H. Morier, *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris 1961, s. 425, s. v. *symbole*; Brewer's *Dictionary of Phrase & Fable*, London 1956, s. v. *pigeon*; G. Sandry, M. Carrère, *Dictionnaire de l'argot moderne*, Paris 1962, s. v. *pigeon*.

[18] K. Lorenz, *Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen*, München 1969 (tłum. polskie *Opowiadania o zwierzętach*, Kraków 1975).

to jest „gniazdo myszy"[19] (mysz ma opinię lubieżnej i chutliwej: Ael. *N.a.* 12,10; Philemon fr. 62 oraz 126: μῦς λευκός). Jałówka (δάμαλις), która nie zaznała jarzma, oznacza młodą dziewczynę nie znającą mężczyzny (Men. *Sic.* 964: παρθένος ... ἄπειρος ἀνδρός). Podobnie w A P V 292 (Agathias) czytamy: εἰσοράαν ... ποθέω ... γλυκερὴν δάμαλιν[20] — „Tęsknię, by ujrzeć słodką jałówkę". Jeszcze ciekawszym terminem jest πῶλος ἀδμής, która np. w liryce jest czułą nazwą dla dziewczyny, jeszcze wolnej, nieokiełznanej. I tak Alkman (*Parth.* 1,47; 49; 50) opiewa przodowniczki chóru Agidę i Hagezichorę — porównując je do czystej krwi rumaków (ἵππος, κέλης Ἐνετικός), podkreślając zwinność ich nóg, ruchów i złote sploty grzywy — warkoczy. Anakreont (417,1 Page) powie: „Ejże, Tracka źrebico, cóż poglądasz tak z ukosa, boczysz się, uciekasz. Myślę, żeć rozumu brak. Wierz mi, pięknie bym wędzidło w lot założyć ci potrafił, mocno wodze dzierżąc w dłoni, w szranki twój skierował bieg. Jeszcze się na łąkach pasiesz, w lekkich skokach igrasz wolna. Ejże, w konnej biegły sztuce mądry być się jeździec zdał" (tłum. S. Srebrny). Semonides w *Satyrze na kobiety* potępia „rozpieszczoną, długowłosą klacz" — synonim lenistwa, niedbalstwa w domu, ale też i strojnisi i kokietki. U Eubulosa komika, przedstawiciela średniej komedii (fr. 84, *Całonocna zabawa*), hetery nazwane są „dobrze ujeżdżonymi klaczami Afrodyty". Cały fragment nadaje się do zacytowania: „Alboż nie znacie tych słodkośpiewnych ptaków-wabików zysku, dobrze ujeżdżonych klaczy Afrodyty, stojących nago, rządkiem, nieruchomo, lub odzianych w luźne, cieniutko przędzone szatki, niczym dziewczęta, które Eridanos żywił nad czystymi wodami[21]. Od nich niezawodnie i zawsze możesz kupić rozkosz za niską cenę". Mamy tu więc dwie przenośnie: dziewczyna jest przedstawiona jako ptak — wabik używany do polowania, który ma przyciągnąć swym szczebiotem inne ptaki[22]. Hetera ma wabić mężczyzn dla pieniędzy, które od nich otrzyma. Druga metafora, znana — jak widzieliśmy — z poezji lirycznej, to owe πῶλοι Κύπριδος ἐξησκημέναι.

Można tu jeszcze wspomnieć, że samo imię Afrodyty w zdrobnieniu lub nie, może oznaczać ukochaną dziewczynę (Plato com. 48 a: „Afrodytko najsłodsza"), samą miłość. Wino np. jest nazwane „mlekiem Afrodyty" (Ar. fr. 596), „pić puchar miłości" (Ar. *Ach.* 985; *Lys.* 203; fr. 675), „porwać, tj. zdobyć miłość kobiecą" — ὑφαρπάζειν τε θήλειαν Κύπριν (Ar. *Thesm.* 205), praktyki miłosne to Ἀφροδίτης

---

[19] ὡς δάμαλις, ὡς παρθένος,
ὡς πῶλος ἀδμής· ἡ δ' ἄρ' ἦν μυωνία
ὅλη.

[20] U Ajschylosa (*Suppl.* 350) jest również porównanie kobiety z jałówką, ale ma ono inne znaczenie: zbłąkana, uciekająca przed wilkiem.

[21] Mowa tu o siostrach Faetona, córkach Heliosa, które z żalu po śmierci brata zostały zamienione w wierzby płaczące.

[22] W języku myśliwskim np. kaczkę wyszkoloną w wabieniu dzikich kaczek nazywa się „krekuchą". Ponadto myśliwi używają przyrządów z gumy, drewna lub metalu (przypominających gwizdki lub kołatki), które mają wydawanym dźwiękiem zwabić ptaki w stronę ukrytego myśliwego. Tego rodzaju instrumenty w gwarze myśliwskiej nazywają się „bałwankami".

correspond l'allusion finale selon laquelle qui cache la richesse disparaîtra dans le Hadès sans gloire et sans renommée. C'est une éloge discrète du héros du chant pour le fait qu'il procède sagement et qu'il ne ménage pas son argent pour s'assurer la gloire et le souvenir dans la postérité.

Les qualités innées et acquises grâce à la naissance dans une famille adéquate, la multiplication de ces qualités et leur anoblissement grâce au travail et aux dépenses permettent d'accéder à l'épreuve suprême qui donnera une véritable preuve de l'*areta*. Dans le chant sportif, ce sont les jeux qui constituent une telle épreuve. Toutefois, pendant les jeux, l'*areta* n'est pas seul à être confirmée, mais de nouveau, la grâce divine aussi qui choisit parmi les nombreux bons concurrents celui qu'elle veut. La victoire confirmait l'*areta*, et qui la possède est digne de la gloire, et la gloire ce n'est pas seulement une renommée momentanée, mais un souvenir éternel dans la mémoire des hommes, et donc c'est le seul genre d'immortalité accessible aux hommes.

Le héraut de la gloire posthume est le chant qui traversera les siècles et constituera le témoignage de la victoire, et donc celui de l'*areta* du participant victorieux aux jeux sportifs. Le chant est commandé chez le poète auquel il faut aussi bien payer. Qui se décide pour une telle dépense confirme également son *areta*, car il sait le mieux et le plus sagement utiliser tout ce qu'il a reçu du destin, et donc également son patrimoine.

Les remarques si fréquentes chez Pindare, selon lesquelles il ne faut pas essayer de devenir un dieu, on ne peut pas dépasser les limites déterminées pour l'homme, sont également un encouragement indirect à conquérir une immortalité qui est accessible aux hommes par la victoire et le chant triomphal. L'ode en l'honneur du sportif devenait un complément indispensable de la victoire et le fait qu'elle avait été commandée constituait encore une confirmation de plus de l'*areta*.

Il reste encore une question concernant la fonction de l'ensemble des éléments de l'*areta*, établi ci-dessus et déjà à peu près complet, dans la structure de l'ode. Dernièrement, on voit prédominer chez les spécialistes de Pindare l'opinion selon laquelle les épinicies, ce sont avant tout une oeuvre élogieuse. On voit disparaître la division en partie objective et subjective de l'ode. E. Thummer[10] a même élaboré un index des divers mérites et qualités ainsi que les propriétés pour lesquels le poète glorifie. Le défaut de sa conception, en dehors de l'admission, auprès de parties élogieuses, d'éléments „décoratifs" des chants, est la désintégration de l'ode en diverses parties qui ne donnent pas une idée de l'ensemble. L'opinion plus ancienne de Fraenkel[11], exprimée dans son compte-rendu critique du travail de Schadewaldt[12], semble plus convaincante: d'après lui, l'unité des chants de Pindare consiste à introduire une nouvelle victoire dans le monde des valeurs pindarien et à l'expliquer et à l'interpréter à la lumière des ces valeurs. Nous préciserions cela un peu mieux

---

[10] Thummer, *o. c.* p. 11, pp. 38—121.

[11] H. Fraenkel, *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, München 1968³, p. 368.

[12] W. Schadewaldt, *Der Aufbau des pindarischen Epinikion*, Halle 1928 (Schriften der Koenigsberger Gelehrten Gesellschaft).

wych rywalek nie przekroczyłby on nigdy tej granicy smaku i prawdopodobieństwa, aby w groteskowym świetle ukazać tych dwojga młodych i ich uczucie. Właśnie na tle normalnej, zdrowej, gwałtownej miłości młodych, stosunek lubieżnych staruch do młodzieńca jest tym dosadniejszy i bardziej drastyczny.

Do takiego sądu, odbiegającego od ogólnie przyjętej opinii na temat słynnego „duetu miłosnego" z *Ecclesiazousae*, skłonił mnie jeszcze argument zupełnie innej kategorii, ale nie mniej ważny — wydaje mi się — niż argumenty wynikające z analizy stylistycznej, językowej i z krytyki literackiej sztuki i w ogóle twórczości Arystofanesa. Oto parę lat temu oglądałam tę komedię w przekładzie prof. Srebrnego na scenie Teatru Polskiego we Wrocławiu. Przy ogólnie udanej grze aktorskiej, reżyserii i inscenizacji — jedyna scena, która wzbudziła mój stanowczy — niemal instynktowny — sprzeciw był ów „dwugłos miłosny", potraktowany przez aktorów równie groteskowo jak zapędy erotyczne trzech rozwiązłych wiedźm. Było to absolutne nieporozumienie. Słowa obojga młodych dźwięczały fałszywie, ich gesty i mimika były przesadne i nieprawdziwe, zniknęła bezpowrotnie cała poezja lirycznych wypowiedzi, autentyczne akcenty rozterki, rozpaczy, uniesienia, tęsknoty, które wyczuwamy w takich zwrotach jak: „doprowadzasz mnie do szaleństwa", „błagam cię, Erosie, pozwól, by mogła dzielić ze mną me łoże", „straszna namiętność mnie ogarnia i wgryza się we mnie", „jakże mnie wzruszają twe piękne włosy", „ale wszystkie te słowa są niczym wobec mej przemożnej tęsknoty" — zostały wyśmiane, wykoślawione przez burleskę i przesadny patos reżysera i aktorów. Zapomniano albo nie wiedziano, że Arystofanes jest nie tylko błyskotliwym satyrykiem, ironistą, człowiekiem wyrażającym bez ogródek swoje sympatie i antypatie, mistrzem w wykrywaniu słabostek, wad i przywar ludzkich, ale że jest również poetą, wnikliwym i subtelnym, że jest człowiekiem, który potrafi się wzruszać, rozumieć i podziwiać, że przemawia do niego piękno przyrody — fiołki u studni, zieleniące się zboże, woń winnych latorośli na wiosnę — i szczere uczucia ludzkie — tęsknota za spokojnym życiem, za najbliższymi, którzy są w niebezpieczeństwie śmierci, za ukochaną żoną czy dziewczyną, czy ściskający serce lęk, że nie będzie co dać jeść głodnemu dziecku, o ile wojna dalej trwać będzie.

Warszawa

Pyth. 5, 106 sq.:

τὸ καλλίνικον λυτήριον δαπανᾶν | μέλος χαρίεν

(la récompense triomphale des dépenses qu'il a faites, le doux chant de victoire[8]).

On peut comprendre cela de deux manières: le chant est un salaire et une récompense pour les dépenses effectuées pour obtenir la victoire, ou bien le chant est né après qu'il ait été commandé et payé par Arcésilas au poète.

Dans la *Pythique* 1 le poète admoneste Hiéron afin qu'il ne soit pas trop économe s'il veut acquérir la gloire (v. 90):

εἴπερ τι φιλεῖς ἀκοὰν ἀδεῖαν αἰεὶ κλύειν,
μὴ κάμνε λίαν δαπάναις.

(et si tu veux toujours entretenir ta faveur, ne renonce pas trop vite à la dépense).

Cf. également *Isthmique* 4,29: δαπάνᾳ χαῖρον ἵππων, *Isth.* 5,57. On trouve trois fois la δαπάνα en liaison avec le πόνος, et ce dans l'*Isthmique* 1,42, dans l'*Isthmique* 6,10, et dans l'*Olympique* 5,15. Il vaut la peine de voir qui Pindar glorifie pour les dépenses. Une seule revue des titres des chants laisse apparaître que leurs destinataires étaient des hommes riches. Psaumis de Camarine mettait en course aux jeux olympiques des attelages de mulets et de chevaux, ce qui témoignait par là même de l'état de sa fortune. La situation était d'autant plus visible avec Hiéron d'Etna et avec Arcésilas de Cyrène, de riches souverains d'états importants de la Grèce à l'époque: la Sicile et la Cyrène. Le destinataire du chant *Isthmique* 1, Hérodote de Thèbes, introduisait dans la compétition sportive un quadrigue qu'il conduisait lui-même: de là la louange, et pour la dépense et pour l'effort sportif (v. 41 et sq.):

εἰ δ' ἀρετᾷ κατάκειται πᾶσαν ὀργάν,
ἀμφότερον δαπάναις τε καὶ πόνοις,

(Quand on s'adonne de toute son âme aux nobles ambitions, qu'on ne ménage ni ses dépenses ni sa peine...).

Dans les *Odes Isthmiques* 5 et 6, l'auteur glorifie Phylacidas, fils de Lampon, concurrent au pancrace, issu d'une riche famille éginienne. La louange dans l'*Isthmique* 6, 10, pour la δαπάνα et le πόνος célèbre le fils pour l'effort sportif et la famille pour ne pas avoir ménagé son argent à ces fins. On sait très bien que le frère de Phylacidas, Pythéas d'Egine, était également un pancratiaste connu. Mélissos de Thèbes enfin, dont l'éloge est faite dans l'*Isthmique* 4, était un concurrent du pancrace et le propriétaire du chair victorieux. L'invite à ne point ménager les dépenses se retrouve également dans des remarques et des instructions qui ne sont apparemment pas liées au contenu des chants élogieux et selon lesquelles il ne faut pas cacher son or, mais bien l'utiliser (*Néméenne* 1, 31—33, *Isthmique* 1, 68 et ss.). Une remarque de Thummer[9] semble tout à fait juste: d'après lui, à l'éloge d'Hérodote de Thèbes dans les vers 41—42 de l'*Ode Isthmique* 1 pour la *dapana* et le *ponos*

---

[8] Tous les textes cités de Pindare dans la traduction de A. Puech, *Pindare. Texte établi et traduit par* ..., I—IV, Paris 1923—1931.

[9] E. Thummer, *Pindar. Die Isthmischen Gedichte*, I, Heidelberg 1968, p. 38.

sofiści, a szczególnie filozofowie Sokrates i Platon akcentowali w naturze ludzkiej dążenie do rozwijania cech wrodzonych i do kształtowania własnego charakteru poprzez systematyczną pracę nad sobą. W wyniku tego połączenia Arystoteles dochodzi do wniosku, że ,,*eugeneia* jest przekazywaniem *arete* rodu, *arete* natomiast jest cechą ludzi moralnie dobrych". W każdym bowiem rodzie przekazywany jest ów zaczyn dobra moralnego. Tym bardziej może być człowiek *eugenes*, im bardziej starożytny i liczny jest jego ród. Dyspozycja bowiem do szlachetnego postępowania zwiększa się, gdy jest przekazywana przez coraz to liczniejsze pokolenia (Stob. XXIX 52). Obok tego arystokratycznego nurtu tragicy i komediopisarze przekazują nam odmienne opinie i poglądy swoich współczesnych, które umownie zaliczamy do nurtu demokratycznego. Tak np. Menander stwierdza, że każdy człowiek może być *eugenes*, nawet jeśli nie posiada znakomitych przodków, wystarczy, że sam spełnia dobro (fr. 533 K, u Stob. XXIX 6 a): „... kto w naturze swojej ma właściwy stosunek do tego, co dobre, to nawet gdyby był murzynem, jest człowiekiem szlachetnie urodzonym". Tragik zaś Astydamas nie brał pod uwagę pochodzenia jako kryterium oceny człowieka. Według niego każdy, kto odznacza się sprawiedliwością, nieskazitelnością obyczajów, jest człowiekiem szlachetnie urodzonym (Stob. XXIX 3). Stobajos przytacza również przykład Sostratosa[11] i Ifikratesa[12], którzy lekceważeni z powodu nieszlachetnego pochodzenia z godnością mieli odrzec, że od nich dopiero zaczyna się ród (Stob. XXIX 14, 15). Anacharsis[13] zaś z dumą twierdził, że jest Scytą z pochodzenia, ale nie z charakteru (Stob. XXIX 16). W ten sposób ci wszyscy zaznaczali, że *eugeneia* to szlachectwo charakteru, a nie pochodzenia. W czasach Plutarcha oba te nurty arystokratyczny i demokratyczny miały swoich zwolenników. Jak autor pisemka *De nobilitate* (słusznie nie uznawanego za Plutarchowe[14]) referuje, byli tacy, którzy bogactwo, sławę czy dobrą opinię traktowali jako zasadnicze kryteria eugenei człowieka. Występując właśnie przeciwko nim daje m. in. przykład Sokratesa, który według tych pojęć byłby człowiekiem nieszlachetnym (δυσγενής), a przecież nikt nie zaprzeczy, że jego niesławne pochodzenie (ἀδοξία) było o wiele bardziej szlachetne (εὐγενεστέρα) niż sławne i szlachetne pochodzenie (δόξα) Sardanapala (Stob. XXIX 22). W innym fragmencie krytykuje bogactwo i sławę, jako wartości zależne od przypadku lub życzliwości ludzkiej. Uznaje cechy charakteru za jedyne wartości, które można przekazać potomstwu, oczywiście w formie jakiejś początkowej, jako pewne dyspozycje duchowe: τινὰς ἀρχὰς καὶ σπέρματα ἀρετῆς (Stob. XXIX 51). Nowożytny uczony R. Schuetze stwierdza[15], że podobnego zdania był również Juwenalis. Seneka

[11] Nie znany bliżej flecista. O. Hense w wyd. *Anthologium* Stobajosa (III, Berlin 1912, s. 707, przyp. do zdania Sostratosa nr 3) zauważa: ,,similiter dicta tribuuntur Themistocli (Gal. Med. Phil., c. 7), Iphicrati..."

[12] Ifikrates z Aten, syn rzemieślnika, dowódca wojsk ateńskich, m. in. w r. 390 p.n.e. prowadził zwycięskie walki przeciw Koryntyjczykom i Spartanom aż na Peloponezie. Por. też Plut. *Regum et imperat. apophthegmata*, 187 B.

[13] Scytyjski mędrzec z rodu królewskiego, działał w w. VI p.n.e. (por. Hdt. IV 76 i n.). Późniejsza filozoficzna tradycja uczyniła go przyjacielem Solona, por. np. Plut. *Sol.* 5.

[14] Por. Sinko, *o. c.* s. 211; Ziegler, *o. c.* szp. 812, 40 i n.

[15] *O. c.* s. 64.

santes. A l'époque la plus récente, M. C. Bowra[5], auteur d'une vaste monographie consacrée au poète thébain, ne distingue que ce qui est inné et appartient au φυά de l'athlète, c'est-à-dire son talent, ensuite la nécessité de la peine et du travail, enfin la grâce des dieux dont dépend en dernière instance la victoire. Il en est de même chez P. W. Rose[6] qui, dans un article publié en 1974 consacré à l'analyse du mythe de l'*Ode Nem.* 1, analysant sa fonction dans la glorification de l'idéal de la παιδεία panhellène chez Pindare, s'occupe, avec beaucoup de précision d'ailleurs, uniquement de la question de la famille et des aptitudes innées de l'athlète.

C'est pourquoi rappeler tout l'ensemble des valeurs qui composent l'idéal de l'homme doté de l' ἀρετά ne semble pas dépourvu de sens. Nous allons essayer de les mentionner avec le plus de précision possible. Une bonne origine est une valeur fondamentale. Seul celui qui provient d'une bonne famille peut avoir l' ἀρετά par nature. Une bonne famille, c'est une vieille famille se faisant gloire de son origine de l'un des dieux, et c'est pourquoi la possession de qualités innées dépend déjà de la grâce des dieux. La seconde composante indispensable de l' ἀρετά est la richesse. Il est difficile d'imaginer un héros noble, mais pauvre. La culture grecque avant Socrate n'en est probablement pas arrivé à une telle conception. Mais il ne faut pas s'étonner si la richesse est omise par les savants. Pour Pindare, sans richesse, il n'est point de vertu, d'après nos critères elle est souvent moralement suspecte. Et puis, la sagesse dont on se souvient rarement appartient à l' ἀρετά. Des qualités requises, ce sont également la jeunesse et la beauté, mais il ne semble toutefois pas qu'elles étaient indispensables.

Tous ces facteurs mentionnés sont donnés à l'homme par les dieux en tant qu'expression de leur grâce. Pour confirmer cette ἀρετά, l'homme — d'après Pindare — doit ajouter ses propres soins, ses propres dépenses et sa propre peine. La δαπάνα, cette composante de l' ἀρετά la plus bizarre de notre point de vue, est tout à fait compréhensible sur le fond de l'idéologie de Pindare. L'homme sage doit faire un bon usage de ce dont il dispose. Et comme la chose la meilleure est la gloire et particulièrement la gloire sportive, l'homme doit faire des efforts, il doit oeuvrer et faire d'importants investissements financiers pour la conquérir. Ajoutons en marge que dans le cas des courses de chars, les dépenses seules suffisaient. Dans son commentaire à l'edition de Boeckh[7], Dissen énumère ces dépenses de manière très détaillée: „Quod faciunt omnes, qui sacris ludis operam dant... omnes enim nihil lucrantur, sed operae liberali otium impendunt; in itinera, in diuturnam apud peregrinos commorationem, in corporis exercitationem, in victum curatissimum et praeceptores, postremo in sacrificia, poetas, musicos, choreutas pompaeque apparatum, haud raro etiam in donaria dedicanda sumptus faciunt".

Dans les chants de Pindare conservés, les dépenses sont mentionnées sept fois (dont une fois dans l'*Ode Olympique* 5 considérée comme non-authentique).

---

[5] M. C. Bowra, *Pindar*, Oxford 1964, p. 171—175.

[6] P. W. Rose, *The Myth of Pindar First Nemean: Sportsmen, Poetry, and Paideia*, HSPh LXXVIII 1974, pp. 145—175.

[7] *Pindari opera quae supersunt*, ed. A. Boeckhius, II 2, Lipsiae 1821, p. 320, commentaire de L. Dissen.

τρόποι (Ar. *Eccl.* 8). Przykładów zapożyczonych z poezji elegijnej i lirycznej można by w komediach odnaleźć bardzo wiele.

Mamy jeszcze w twórczości Arystofanesa zachowany rodzaj pieśni śpiewanej przed zamkniętymi drzwiami kochanki, παρακλαυσίθυρον, gdzie występuje cały szereg przenośnych wyrazów miłosnych zaczerpniętych z wcześniejszej liryki. Jest to dwugłos miłosny dwojga młodych z *Sejmu niewieściego* (952—975). Prócz apostrof φίλον ἐμόν (953, 961), którymi obdarzają się najpierw dziewczyna, potem chłopiec, oraz φίλτατον (970), gdy błaga ją o otwarcie drzwi, młody woła ὦ χρυσοδαίδαλτον ἐμὸν μέλημα — „O klejnocie złoty, moje kochanie". Wyraz μέλημα (przedmiot troski, kochanie) występuje u Alkmana (fr. 73,4 Page), u Safony (163 L.P.), u Pindara (fr. 95 Snell) Χαρίτων μέλημα. U Arystofanesa, połączony z „klejnotem oprawnym w złoto" odnosi się do wystrojonej na przyjęcie chłopca dziewczyny. W dalszym ciągu ten nazywa ją Κύπριδος ἔρνος „latorośl Kiprydy". V. Coulon słusznie widzi tu echo Ibikosa (fr. 288 Page) Χαρίτων ... μελέδημα, σὲ μὲν Κύπρις ἄ τ' ἀγανοβλέφαρος Πειθὼ ῥοδέοισιν ἐν ἄνθεσι θρέψαν.

Jasnookich Charyt kwiecie
Pięknowłosych, miłe dziecię,
Euryalu, tak wspaniały
Ciebie Pejtho i Cypryda
W róż ogrodzie całowały (tłum. W. Steffen).

Ibikos opiewa tu swą miłość do pięknego chłopca Euryalosa. Μέλημα ma to samo znaczenie co μελέδημα. Podobnie u Alkmana (fr. 3 col. II 68 Page) χρύσιον ἔρνος jest dalekim echem homeryckiego (*Il.* XVIII 56; 437) ὁ δ' ἀνέδραμεν ἔρνεϊ ἶσος, gdzie ἔρνος wszędzie oznacza szczep, latorośl, potomka (Pindar *N.* 7,37; Bakchylides 5,87; Ajschylos, *Agamemnon* 1525).

Następną nazwę μέλιττα Μούσης omówiliśmy już powyżej. Dalszy epitet, przydawka to: Χαρίτων θρέμμα — „dziecię (wychowanko) Charyt", które podobnie utrzymane w górnolotnej sferze ma asocjacje z Ibikosem i Pindarem, tj. z tymi, którym muzy i charyty dawały natchnienie poetyckie. Teokryt (28,7) opisuje Nikiasza: Χαρίτων ἱμεροφώνων ἱερὸν φυτόν — „święta latorośli charyt o tęsknych głosach"[23]. Ostatnim epitetem, którym zakochany młodzieniec obdarza dziewczynę, jest τρυφῆς πρόσωπον — „oblicze rozkoszy". Widocznie po zbyt liryczno-wzniosłych apostrofach chłopiec powraca do tego, co mówił bez ogródek na początku, do tego, jak bardzo jej pożąda, jak chce ją kochać, pieścić i całować[24]. Na jej twarzy maluje się rozkosz, bo sama jest zakochana i jej chłopiec ją kocha. Τρυφή jako personifikacja występuje w komedii Alexisa *Lichwiarz, czyli oszust* (fr. 230); u Arystofanesa (*Lys.* 387) ma znaczenie namiętności, rozwiązłości w ujemnym znaczeniu: τῶν γυναικῶν ἡ τρυφή[25]. Πρόσωπον ma tu dla mnie prócz dosłownego znaczenia „twarz",

---

[23] C. M. Bowra, *On Greek Margins*, Oxford 1970, s. 161, z wnikliwą analizą tej arystofanejskiej sceny.

[24] ww. 964—965: φίλον... ἀλλ' ἐν τῷ σῷ βούλομαι κόλπῳ πληκτίζεσθαι μετὰ τῆς σῆς πυγῆς.

[25] Cf. Eur. *Phoen.* 1491; *Bacch.* 970.

Eos LXVI 1977

PIERWSZA PRÓBA SYNTEZY FILOZOFII GRECKIEJ Z ANTYCZNĄ DOKTRYNĄ CHRZEŚCIJAŃSKĄ KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO „STROMATA"

Napisała

JANINA PLISZCZYŃSKA

Klemens, zwany Aleksandryjskim, jest niewątpliwie przedstawicielem ducha Aleksandrii, wielkiego centrum kultury greckiej od wieków, choć nie jest nam znane ani miejsce jego urodzin, ani dokładny przebieg życia. Wybornie znał kulturę grecką na wszystkich jej obszarach umysłowych i duchowych, przesiąknięty klimatem jej pajdei. A jednocześnie poznajemy go z jego dzieł, jako gorliwego chrześcijanina. Wiek II n. e. aż po początek w. III zaczyna dopiero wznosić zręby Kościoła jako instytucji i teologii jako nauki. Wielkie dzieło Klemensa Aleksandryjskiego pt. Στρωματεῖς, którego tytuł przełożyć można na język polski jako *Dywany* lub *Kobierce*, nie jest systematycznym wykładem nauki chrześcijańskiej, jest dziełem literackim wysokiej wartości, ale strukturą wielowątkową, o dość zawiłej kompozycji, w której podobnie jak w tkaninie dywanu można jednak dostrzec pewien układ, choć pozornie zagmatwany wskutek wielu wątków. Oto Klemens mówi tak o swym dziele (IV 4, 1): „Jak niejednokrotnie już wspominałem, moje *Zapiski* ze względu na czytelników, którzy przystępują do nich bez uprzedniego przygotowania i w sposób zupełnie dorywczy, zaplanowałem jako budowę wielowątkową διεστρωμένα, ...przechodzącą bez przerwy od jednego problemu do drugiego, a nieraz zupełnie inne znaczenie w konkretnym układzie słownym podsuwającą niż to, na które pozornie wskazują wyrazy". Klemens jest pisarzem wysoce enigmatycznym, który zresztą bynajmniej nie ułatwia czytelnikowi lektury swego dzieła, a czasem wręcz utrudnia, i to świadomie (VII 110, 4), tak oto mówiąc: „Oto kres pracy wstępnej i wykładu etyki, z grubsza i w formie rozproszonej podanego, w którą, zgodnie z przyrzeczeniem, tchnęliśmy iskry nauki o prawdziwym poznaniu, bez określonego porządku, tu i tam, w ten sposób, że niełatwo będzie niewtajemniczonemu, gdy weźmie do ręki tę książkę, znaleźć w niej przekaz rzeczy świętych". Albo (I 56, 3): „Lecz istotnie układ moich *Zapisków* jest tego rodzaju, że Prawdę w nich rozsiano w sposób bezładny, tu i tam, aby uszła ona uwagi tych, którzy wydziobują ziarna na wzór kawek. Ale w wypadku, gdy zjawi się dobry rolnik, wzejdzie każde z nich i ukaże kłos pszeniczny".

Otóż jednym z wątków tego układu wielowątkowego, dywanowego, jest stosunek Klemensa do filozofii greckiej. Należy tu uprzytomnić sobie pewne trudności, i to niemałe, na jakie narażony był, podejmując zadanie włączenia filozofii greckiej do

natomiast tak definiuje eugeneię: „... to duch czyni szlachetnego człowieka, który z każdego stanu może wznieść się ponad swój los..." (*Ep.* 44, 5).

Powróćmy do naszych rozważań i zapytajmy, jakie stanowisko reprezentował Plutarch w tych dyskusjach? Tak jak zwykle, Cheronejczyk zajmuje pozycję eklektyczną, by stworzyć własną koncepcję eugenei. Z jednej bowiem strony w usta swojego ojca wkłada słowa przypominające Arystotelesową definicję, a więc tradycję arystokratyczną: „Przedkładać bogactwo kobiety nad jej *arete* albo ród jest rzeczą niegodną człowieka wolnego i szlachetnego. Ale też niemądrze byłoby unikać małżeństwa, gdyby do bogactwa dołączyła się *arete* i właściwe pochodzenie" (*Amat.* 9, 754 A i n.). Z drugiej strony w dydaktycznej instrukcji skierowanej do Marka Sedacjusza wyraźnie nakazuje mu uczyć syna Kleandrosa, aby nie lekceważył ludzi wywodzących się z nieszlachetnego rodu. Pochodzenie bowiem nie zależy od nich i nie może ulec zmianie (*De aud. poet.* 13, 35 E, tłum. pod kier. K. Kumanieckiego, Warszawa 1957): „... ci, co lżą za nieszlachetne pochodzenie, uderzają na próżno i niemądrze w rzeczy zewnętrzne, nie dotykając duszy, ani tych spraw, które naprawdę wymagają poprawy czy chłosty". W traktacie *De se ipso sine invidia laudando* ukazując czytelnikom sposoby chwalenia się bez wzbudzania zawiści, przedstawia Plutarch jako jeden ze środków pod tym względem skutecznych powoływanie się na swoje nieszlachetne pochodzenie, aby tym dobitniej zaznaczyć własne wartości wewnętrzne, własną *arete* (13, 544 B). Czyżby Plutarch był zwolennikiem nurtu demokratycznego? Wydaje się jednak, że Cheronejczyk usiłuje te dwa nurty połączyć. Zgadza się bowiem z poglądem, że cechy charakteru rodziców są przekazywane potomstwu. Jednakże również przyzwyczajenia rozmaitego typu, niekoniecznie dobre, mogą nabrać cech trwałych, stać się właściwością natury i jako naturalna dyspozycja charakteru mogą być odziedziczone. Stąd istnieje możliwość, że rodzice przekażą dzieciom obok zalet i swoje wady charakteru (Comm. in Hes. fr. 39, Loeb Class. Library, XV, s. 125): „... coś ze skłonności do zła rodziców jest przekazywane dziedzicznie charakterom ich dzieci". Ten sposób rozumowania doprowadził Plutarcha do akceptacji również eugenei propagowanej przez nurt demokratyczny. Stwierdził bowiem, że człowiek może się uwolnić od przekazanych mu w drodze dziedziczenia wad i stać się *eugenes* dzięki wytrwałej pracy nad sobą, a z kolei stając się lepszym ma szansę przekazać swemu potomstwu już ograniczoną liczbę własnych wad czy złych skłonności. Następnie pracując nad kształtowaniem charakteru swego dziecka, ułatwia mu osiągnięcie *arete*, a co za tym idzie osiągnięcie eugenei. Dyspozycje i właściwości natury rodziców i dzieci mogą ulegać skrajnym zmianom dzięki odpowiednim bodźcom. Najważniejszą siłą twórczą przekształcającą charakter, a nawet naturę człowieka jest miłość małżeńska[16]. Z takiej miłości małżeńskiej rodzi się miłość do dzieci — *filostorgia* — siła tworząca i przeobrażająca charaktery. Znamienny jest tu przykład Kornelii, matki Grakchów, której miłość i praca wychowawcza sprawiły, że jej dzieci spośród wszystkich Rzymian były według powszechnej opinii najszlachetniejsze. Albowiem matka ich naturalne, wrodzone dyspozycje psychofizyczne umiała w pełni rozwinąć (*Vita Tib. et Gai*

---

[16] L. Goessler, *Plutarchs Gedanken über die Ehe*, Zürich 1962, s. 30 i n.; Korus, *o. c.*, rozdz. II.

u zwierząt, a w drugiej (3, 495 B — 5, 497 E) przedstawia różnicę między miłością ludzi i zwierząt do potomstwa. Tę drugą część rozbudowuje: najpierw dowodzi, że natura w sposób doskonały i wszechstronny wyposażyła i przygotowała organizm oraz psychikę kobiety do rodzenia i wychowywania dzieci (3, 495 C — 3, 496 C), potem poddaje krytyce współczesnych sobie ludzi bardzo bogatych i bardzo biednych, którzy pod rozmaitymi pozorami i z rozmaitych powodów tłumią w sobie tę twórczą siłę natury.

Traktat, jak to wyżej zaznaczono, jest niedokończony. Urywa się właśnie na krytyce tych ubogich rodziców, którzy wymawiając się biedą nie chcą wychowywać swych dzieci. Nowożytni uczeni domyślają się tu następującego zakończenia tej myśli: ... „i w ten sposób okazują swoją *filostorgia*"[5]. Takie zakończenie całości przedstawionej tu myśli kompozycyjnej traktatu wydaje się trudne do utrzymania, bo cóż by to była za krytyka postępowania ludzi ubogich, skoro *filostorgia* jest według Plutarcha jedną z najwyższych wartości fizycznych i duchowych natury ludzkiej, którą stale trzeba rozwijać?

Dla dokładniejszego jeszcze odzwierciedlenia myśli Plutarcha przedstawmy szczegółowo treść wyłącznie tych jego krytycznych wywodów. Uwagi swoje rozpoczyna autor przeciwstawiając dawnym rodzicom współczesnych sobie (4, 496 C — E)[6]. Dla tych dawniejszych nie trzeba było ustanawiać nagród i specjalnych przywilejów, by zdecydowali się posiadać i wychowywać swoje dzieci. Dzisiaj ludzie usprawiedliwiają swoją niechęć do posiadania potomstwa, zbijając argumenty filozofów, którzy zachęcają ich do wzorowania się na przyrodzie, twierdzeniem, że przecież wszystkie zwierzęta rodzą się przygotowane do życia prawie od samych narodzin, człowiek zaś musi się wiele natrudzić, by doprowadzić swoje dzieci do samodzielności (4, 496 E, F). Z drugiej strony — argumentują — często się zdarza, że powolny z natury rozwój dziecka nie pozwala rodzicom dożyć chwili, w której mogliby zobaczyć ukoronowanie swych wysiłków, tj. zobaczyć *arete* swoich dzieci. Szereg przykładów z życia wielkich mężów stanu i wybitnych pisarzy ma potwierdzić słuszność ich wywodów. Obok tych, jak należy sądzić, powtarzanych wtedy przez ogół argumentów, starożytny moralista przytacza jeszcze opinie ludzi bardzo

---

[5] Por. Ziegler, *o. c.* szp. 744, 12: „... (Arme) beweisen also auch damit ihre φιλοστοργία".

[6] Zwróćmy tu uwagę na stałe stosowanie przez autora antytez: świat zwierząt — świat ludzi, biedni — bogaci, dawni — współcześni. Ta tak bardzo często używana w retoryce figura m. in. świadczy o silnym wpływie retoryki na sposób pisania Plutarcha. Nowożytni uczeni dostarczyli jeszcze wielu innych świadectw (por. Ziegler, *o. c.* szp. 744, 17 i n.), usiłując przesunąć czas powstania tego traktatu na wczesną młodość Cheronejczyka. Samo jednak podjęcie tak poważnej tematyki sugeruje, że Plutarch musiał mieć za sobą już pewne osobiste doświadczenia. Tym bardziej że opracowanie tematów związanych z miłością małżeńską i miłością do dzieci (*Amatorius*, *Praecepta coniugalia*, *Consolatio ad uxorem*) rozpoczął od chwili, kiedy jego uczniowie, których wychowywał ze swoimi dziećmi, stali się już dojrzałymi ludźmi, jak np. adresaci traktatu *Praecepta coniugalia* Pollianus i Eurydyka. Por. szczegóły K. Korus, *Program wychowawczy Plutarcha z Cheronei*, Kraków 1977, rozdz. VII. Te względy każą nam raczej przesunąć powstanie tego traktatu na czasy Trajana, tj. na tzw. drugą młodość Cheronejczyka, kiedy „wskrzesiwszy po dłuższym czasie praktykę retoryczną, aby przypodobać się młodzieży (μειρακίοις) i razem z nimi być młodym", powrócił do retoryki, por. T. Sinko, *Literatura grecka*, III, 1, Kraków 1951, s. 212.

Eos LXV 1977

PLUTARCHA „DE AMORE PROLIS" 5,497 D—E
PRÓBA INTERPRETACJI

Napisał

KAZIMIERZ KORUS

Zagadnienie związane z niedokończonym zdaniem, na którym się urywa traktat *De amore prolis*, dotyczy pedagogiczno-moralizatorskich poglądów Plutarcha na wychowanie dzieci pochodzących z rodzin biednych. Chociaż w nauce dokonywano rozmaitych prób interpretacji całego traktatu tak pod względem treści, jak i języka[1], to jednak dyskusje te, zogniskowane wokół dowodzenia jego autentyczności lub nieautentyczności, pomijały lub mimochodem traktowały ów problem[2]. Z syntetycznego ujęcia przez K. Zieglera[3] niewielu interpretacji, które dotyczyły treści tego fragmentarycznego zdania, wynika, że według Plutarcha rodzice biedni w ten sposób okazują swoją miłość do potomstwa (*philostorgia*), że nie starają się o utrzymanie ich przy życiu, bo uważają biedę za najgorsze zło, czyli innymi słowy unikają potomstwa lub je porzucają. Podobny pogląd głosił także w trzecim wydaniu swojego przekładu *Moraliów* W. C. Helmbold[4]. Uczony tłumacz wyraźnie stwierdził, że wypowiedź Cheronejczyka jest sprzeczna ze stanowiskiem autora traktatu pedagogicznego *De liberis educandis*. Ów bowiem postulował roztoczenie przez państwo opieki nad dziećmi pochodzącymi z rodzin najuboższych, a samych rodziców zachęcał do wychowywania potomstwa w miarę swych sił i środków (11, 8 E).

Taka interpretacja uczonych budzi pewne wątpliwości. Stąd w artykule tym stawiamy sobie pytanie, czy rzeczywiście takie były poglądy Plutarcha, a jeżeli nie, to jakie?

Najpierw spróbujmy wyjaśnić ogólne założenia kompozycyjne traktatu. Wprowadzenie do swych wywodów *O miłości do potomstwa* rozpoczyna Plutarch od nawiązania do świata przyrody, a więc stereotypowo, wzorem innych filozofów, do czego się zresztą przyznaje (1, 493 B). Zaznacza jednak, że wprawdzie życie zwierząt przypomina nam, w jaki sposób mamy zawierać małżeństwa, płodzić i wychowywać dzieci (1,493 C), to przecież zwierzęta są o wiele mniej doskonałe od człowieka i w mniej doskonały sposób okazują swą miłość do potomstwa (3,495 B, C). Ta przewodnia myśl, przewijająca się przez cały traktat, dzieli go na dwie nierówne części. W pierwszej (2, 493 E — 2, 495 B) autor ukazuje, na czym polega *filostorgia*

---

[1] Por. tu dyskusję przedstawioną przez K. Zieglera, RE, Hlbd. XLI (1951), szp. 744, 17 i n.

[2] Por. np. R. Volkmann, *Leben und Schriften des Plutarch*, I, Berlin 1869, przedruk Leipzig 1970, s. 185.

[3] *o. c.* szp. 744, 12.

[4] Plutarch's *Moralia*, London 1962³, The Loeb Class. Library, s. 357, przypis c.

Jednak nasza rekonstrukcja myśli Plutarcha nie byłaby pełna, gdybyśmy nie określili jego stanowiska wobec jeszcze jednego zarzutu, jaki wysuwali ubodzy rodzice. Twierdzili oni, że bieda jest najgorszym złem i dlatego nie można skazywać na nią dzieci. Poruszone tu zagadnienie łączy się z faktem porzucania dzieci (ἀπόθεσις, ἔκθεσις) nie tylko przez ludzi biednych, ale i bogatych. Problem ten zresztą był stale aktualny w Grecji i, jak to przedstawia G. Glotz[20], rozmaicie się do niego ustosunkowywali filozofowie i teoretycy pedagogiki. W naszych rozważaniach ograniczymy się do zaakcentowania jego aktualności w czasach Plutarcha. Muzoniusz Rufus w jednym ze swoich traktatów: *Czy należy wychowywać wszystkie narodzone dzieci* powołując się najpierw na powagę prawodawców (p. 77, 4, wyd. C. Hense), następnie na tradycje religijne i opiekę samego Zeusa stwierdza, że taki człowiek, który dopuszcza się *adikia* wobec swego rodu przez to, że celowo nie chce mieć dzieci, wykracza przeciw prawom boskim i staje się bezbożnikiem (ἀσεβής, p. 78, 5 i n.), natomiast człowiek posiadający wiele dzieci cieszy się szacunkiem w państwie. Plutarch również reprezentował takie stanowisko, o czym może świadczyć między innymi fakt[21], że w liście konsolacyjnym do żony z dumą podkreślił, iż mieli dużo dzieci i wszystkie je w domu wychowali[22].

Z drugiej strony trzeba zwrócić uwagę na jego pozytywny stosunek do biedy. W traktacie *De audiendis poetis* Cheronejczyk każe uczyć młodzież szacunku dla ludzi ubogich. Przytacza słowa Hezjoda (*Op.* 717), w których beocki poeta zabrania ludziom wytykać ubóstwo. Słowa te popiera zaraz uwagą, że przecież nie godzi się przypominać ubóstwa ludziom, którzy są biedni nie z własnej winy, a tylko z powodu zrządzenia losu (7, 23 F). W innym znów miejscu tego samego traktatu doda, że nie można ganić kogoś za nieszlachetne urodzenie w biednej rodzinie (13, 35 E), tak jak nie można zarzucać komuś wad fizycznych, które są niezależne od niego i należą do rzeczy zewnętrznych. Stąd tym surowiej oskarża bogatych rodziców w piśmie *De cupiditate divitiarum* o pozbawianie własnych dzieci prawdziwego dzieciństwa,

---

[20] Daremberg-Saglio, s. 930 i n., s. v. *expositio.*

[21] Plutarch dostrzegał problem prokreacji również od strony oligandrii, tj. niskiego stanu zaludnienia Grecji. Świadczą o tym jego smutne refleksje w traktacie *De defectu oraculorum* 8, 413 F, 414 A, gdzie niepokoi się wyludnieniem i spustoszeniem Grecji, spowodowanym wcześniejszymi wojnami domowymi. Obawy Cheronejczyka potwierdzają współcześni, m. in. Dion z Prusy (*Or.* 7), który stwierdził brak młodzieży w Grecji — „w gimnazjum się orze". Brak ten wynikał właśnie z faktu, który już sugerował Plutarch, a mianowicie, że współcześni po prostu uchylali się od prokreacji. Według Polibiusza już w II w. p.n.e. sprawa unikania przez Greków małżeństwa i potomstwa stawała się palącym problemem społecznym. Por. Polib. XXXVI 17, 7; W. Tarn, *Cywilizacja hellenistyczna*, tłum. C. Kunderewicz, Warszawa 1957, s. 163; por. T. Sinko, *Wstęp do tłum. Żywotów sławnych mężów Plutarcha*, Wrocław 1955, BN II nr 3, s. V i n.; Glotz, *o. c* s. 930. Na gruncie rzymskim problemy te w czasach Plutarcha były szczególnie aktualne, jak to w sposób tragiczny, a zarazem karykaturalny przedstawia Juwenalis, atakując kobiety za świadome unikanie potomstwa (VI 594 i n., por. Schuetze, *o. c.* s. 43). Plutarchowi zależało wprawdzie na zwiększeniu liczby ludności, jednak nie byłby moralistą, gdyby kosztem powiększenia ilości (*polyandria*) godził się na pomniejszenie jakości (*euandria*) obywateli. Daje temu wyraz przedstawiając najwyższe dobra państwa, do których obok pokoju i wolności zalicza obfitość dobrych obywateli (*Praec. ger. reipubl.* 32, 824 C).

[22] *Cons. ad uxorem* 2,608 C.

en disant que Pindare loue ses héros justement parce qu'ils possèdent l'*areta* confirmée par la victoire. Qui possède l'ensemble doit également posséder les parties composantes de l'*areta* et Pindare, dans ses chants, les énumère scrupuleusement. Il dispose là d'une grande liberté créatrice, il s'exprime par une langue poétique picturale. Il célèbre les composantes fondamentales de l'*areta* telles que une bonne origine et la grâce divine en les plaçant comme sur un niveau supérieur par un choix approprié des mythes racontés. Il n'est gêné ni par la succession des éloges des diverses qualités ni par d'autres limitations. Il peut être concis, il peut reprendre certaines éloges, il peut s'exprimer par allusions.

Chaque héros ne possédait pas toutes les composantes de l'*areta*. Qui plus est, il semble que personne ne les possédait toutes ensemble. C'était l'affaire du poète de mettre en relief les qualités dont le destinataire se faisait gloire et de retoucher discrètement ou de passer sous silence ses lacunes[13]. Le poète qui écrivait des chants élogieux sur commande devait se distinguer par le tact envers ses clients et ménager leur amour propre, il devait également faire preuve d'une certaine élasticité: dans les odes en l'honneur d'athlètes d'une aisance moyenne, Pindare glorifiait avant tout le *ponos*, dans les odes destinées aux souverains et aux personnes très riches qui, bien souvent, ne participaient pas eux-mêmes en personne à la compétition sportive mais qui ne faisaient que mettre leurs chevaux en lice, il célébrait leur richesse. Il vaut la peine de mentionner ici la louange développée de la richesse au début de l'*Ode Pythique* 5, adressée à Arcésilas de Cyrène (cf. également *Olympique* 1, 1—2). On ne peut trop souvent louer quelqu'un pour son effort sportif et ses dépenses.

Résumant, si l'homme possède l'*areta*, le fondement, c'est-à-dire une bonne naissance (origine) dont dépendent les autres qualités, lui a été donné par les dieux, il a ajouté de sa part le travail ou des dépenses sages: le mieux est d'avoir l'un et l'autre. Un acte courageux, non dépourvu de risque, confirme dans les compétitions sportives son *areta*, réalisant enfin d'autres „investissements" financiers, il a commandé un chant chez un poète sage qui possède également l'*areta* qui lui est propre. On peut dire d'un tel homme avec toute certitude qu'il conquerra la gloire éternelle.

De cette manière, l'homme qui, se sentant l'élu des dieux, consacre sa vie à conquérir la gloire, lutte pour l'enjeu supreme: l'immortalité. Nous élargirons ici la conclusion de Young à laquelle il est arrivé à la suite d'une analyse[14] de l'*Ode Pythique* 3 qui constitue une lettre de consolation adressée à Hiéron et selon laquelle Pindare qui ne peut guérir le souverain de la maladie qui l'accable, le console en lui disant qu'il peut lui assurer en échange une chose bien plus durable que cette vie et cette santé éphémère — la gloire éternelle. Le poète lyrique assurait cette gloire à chaque athlète victorieux qui lui avait commandé un chant.

Wrocław

[13] Thummer, *o. c.* p. 39, remarque que la disposition aux dépenses et à l'effort, c'est le seul trait pour lequel Pindare loue l'athlète.

[14] D. C. Young, *Three Odes of Pindar. A Literary Study of Pythian 11, Pythian 3 and Olympian 7*, Mnemosyne, suppl. IX 1968, p. 68.

zdolnym do dążenia w jakimś kierunku, jest ona z kolei dążeniem świadomym siebie; a skoro wstępny wybór jest początkiem działania, wiara musi być także początkiem działania". Oto z kolei pyta Klemens (VI 104, 3): „Co za pożytek z dobra, jeśli się ono nie realizuje i nie dokonywa aktów dobroci? (τί γὰρ ὄφελος ἀγαθοῦ μὴ ἐνεργοῦντος μηδὲ ἀγαθύνοντος)". Co więcej, sama koncepcja Boga w świadomości Klemensa ma znamię arystotelizmu. Jest to niejako arystotelizm metafizyczny (VI 47, 3): „Pamiętamy przecież, że Pan jest mocą Boga i że ta moc nigdy nie jest w stanie osłabnąć (47, 4). Jego moc sprawcza (ἡ δύναμις ἡ ἐνεργητική) nie ogranicza się tylko do tego świata, lecz działa wszędzie i zawsze: πάντῃ δέ ἐστι καὶ ἀεὶ ἐργάζεται. Stosunek Chrystusa Pana do Boga Ojca rozumie Klemens w ten sposób, że Syn... jest szczególnym jakimś uaktywnieniem się Ojca w działaniu: καὶ ἔστιν... πατρική τις ἐνέργεια ὁ υἱός (VII 7, 7). Sławi Klemens (VII 47, 6) nieprzebrane bogactwo siły twórczej Boga, która nie ulega uszczupleniu: ἀμείωτος δ' οὖν ἡ ἐνέργεια (dom. τοῦ Θεοῦ), a w innym miejscu (VI 148, 2) mówi o twórczej potędze Boga, nie znającej zmęczenia: ἡ ἀκάματος δύναμις τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων.

Również wpływem Arystotelesa można tłumaczyć nacisk Klemensa na potrzebę ciągłego ćwiczenia dla uzyskania stałej dyspozycji (ἕξις) do czynienia dobrze. Mówi (IV 124, 1): „uzyskanie cnoty nie zależy od niczego innego, jak wyłącznie od nas samych". Tym zaś, co kształci, jest: μάθησις, μελέτη, ἄσκησις, tj. ćwiczenie. Wpływ arystotelizmu daje się zauważyć wreszcie w ks. VIII, która dotychczas nie uchodziła za dzieło Klemensa. W czasie jej przekładania doszłam jednak do wniosku, że napisał ją istotnie Klemens Aleksandryjski, ale że są to tylko notatki do właściwego dzieła. Tu dopiero możemy się przekonać, jaka przepaść oddziela strukturę literacką *Dywanów* od tego zbioru zapisków w znaczeniu dosłownym. Jednocześnie możemy tu podpatrzeć warsztat filozoficzny Klemensa. Jest on niemal w całości arystotelesowy. Oto choćby jeden przykład. Klemens stawia sobie pytanie (VIII 9, 7), czy embrion w łonie matki poczęty jest istotą żywą? — εἰ ζῷον τὸ κυόμενον. Po przedstawieniu poglądów różnych szkół i wytyczeniu właściwej drogi dowodowej daje odpowiedź następującą: „embrion wprawdzie jeszcze nie postrzega ani nie porusza się wedle swej woli (co razem wzięte charakteryzuje istotę żywą, tj. ζῷον), lecz na razie posiada te cechy w stanie dyspozycji (VIII 13, 7): τὸ δυνάμει τοιοῦτον, ale częściowo już jest w stanie czynnym: τὸ κατ' ἐνέργειαν ἤδη τοιοῦτον".

Reasumując całość niniejszych rozważań można by sformułować wniosek ostateczny następująco: Aczkolwiek wpływy różnych szkół filozoficznych na Klemensa są wielorakie i różnorodne, to jednak za esencję wpływu platońskiego można uważać w dziele Klemensa dążenie do poznawania Boga (ἡ γνῶσις, ἡ ἐπίγνωσις τοῦ Θεοῦ) i do upodobniania się do Boga (ἡ ὁμοίωσις lub ἡ ἐξομοίωσις) przez życie moralnie piękne; za esencję wpływu stoickiego można uznać dążenie do wyrzeczenia się afektów, tj. do ἀπάθεια, biorąc za wzór bezafektywnego Boga; za esencję wpływu perypatetycznego można uznać dążenie do świadomego wyboru przed czynem, tj. do προαίρεσις, i w ogóle do postawy świadomego wyboru decyzji moralnej oraz do działania, jako jedynej weryfikacji postawy chrześcijańskiej. Wnioskiem jeszcze

(τὴν θείαν διὰ πίστεως δύναμιν), wtedy staje się piękną i szlachetną oliwką (καλλιέλαιος γίνεται). Ostrzega też, że filozofia grecka, jak orzechy, nie cała jest do spożycia (I 7, 3).

W pewnych wypowiedziach Klemensa możemy znaleźć uzasadnienie tej pozornej zmiany stanowiska ze strony pisarza. To nacisk opinii chrześcijańskiej, niechętnej wszystkiemu, co pogańskie. Oto ślady tej polemiki, niewątpliwie gwałtownej i żarliwej, sądząc po stylu wypowiedzi Klemensa. W pewnym miejscu mówi (VI 66, 1): „Kto natomiast zapewnia, że filozofia pochodzi od diabła (τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ὁρμᾶσθαι), niech uprzytomni sobie i to, że Pismo św. powiada, iż diabeł przybiera postać «anioła światłości»". W jakim celu? Jasne, że po to, aby prorokować. Lecz jeśli wieści przyszłość jako anioł światłości, zatem prawdę mówić będzie (66, 3). „Bo jakże inaczej mógłby on oszukać kogoś, jak nie poprzez słowa Prawdy podprowadzając człowieka, żądnego wiedzy, do zażyłości z sobą i dopiero później wplątując go w fałsz (66, 5). A przy tym nie godzi się również z góry w sposób prostacki (ἁμαθῶς) odrzucać prawdziwość wypowiedzi ze względu na osobę mówiącego. Trzeba raczej zbadać, czy treść wypowiedzi zawiera obiektywną prawdę". A jeszcze gdzie indziej polemizując z przeciwnikami filozofii, mówi (VI 159, 1): „Jakże mogłoby nie być niedorzeczne w wypadku, jeśli przypisuje się diabłu wszelką anarchię i nieprawość, czynić go dawcą tak zacnej rzeczy, jak filozofia (159, 2). Bo w takim razie byłby on życzliwiej usposobiony do udoskonalenia Hellenów od samej Opatrzności i myśli Bożej? (159, 6). A więc nie jest dziełem zła filozofia, która czyni ludzi zacnymi i cnotliwymi (159, 7). Pozostaje więc tylko druga możliwość, że filozofia pochodzi od Boga (λείπεται δὴ — Θεοῦ),

A nawet wręcz wytyka ludziom tłumu (οἱ πολλοί), że „jak dzieci straszydeł, tak oni obawiają się filozofii greckiej i doznają lęku, że gotowa ich uwieść" (VI 80, 5). Wreszcie widocznie zmuszony do jasnego postawienia sprawy, a będąc w kleszczach opinii, tak formułuje swą postawę (I 99, 1): „Jeśli jednak przyjdzie nam koniecznie sformułować swe stanowisko w tej sprawie, ze względu na ludzi, skłonnych do oskarżeń (οἱ φιλεγκλήμονες), to powiemy tak: oto filozofia jest, według nas, współprzyczyną i czynnikiem współdziałającym w chwytaniu Prawdy (συναίτιον καὶ συνεργὸν τῆς ἀληθοῦς καταλήψεως), jako że jest ona poszukiwaniem Prawdy (ζήτησιν οὖσαν ἀληθείας). Możemy więc uznać ją za wstępne przygotowanie (προπαιδεία) dla człowieka dążącego do wiedzy duchowej, nie traktując jednak współprzyczyny za przyczynę, ani też czynnika jedynie współdziałającego za decydujący lub w ogóle filozofii za coś, bez czego obejść się nie można. Wręcz przeciwnie. My wszyscy bowiem, nawet nie posiadający ogólnego wykształcenia i znajomości filozofii helleńskiej, co więcej, niektórzy — nawet pisma (οἱ δὲ καὶ ἄνευ γραμμάτων) uzyskaliśmy wiedzę o Bogu za pośrednictwem wiary, wykształceni przez Mądrość działającą samoczynnie".

Tak wygląda polemika Klemensa z tymi, których już Heraklit nazywał οἱ πολλοί.

Spytać by z kolei należało, na jakim systemie filozoficznym greckim najbardziej bazuje Klemens? On sam wypowiada się za filozofią eklektyczną (I 37, 6): „przez filozofię nie rozumiem ani szkoły stoickiej, ani platońskiej, ani epikurejskiej, ani arystotelesowskiej. Ale wszystkie dobre myśli, wypowiedziane w każdej z tych

doktryny chrześcijańskiej. Po pierwsze, w sposób pionierski podjął sam temat filozofii greckiej w literaturze chrześcijańskiej, i to w sposób generalny. Nie miał wszak utorowanego jeszcze sposobu podejścia do tego problemu. Po drugie, mógł się spotkać i niewątpliwie spotkał się z niechęcią ze strony samych chrześcijan, szczególnie zaś ze strony chrześcijan nieoświeconych. W związku z tym możemy dostrzec w dziele Klemensa różne i odmienne odniesienia do filozofii greckiej. Przypatrzmy się im bliżej.

Najbardziej entuzjastycznym odniesieniem jest miejsce (VI 41, 6), w którym zakłada on istnienie trzech przymierzy, a nie dwu: „A więc Bóg zawarł z nami nowe przymierze (νέαν διαθήκην). Helleńskie i judejskie to były stare (τὸ γὰρ Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων παλαιά). My zaś jesteśmy tymi, którzy w nowy sposób (καινῶς), trzeci z kolei (τρίτῳ γένει), czcimy Boga, mianowicie jako chrześcijanie". A więc filozofia grecka została tu przez Klemensa włączona do religii chrześcijańskiej na równi ze Starym Testamentem, jako przymierze równorzędne z judejskim. Co więcej, twierdzi on także, w innym miejscu (VI 41, 1), że chrześcijanie i Hellenowie poznali tego samego Boga, lecz inaczej: οὐχ ὁμοίως. Wyraża się też misteryjnie (VII 6, 4): „to On (tj. Bóg) również dał Hellenom filozofię za pośrednictwem pomniejszych aniołów — διὰ τῶν ὑποδεεστέρων ἀγγέλων." I znowu (I 87, 1): „w filozofii... tkwi ślad mądrości i impuls w stronę Boga: ἴχνός τι σοφίας καὶ κίνησις, περὶ Θεοῦ". Albo jeszcze wznioślej (VI 153, 1—2): „Dlatego nie jest bynajmniej rzeczą niedorzeczną twierdzić, że filozofia także jest darem Bożej Opatrzności (καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τῆς θείας προνοίας δεδόσθαι)". Albo wreszcie (VI 67, 1) kategorycznie oświadcza, że filozofia została dana (dom. przez Boga) Hellenom raczej jako zapis testamentowy (οἷον διαθήκην), wyłącznie dla nich przeznaczony (οἰκείαν), jednocześnie będąc fundamentem filozofii opartej na Chrystusie (ὑποβάθραν οὖσαν τῆς κατὰ Χριστὸν φιλοσοφίας). Tu Klemens uwzględnia jednocześnie dwa aspekty: regionalny — grecki, uniwersalny — chrześcijański, albo w płaszczyźnie czasu: aspekt antyczny — grecki, aspekt wieczny — chrześcijański. W każdym razie wyraz ὑποβάθρα oznacza organiczną łączność filozofii greckiej z chrześcijaństwem.

Posłużył się też pięknym porównaniem (I 17, 4): „Jak rolnicy najpierw nawadniają ziemię (dom. przed siewem), tak samo i my, ożywczym płynem myśli greckich nawadniamy ziemską część duszy naszych czytelników, aby byli zdolni przyjąć rzucone w nich ziarno duchowe (πνευματικόν) i mogli je łatwo wyhodować".

We wszystkich, powyżej przytoczonych miejscach można było prześledzić koncepcję Klemensa, ustawiającą filozoficzne osiągnięcia Greków jako wyraz ekonomii Bożej i Bożej Opatrzności, a więc w organicznym związku z doktryną chrześcijańską. Dlatego wydają się chyba ustępstwem wobec ogółu chrześcijan inne jego wypowiedzi, deprecjonujące wartość filozofii greckiej. Oto np. (VI 162, 1) ostrzegając przed zbytnim zainteresowaniem filozofią grecką radzi zajmować się nią tyle tylko, ile biesiadnik kosztuje deseru podczas uczty. Traktuje więc ją tutaj jako coś właściwie nieistotnego, nawet zbędnego, błahego. Porównywa też filozofa do dzikiej oliwki (VI 118, 1), ponieważ posiada on wprawdzie dużo materiału myślowego, jest bystry, ma umiłowanie prawdy, ale dopiero gdy uzyska boską siłę za pośrednictwem wiary

pozwalają na wyprowadzenie wniosku, że zdaniem Plutarcha rodzice ubodzy słusznie powstrzymują się od posiadania i wychowywania swych dzieci, ponieważ bieda jest najgorszłym złem, a nawet jakby jakąś dziedziczną chorobą, zamykającą dostęp do *arete* i prawdziwej eugenei. Również ogólne, pedagogiczno-filozoficzne, pełne filantropii stanowisko Plutarcha świadczy o zupełnie przeciwnych jego poglądach, które prawdopodobnie przejął i tak zwięźle streścił autor *De liberis educandis* (8 E): „... trzeba o ile możności spróbować zorganizować jak najlepsze wychowanie dla dzieci ubogich, a jeżeli nie, to oni sami i ich rodzice powinni wykorzystać swoje własne możliwości".

Kraków

PLUTARCHI DE AMORE PROLIS 5,497 D—E INTERPRETATIO

Summarium

Viri docti iam dudum fragmento e tractatu Plutarcheo, qui *De amore prolis* inscribitur, asservato operam navaverunt, ut statueretur, tractatusne ille re vera e Plutarchi calamo profluxisset. Sed sententiae 5,497 D—E prolatae explicandae parum studuerunt, cum pro re certa haberent Plutarchum id egisse, ut pauperes parentes officio liberorum enutriendorum educandorumque solverentur. At multa sunt, quibus impedimur, quominus hanc opinionem accipiamus.

Compositione rationeque operis perspecta dici potest tractatum in duas partes esse divisum. In priore parte (2,493 E—2,495 B) Plutarchus mores et affectus brutorum enumerat atque multis exemplis demonstrat, quo modo eorum amor erga prolem manifestetur. In posteriore autem parte lectoribus persuadet homines ceteris animalibus praestare. Naturam enim homini, quem protulisset, ut animal esset ratione praeditum ac coleret iustitiam, leges, deos, conderet urbes et amice cum aliis viveret, semina quoque harum rerum praeclara et fecunda inseruisse, scilicet amorem prolis (3,495 B — 5,497 E). Hac re exposita Plutarchus et divites et pauperes severe increpat, quod liberis abstinent, cum sentiant a natura animalibus omnibus datum esse, ut fetus suos amarent et enutrirent. Inter alia etiam hoc pronuntiat „pauperes non alunt liberos, cum metuant, ne eos indebito modo educent, neve eos viles et rudes et omnium bonorum inopes faciant".

Quae cum ita sint, dubitare non debes, quin Plutarchus parentes pauperes ad liberos enutriendos educandosque hortatus sit. Adde, quod Plutarchus Senecam, Iuvenalem aliosque contemporaneos secutus credidit hominem virtute nobilem fieri et ex quacumque condicione supra fortunam surgere posse. Etiam parentes pauperes, si virtutem ipsi adepti sunt, posse eam suae proli tradere. Quorum autem liberos summa ope niti debere, ut in virtute progrediantur.

E multis humanitatis Plutarchi exemplis hoc afferre placet, quod Plutarchus opem indigentibus postulat (9,90 F). Scimus etiam Traianum imperatorem stipendia solvisse, ut liberi parentum pauperum nutriri educarique possent (Cf. Plin. *Paneg.* 26—28, Cass. Dio LVIII 6). Ex quo efficitur, ut Plutarchus humanitate praeditus, exemplum imperatoris secutus in tractatu suo alia contrariaque dicere non potuerit.

Haec sunt, quibus adducti putamus opinionem auctoris tractatus *De liberis educandis* non esse Plutarcheae dissimillimam, sed simillimam; quae opinio verbis continetur his (11,8 E): „verumtamen pro virili etiam pauperibus annitendum, ut quam optime suos educent liberos: quod si ita fieri non potest, ea utantur qua datur ratione".

o wypaczanie bogactwem ich charakterów, o bezduszność, o pogardę dla drugiego człowieka w myśl dewizy „tyle jesteś wart, ile masz pieniędzy", a więc szukaj zysku i oszczędzaj (7, 526 C). W *De audiendis poetis* spotykamy krytykę pojawiających się w poezji i w życiu takich opinii: pokora obowiązuje tego, który popadł w nieszczęścia, któremu się źle powodzi, tylko bogaci są szczęśliwi i godni szacunku, wartość zaś moralna człowieka bez majątku jest niczym (9, 28 C; 14, 36 D i n.). Dlatego też zachęca Plutarch bogatych rodziców, by swe dzieci wychowywali w biedzie. I tak w traktacie *De genio Socratis* spotykamy żywą obronę biedy jako „dobrej wychowawczyni młodzieńców", przeprowadzoną przez Epaminondasa, do którego, jak wiadomo, Plutarch żywił gorące uczucia przywiązania i sympatii. Również pochwały doczekało się ubóstwo we fragmentarycznie zachowanym u Stobajosa traktacie Plutarcha *Contra divitias*, gdzie biedę (τὴν πενίαν) nazwał Cheronejczyk ustami Arkesilaosa, podobnie jak Homer, dobrą wychowawczynią młodzieży (ἀγαθὴν κουροτρόφον, Stob. XCV fr. 17).

Oczywiście trzeba sobie wyraźnie zdać sprawę z tego, że zachęty te muszą mieć charakter pewnej moralizatorsko-pedagogicznej wizji, zwłaszcza gdy się weźmie pod uwagę adresatów i odbiorców pism Plutarcha, ludzi zamożnych, dla których pojęcie biedy miało całkowicie inne znaczenie niż dla ludzi prawdziwie biednych. Jednakże pełna filantropii postawa życiowa Plutarcha, tak bardzo nasycająca jego twórczość[23], nie pozwoliła mu się całkowicie oderwać od rzeczywistości. Świadczy o tym jego bezpośrednia wypowiedź w traktacie *De capienda ex inimicis utilitate* (9, 90 F): „Z twardego diamentu lub żelaza wykute ma czarne serce... kto nie podziwia, ani nie pochwala dobroci człowieka, gdy ten współczuje innym w nieszczęściach, wspiera dzieci i krewnych swego wroga, nękanych kłopotami i nędzą, gdy z zapałem gotów jest nieść im pomoc w potrzebie"[24]. Takie wezwanie do filantropii wobec ludzi biednych i ich dzieci mogło, jak się wydaje, również wpłynąć na opinię autora *De liberis educandis*, który domagał się zwiększenia troski społeczeństwa nad dziećmi pochodzącymi z rodzin ubogich. Dodać tu jeszcze należy, że zgodne stanowisko obu pedagogów propagowało politykę alimentacyjną cesarza Trajana. O niej to dowiadujemy się nie tylko z ust panegirysty Pliniusza[25], ale i historyka Diona Kasjusza (LVIII 6). Również relief marmurowy z Łuku Trajana w Benewentum z II w. przedstawia cesarza rozdającego zasiłki na wychowanie dzieci niezamożnych obywateli. Jak słusznie zauważył francuski uczony H. I. Marrou, zachowane z tego czasu inskrypcje potwierdzają skuteczność tej alimentacyjnej polityki[26].

Tak więc kończąc naszą próbę interpretacji traktatu *De amore prolis* raz jeszcze stwierdzamy, że jego kompozycja, treść i bezpośredni kontekst zdecydowanie nie

---

[23] Por. R. Hirzel, *Plutarch*, Leipzig 1912, s. 23—32; Sinko, *Lit. gr.*, s. 248; T. Sinko, *Od filantropii do humanitaryzmu i humanizmu*, Warszawa 1960, s. 10 i n.

[24] Przekład pod red. M. Borowskiej, Meander XXX 1975, nr 5—6, s. 254.

[25] *Paneg.* 26—28.

[26] H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, tłum. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 421 i 422.

found in it. Attentive reading of the *V* manuscript points to the fact that it was usually in such a way that Poggio corrected a text not erasing the original version and writing the new one between the lines if he believed the alteration was due to a more correct reading of the archetype[2]; however in the rare cases where he tried making conjectures he wrote them in the margins while ordinary mistakes made in the course of copying he corrected crossing out the faulty notation. Thus, I imagine that having read a series of Ciceronian questions he put the predicate in the present tense under the influence of the following: *refert*, *est*, *iacet*, *sunt*; having examined the manuscript carefully once again, he decided that the notation looked more like *confecit* than like *conficit* and wrote an *e* over the *i*[3]. Thus the perfect tense was probably used in the archetype and this agrees with the context. It is the question of the registration which was to have been made over three years earlier and it is quite normal for Cicero to begin his malicious attempts to explain the gap in Fannius' account by supposing that: "perhaps he didn't keep any accounts--books at all", and later, discussing the way in which Fannius used to keep the books, he says using the present tense: "Perhaps, it isn't his habit to enter small sums", etc.[4]

4

2,6 "quod etiam apud omnis leve et infirmum est, id apud iudicem grave et sanctum esse **duceretur**?" All editors print *ducetur*. A question analogous to *credetur* from § 1,2 (comp. note 2). It is necessary, I believe, to maintain conjunctivus here as well and keep up the tone of exaggerated indignation in which Cicero asks whether it is imaginable for rough copies to represent evidential value in a law-suit; as judging from the violence with which the speaker, in the lengthy and very rhetorical passage, impairs (before and after the quoted question) the credibility of such a testimony, the rough copies might probably constitute fairly valid proof[5] indeed, and if so, the question must have been put in a categorical manner, excluding a positive answer — only in this way could it produce the desired effect.

5

3,8 In the manuscripts we read: "in codicem **acceptum et expensum debuit**". First of all the infinitive depending on *debuit* is lacking. Already editio princeps (Rome 1471) introduced the supplement ⟨*esse*⟩ *debuit*[6]; earlier still one of the XVc.

---

[2] Comp. c. 15^{v} *libellum* corrected from *libellam*, c. 17^{v} *dolore* from *dolere*, c. 18^{v} *domum* from *donum*, c. 22^{v} *is* from *eius*.

[3] Putting a sign denoting doubt in the margin, perhaps (as it later did to the editors) *conficit* seemed smoother to him; Poggio's notation was faithfully copied by the author of the manuscript ω.

[4] Comp. *confecit tabulas diligentissime Cluentius*, *Cluent.* 82; comp. also *Verr.* 1, 60; 1, 102.

[5] So it was decided by Pflüger (p. 103 and ff.) in spite of older beliefs, and, more recently by Arangio-Ruiz (p. 306, an. 11).

[6] Gulielmius' conjecture *isse* recurs to the reading of the first edition.

Gracch. I 7). W próbie zatem takiego połączenia obu eugenicznych nurtów myśli i tradycji greckiej Plutarch właściwie ogranicza eugeneię, jako teorię dziedziczenia, i odnosi ją tylko do rodziny w wąskim tego słowa znaczeniu, do rodziców i dzieci. Stąd też właśnie nowożeńcom Pollianusowi i Eurydyce stawia za wzór m. in. Kornelię (*Praec. con.* 48, 145 F) i z naciskiem raz po raz zaznacza konieczność wzajemnego wychowywania się. Jeżeli cechy charakteru rodzice przekazują dzieciom, to muszą oni najpierw swój charakter ukształtować opierając się na miłości i wzajemnej wierności. Te dwie bowiem wartości pozwolą im spłodzić potomstwo prawdziwie eugeniczne, tzn. takie, którego nie będą się wstydzić ani ukrywać (*Praec. con.* 42, 144 B). Plutarch więc zgadzając się z eugeneią arystokratyczną nie zamykał drogi do uzyskania szlachectwa duchowego (*arete*) przez człowieka pochodzącego z rodu nieszlachetnego. Rozumował w ten sposób: nieszlachetna natura (φύσις) odziedziczona po przodkach staje się szlachetną (εὐγενής) przez ukształtowanie ἦθος — a więc przyzwyczajeń i nawyków, które stwarzają ἕξις, trwałą postawę, a w końcu charakter[17]. Przykład zaś Grakchów i traktaty *De profectibus in virtute*, *An virtus doceri possit* świadczą wręcz o przekonaniu Plutarcha, że decydującą rolę w wychowaniu odgrywają nie zadatki wrodzone, ale właściwe kształtowanie charakteru.

Bieda zatem nie tylko, że nie pozbawia człowieka tego, co piękne, ale też wcale nie czyni go niewolnikiem. W rozprawce *Qua quis ratione se ipse sine invidia laudet* jeszcze raz zilustruje to autor opisem zwyczaju Agatoklesa, który kazał przynosić do picia równocześnie naczynia złote i gliniane, symbolizujące jego własne życie i wartości moralne (*arete*). Pochodził bowiem z rodziny garncarskiej (stąd naczynia gliniane), wychowywał się więc w rodzinie nieszlachetnej, w biedzie i prymitywie διὰ δυσγένειαν καὶ πενίαν), a dzięki swojej wytrwałości, pracowitości i dzielności doszedł do wielkiego zaszczytu, bo potem całą bez mała Sycylią rządził (fakt ten miały symbolizować naczynia złote 13, 544 B, C)[18].

Reasumując, tak można by krótko ująć stanowisko Plutarcha: w pierwszym rzędzie od rodziców, ich woli i charakteru zależy, czy wpoją dziecku zasady dobra i zła. Zadaniem zaś dorastającego dziecka jest zadbanie o dalszy właściwy rozwój swojej osobowości, tak jak to np. uczynił Agatokles. Ubóstwo więc nie stanowi przeszkody w uzyskaniu przez rodziców i dzieci prawdziwej eugenei. Wydaje się zatem, że moglibyśmy uznać za należącą do Plutarcha wypowiedź autora *De liberis educandis*, który zachęcał rodziców, by w miarę swoich możliwości dokładali starań o jak najlepsze wychowanie swoich dzieci (11, 8 E). Tym bardziej że autor ów, jak wiadomo[19], obficie korzystał z myśli pedagogicznych Cheronejczyka.

[17] Trzeba tu zaznaczyć, że tego rodzaju rozumowanie Plutarcha nie było oryginalne. Por. tu zwłaszcza wywody Arystotelesa w *Etyce Nikomachejskiej*. Por. też L. Radermacher, *Anfänge der Charakterkunde bei den Griechen*, Symbolae Osloenses XXVII 1948, s. 22; R. Turasiewicz, *Od ethosu do ethopoii*, Kraków 1975, por. szczególnie rozdz. IV: „Znaczenie pojęcia ethos w pismac h Arystotelesa", s. 29 i n.

[18] Por. też *Regum et imperat. apophthegmata*, 176 E, F.

[19] O wpływie Plutarcha na autora *De liberis educandis* wystarczająco świadczy historia recepcji tego traktatu. Przez całą starożytność aż do atetujących prac D. Wyttenbacha uchodził on ze względu na podobieństwo myśli za dzieło bezsprzecznie należące do twórczości Cheronejczyka. Por. Sinko, *o. c.* s. 211 i n.; J. Czerniatowicz, *Z dziejów grecystyki w Polsce w okresie Odrodzenia*, Wrocław 1965, s. 15 i n.

putat, virtutes Stoicas, tamen gravissimam esse τὴν ἀπάθειαν. Quo ex fonte gigni omnes virtutes singulares, imprimis τὴν ἐγκράτειαν. Hominem enim, sola exercitatione adipisci posse ἕξιν ἀπαθείας (VII 10,1). Clemens magna voce clamat: ὁ Κύριος ἀπαθής (VII 73,6). Viam tamen uniuscuiusque hominis ducere ad Deum per solam caritatem Dei Unius (VI 73,6): ἐκ τῆς ἀγάπης οἰκείωσιν πρὸς τὸν ἀπαθῆ Θεόν. Sed caritas Dei non est affectus. Quid denique praebuit Clementi Aristoteles ille? Imprimis imitatus est Clemens virtutis definitionem, in libro tertio *Ethicae Nicomacheae* (1107a) adhibitam, ubi Aristoteles appellavit virtutem ἕξιν προαιρετικήν. Haec duo principia ethica: προαίρεσις ante actionem et ἕξις in actione ipsa sunt, secundum Clementem, fundamentum quoque ethicae Christianae. Virtus actuosa et conscia sui. Alia etiam principia Aristotelica exhibet liber VIII, exempli gratia locus VIII 5, 7 (εἰ ζῷον τὸ κυόμενον), in quo Clemens de duobus statibus dispositionis (δυνάμεως) et actionis (ἐνεργείας) disputat. Aliis locis eiusdem libri logica Aristotelica clarissime apparet. Clementis librum VIII, a quibusdam in dubium vocatum ad Στρωματεῖς pertinere ipsiusque Clementis esse arbitror non tamen ut partem plene elaboratam, sed ex inconditis auctoris notationibus constantem.

Pan miłujący człowieka (φιλάνθρωπος), który nawet stał się człowiekiem ze względu na nas. Ale wszyscy, którzy żarliwie usiłują stać się podobni danemu przez Niego modelowi, muszą uzyskać poprzez ćwiczenie (ἐξ ἀσκήσεως) stan wolności od afektu". W innym jeszcze miejscu woła: „Bóg jest bezafektywny": ...τοῦ Κυρίου ἀπαθοῦς... (VII 7, 2). Świadomy chrześcijanin może uzyskać „z miłości wyrosłe zbliżenie do bezafektywnego Boga" (VI 73, 6): τὴν ἐκ τῆς ἀγάπης οἰκείωσιν πρὸς τὸν ἀπαθῆ Θεόν. Człowiek na najwyższym poziomie świadomości moralnej powinien wyzbyć się „wszelkiego psychicznego afektu": ἀπὸ παντὸς ψυχικοῦ πάθους... (ἐξαιρετέον ἄρα τὸν γνωστικόν). Tak wygląda heroiczny temat stoickiej postawy ἀπάθεια w odniesieniu do teologii chrześcijańskiej.

Następnym elementem syntezy Klemensowej, już trzecim, i to ostatnim, jest problem προαίρεσις, czyli wstępnego wyboru. To temat III księgi *Etyki Nikomachejskiej* Arystotelesa. Już w II księdze tego dzieła (1107a) podaje Arystoteles następującą definicję cnoty (w przekładzie D. Gromskiej): „Jest ona trwałą dyspozycją (ἕξις) do pewnego rodzaju postanowień (προαιρετική), polegającą na zachowywaniu właściwej ze względu na nas (πρὸς ἡμᾶς) średniej miary (ἐν μεσότητι οὖσα), którą określa rozum (ὡρισμένη λόγῳ), i to w sposób, w jaki by ją określił człowiek rozsądny (καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν)". Otóż Klemens rozprowadził w swym dziele w sposób szczegółowy i w wielu miejscach temat προαίρεσις, temat szczególnej i kapitalnej wagi dla chrześcijaństwa, jako problem intencji moralnej i samego zbawienia. Formułuje to Klemens w sposób następujący (VII 73, 5): „Ilekroć więc ktoś jest sprawiedliwy nie z konieczności lub obawy, lub nadziei, lecz ze świadomego wyboru wstępnego (ἀλλ' ἐκ προαιρέσεως), to tego rodzaju droga nazywana jest drogą „królewską" ... Drogi zaś inne to wręcz manowce śliskie i urwiste". Albo (II 26, 5): „A przy tym czynów nie mierzy się samym wynikiem, lecz także ocenia się je poprzedzającym postanowieniem każdego". Albo (VII 9, 4): „Istnieje zaś prawo, od początku działające, że kto chce osiągnąć cnotę, musi się dobrowolnie na nią zdecydować", tj. αἱρεῖσθαι ἀρετήν. Co więcej, Klemens formułuje sprawę w sposób dynamiczny (II 9, 2, Arystoteles 1139a 31): „wstępny wybór jest początkiem działania: πράξεως ἀρχὴ ἡ προαίρεσις. Ale nie tylko wybór wstępny, lecz w ogóle wybór niezwykle wysoko ocenia Klemens. Zbawienie człowieka zależy od osobistego wyboru: διὰ τοῦ ἑλέσθαι. Klemens uważa wolność wewnętrzną stanowienia o sobie za przywilej człowieka, udzielony mu przez Boga samego (II 12, 1): „My zaś za pośrednictwem Pisma św. dowiedzieliśmy się, że pełną, niczym nie skrępowaną wolność pozytywnego wyboru lub odrzucenia otrzymali ludzie od samego Pana". Wkład świadomości umysłowej i wysiłek pracy myślowej człowieka, jego praca wewnętrzna, choć nie zawsze uwieńczona sukcesem, są probierzem etycznym chrześcijaństwa, według Klemensa. W ten sposób etyka Arystotelesa, spadek sokratyzmu i platonizmu, wchodzi jako argumentacja do chrześcijaństwa.

Za spadek arystotelizmu można też uważać koncepcję Klemensa, ustawiającą całą etykę chrześcijańską na płaszczyźnie wyłącznie działania. Uważa on np. wiarę za wstępne działanie. Oto mówi (II 9, 2): „Jeśli zatem jest wiara wstępnym wyborem,

szkół, a pouczające o sprawiedliwości wraz z wiedzą pełną czci dla bóstwa, to wszystko nazywam wyborem filozofii: τοῦτο σύμπαν τὸ ἐκλεκτικὸν φιλοσοφίας φημί". Z jakich więc twierdzeń i z jakiego systemu filozoficznego zaczerpniętych stworzył Klemens całość myślową, która mogła odpowiadać chrześcijaństwu w mniemaniu autora? Tu wchodzą w rachubę trzy systemy: platonizm, stoicyzm, arystotelizm. Wzmianki o innych szkołach mają u Klemensa charakter sporadyczny.

Pierwsze więc pytanie: jaką tezę przyjął z platonizmu za podstawę do rozmowy doktrynalnej z chrześcijaństwem? W ogóle ze wszystkich autorów przedchrześcijańskich najczęściej cytuje Klemens Platona, bo aż 527 razy. Cytuje, tzn. przeważnie parafrazuje, streszcza lub tylko czyni doń przejrzystą aluzję. Jedno jednak miejsce z pewnego dialogu cytowane jest wyjątkowo często, bo aż 18 razy. Jest to 176 AB z *Teajteta*. Tymczasem odpowiadające mu, zdaniem Klemensa, miejsce z księgi *Genesis* cytuje już tylko 15 razy, inne jeszcze mniej. Tak więc miejsce z *Teajteta* 176 AB jest wyeksponowane najbardziej ze wszystkich cytatów Klemensa w *Dywanach*. Przyjrzyjmy się teraz temu miejscu w przekładzie Władysława Witwickiego. Sokrates mówi: „Ale zginąć zło nie może... musi zawsze istnieć jakieś przeciwieństwo dobra. U bogów zła nie umocujesz, ono się koniecznie koło natury śmiertelnej plątać musi i po tym świecie chodzi. Dlatego się też starać trzeba, żeby stąd uciec tam jak najprędzej. Ucieczka — to upodobnienie się do Boga, według możności. Upodobnienie się do Niego to stać się sprawiedliwym i pobożnym, przy zachowaniu rozsądku". Otóż to ostatnie zdanie powtarza się u Klemensa najczęściej: φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι. To miejsce z *Teajteta* zestawia Klemens z miejscem 1, 26—27 z księgi *Genesis* w Septuagincie. Przytaczam je najpierw po grecku, jest proste i wzniosłe: καὶ εἶπεν ὁ Θεός· Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Co w przekładzie brzmi: „I rzekł Bóg: Uczyńmy człowieka na obraz nasz i podobieństwo". A dalej: Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς ἄνθρωπον· κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν. ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς. A w przekładzie: „I uczynił Bóg człowieka: na obraz Boga uczynił go, mężczyzną i kobietą uczynił ich". Z zestawu tych cytatów wnioskować można, że chodzi tu o problem upodobnienia człowieka do Boga, co nazywa Klemens ἡ ὁμοίωσις albo ἡ ἐξομοίωσις. Platon dodaje „wedle możności": κατὰ τὸ δυνατὸν, Klemens często mówi: εἰς δύναμιν; oraz drugie robi zastrzeżenie: „w granicach zdrowego rozsądku, tj. μετὰ φρονήσεως". Upodobniać się do Boga można tylko przez poznawanie Go, a poznawać Go można tylko przez czyny sprawiedliwe i pobożne. Oto centralny problem Klemensa; mówi więc (IV 27, 2): „Bóg życzy sobie, abyśmy Go poznawali, a w ten sposób uzyskiwali wspólnotę z Nim w nieprzemijalności": θέλημα δὲ τοῦ Θεοῦ ἐπίγνωσις τοῦ Θεοῦ, ἥ τις ἐστὶ κοινωνία ἀφθαρσίας. Albo w innym miejscu (VII 13, 2): „Oto zadanie życiowe doskonałego chrześcijanina: obcować z Bogiem za pośrednictwem Wielkiego Arcykapłana (tj. Chrystusa Pana), stawać się podobnym Bogu, w miarę swych możliwości, poprzez całą służbę ku czci Boga". „W miarę swych możliwości" wyraża tu Klemens przez εἰς δύναμιν. Klemens zapewnia gdzie indziej, że dzięki powściągliwości, którą nazywa ἡ ἐγκράτεια, świadomy chrześcijanin uzyska przez stałe upodobnianie się do Zbawiciela stan

dalej idącym jest chyba przyznanie priorytetu wpływowi Arystotelesa na teologię Klemensa. W ostatecznym zaś podsumowaniu można uznać Klemensa za chrześcijańskiego spadkobiercę postawy sokratycznej.

Zakończę rozważania ilustracją sposobu, w jaki łączy Klemens wszystkie wpływy filozoficzne, nadając im ponadto zabarwienie mistyczne (IV 172, 2—3): „Ja zaś modliłbym się gorąco, aby Duch Chrystusa przeniósł mnie na skrzydłach do mojej Jerozolimy. Bo i stoicy powiadają, że tylko niebo jest właściwym państwem. Wszystko, co na ziemi tutaj, to nie są jeszcze państwa. Wprawdzie są tak nazywane, ale nie są nimi. Państwo bowiem jest czymś szlachetnym, a lud zacnym tworem społecznym, gromadą ludzką, zarządzaną przez prawo, jak przez Logos — Kościół, który jest państwem na ziemi nie do zdobycia (ἀπολιόρκητος), nie do opanowania przez tyranię (ἀτυράννητος), wyrazem woli Bożej na ziemi (ἐπὶ γῆς), jak i w niebie. Wizje zaś tego państwa tworzą także poeci w swych pieśniach. Owe miasta Hyperborejów i Arimaspów i Pola Elizejskie są miejscem zamieszkania ludzi sprawiedliwych. Wiemy wszelako, że państwo Platona jest wzorem, który tylko w niebie pozostaje" (ἴσμεν δὲ καὶ τὴν Πλάτωνος πόλιν παράδειγμα ἐν οὐρανῷ κειμένην). Ogólnie biorąc należy uznać za słuszną tę opinię, jaką wydał o Klemensie twórca ostatniej wielkiej monografii o *Dywanach*, André Méhat, „że teologia Klemensa jest teologią otwartą"[1]. Niniejsza praca, aczkolwiek w części pewnej podziela niektóre poglądy André Méhat, jednak zawiera własne sformułowania autorki, wynikłe z jej własnych przemyśleń.

Lublin

DE PRIMA SYNTHESI PHILOSOPHIAE GRAECAE CUM ANTIQUA DOCTRINA CHRISTIANA A CLEMENTE ALEXANDRINO IN OPERE Q.I. ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ PROPOSITA

Summarium

Clemens Alexandrinus in opere suo Στρωματεῖς inscripto audax tentavit consilium coniungendae philosophiae Graecae cum antiqua doctrina Christiana. Ipse Clemens re vera heres fuit totius scientiae Alexandrinorum, quam continuerat Musaeum et Bibliotheca Magna. Temporibus autem illis, secundo aevo post Christum natum, philosophia Graeca iam syncretica et eclectica fuit. Quid igitur dedit Clementi divinus Plato? Platonis dialogis usus est Clemens in opere suo 527 locis. Maxime tamen adamavit *Theaitetum* dialogum, praesertim locum 176 AB (quo usus est septies decies), et comparavit eum cum loco *Geneseos* 1, 26, 27 (quo usus est quinquies decies) et descripsit his duobus locis ὁμοίωσιν Θεῷ δίκαιον καὶ ὅσιον γενέσθαι atque γνῶσιν, quae est communio inter hominem et Deum. Homo igitur θεοείκελος fieri potest, Deus autem ἀνθρωποειδής. Singularem anthropologiam adeptus est Clemens, quae hominem Deo appropinquare voluit per vitam piam et honestam. Solum enim hoc modo hominem cognoscere posse Deum! A Stoicis autem notionem ἀπαθείας decerpsit Clemens. Quamquam omnes singulares virtutes Christianos imitari

---

[1] *Patristica Sorbonensia* (édition du Seuil) collection dirigée par H. I. Marrou, VII: A. Méhat, *Étude sur les Stromates de Clément d'Alexandrie*, 1966, s. 537: „Les Stromates pourraient être données comme un bel exemple de théologie ouverte".

10

9,25 "**nunc** per iudicem condemnabis". Manutius corrected *nunc* into *hunc* and this conjecture has been adopted by nearly all the editors. This is not right. *Nunc* stresses the fact that Fannius who appealed to the wrong arbiter (the predicates in imperfectum) is not appealing to the right judge now, either (the predicate in futurum). The adopting of the conjecture results in blurring the contrast between the arbitration and the present law-suit, *hunc* being absolutely unnecessary (comp. e. g. "reperiam qui [...] non putet", Cat. 4,8). Incidentally, Manutius' correction is linked with his previous conjecture (with the deleting of *non* in *quem per arbitrum circumvenire non posses, cuius de ea re proprium* **non** *erat iudicium*) and without it it does not seem appealing any more.

11

9,25 "nam **tu** quo tu tempore illa formula uti noluisti" is what *V* reads. Poggio underlined the first *tu*, probably considering it superfluous. Because this word has been omitted in all the copies it has remained unknown to the editors. The repetition is not disagreeable, on the contrary, Cicero often willingly searches for effect repeating the pronoun *tu* and contrasting its various forms. E. g. *in hanc rem te, te, inquam, testem, Naevi, citabo, Quinct.* 37; *te* [...] *satis te tibi vixisse, Marc.* 25; *quam tu per te, per te inquam, Lig.* 15; *tua sunt, tua sunt haec omnia Vatin.* 5, etc. The repetition is also part of a wider play on sounds: *tuo testimonio crimen sublatum est nam tu quo tu tempore*, etc. Compare these effects with the above quoted sentence from *Quinct.* 37 or with *cum tu totum te cum tuis copiis ad me detulisti, Rab. Post.* 47 or, finally, with: *te, te* [...] *tuis* [...] *te testem suscitabo* (§ 37) from the speech *Pro Q. Roscio* itself; see also *Sull.* 20; *Cat.* 1,3.

12

9,25 "in **societate**". Nearly all the editors have adopted the conjecture of the Venetian edition (1483), *in societatem*[11]. The correction is clever but unnecessary. The sentence refers to the expressed earlier summary of Fannius' accusation: *Fraudabat te in societate Roscius*, and it answers the accusation. "You yourself", says Cicero, "declared that Roscius had not been guilty of fraud in the partnership". The repetition of the ablative sounds better here, I believe; in Fannius' imaginary statement quoted by Cicero, one can hear an echo of his real words uttered in the accusation: *fraudabat* [...] *in societate — nihil* [...] *in societate fraudis fecisse*. There is no need, therefore, to change the expression "fraud in the partnership" into the "fraud against the partnership".

13

10,30 "nemo enim sicut ex improbo patre probum filium nasci, sic **ex** pessimo histrione bonum comoedum fieri posse existimaret". Already Lambinus suggested *a pessimo* in the margin of the 1584 edition. The suggestion has been accepted by

[11] It was only Beck who reprinted the manuscript reading.

all the recent editors from Baiter onwards. The correction stems from the intuition that an actor "is born" from an actor in a less direct way than a son from his father. And yet, what matters here is first of all the symmetry of the expression: *sicut filium ex patre sic comoedum ex histrione*. This is made more precise later. Directly before and after the comparison, sentences are given which fully ellucidate the situation. These are: above, *si veniret ab Statilio*, below, *quia veniebat a Roscio*. The expression *fieri ex* means here of course the same as *fieri a* but it is not the reason why it should be changed into *fieri a*. Lambinus' conjecture ruins the symmetry of the two parts of the comparison and this quite unnecessarily: to explain something which is clear as it is.

14

11,31 "**iam** quo quisque est sollertior et ingeniosior, hoc docet iracundius et laboriosius". Since the edition of Dubois (1532) *nam* has been printed instead of *iam*. Cicero's sentence, a *bon mot* characteristic of the tone of the speech has attracted the attention of commentators and readers for centuries. It was underlined by Poggio in the Vatican Codex, and quoted by Seel in his excerpts from Cicero[12]. It is easy to defend *iam*. Such corruption of the obvious *nam* is hard to understand. Dubois' conjecture, moreover deprives the expression of the right tone changing it into a sentence in the strict sense causal, an explanation why Roscius took so much trouble. *Iam*, on the other hand, makes it sound like a conclusion from the preceding considerations. Thus Roscius becomes an illustration of the aptness of an old maxime; the one about great people escapes Cicero's lips, as it were, inadvertently, and Roscius' head is glowing with new splendour.

15

The dialogue between Roscius and Fannius, acted by Cicero in § 33 concerns the value of the estate which Roscius, on the strength of *decisio*, received from the killer of Panurgus fifteen years ago. The exchange of opinions in which each of the participants has five utterances, ends as follows: Fannius says that "HS Q CCCIↃↃↃ tu abstulisti"; Roscius answers: "**si fit hoc vero,** HS Q ⟨CCCIↃↃↃ⟩ tu quoque aufer[13]". Roscius' lines have given rise to remarkably many controversies. I am going to deal here with the beginning of the sentence put down in the manuscripts in the way it is quoted above: *si fit hoc vero*. This reading is not comprehensible. Some of the editors delete it therefore as a gloss (Gulielmius and later Baiter leave *vero*; Gruterus, Orelli, Kayser, de la Ville de Mirmont and others delete the whole expression). Some of them mark it with a crux, some other attempt conjectures. Already Poggio himself proposed *verum* instead of *vero* in the margin; later, Hottoman's *si sit hoc verum* found certain approval, Lambinus' *si sit hoc vero* was less approved; A. Klotz who in the critical apparatus added the conjecture

---

[12] O. Seel, *Cicero-Vox humana*, Stuttgart 1963.

[13] The reconstruction of the notation *HS Q ⟨CCCIↃↃↃ⟩ tu quoque* is discused in the second paragraph of the chapter "Numbers in Pro Q. Roscio Comoedo" of my work *Mowa Cycerona w obronie aktora komediowego Roscjusza*, Wrocław 1976, pp. 119—121. For the sake of clarity I quote the relevant part of the sentence in the correct form.

połączenia w jedno: poznania, wiary i miłości (III 69, 3): τὴν γνῶσιν, πίστιν, ἀγάπην. W innym jeszcze miejscu mówi (VI 65, 5): ...ἄνθρωπος προηγουμένως γέγονε εἰς ἐπίγνωσιν Θεοῦ, tzn. „człowiek istnieje przede wszystkim, aby poznawał Boga".

Dla Klemensa poznawanie Boga i jednocześnie upodobnianie się do Niego następuje tylko przez czyny sprawiedliwe. Tę właśnie γνῶσιν δικαίαν, tj. poznawanie sprawiedliwe, eksponuje Klemens wszędzie. A przy tym za pośrednictwem miłości Boga: δι' ἀγάπης Θεοῦ (VI 105, 1). Przez czynną dobroć, tj. przez εὐποιία człowiek ma się upodobniać do ideału dobra i piękna: οὐδὲ γὰρ ἐνδεῖ τι αὐτῷ πρὸς ἐξομοίωσιν τῷ καλῷ καὶ ἀγαθῷ εἶναι (VI 71, 5). To ideał przecież helleński! A że upodobnianie do Boga ma się realizować poprzez dobroć świadczoną innemu człowiekowi, więc lakonicznie formułuje tę myśl Klemens: Oto świadomy chrześcijanin kocha Boga Stwórcę poprzez stworzenie: ἀγαπᾷ τὸν κτίστην διὰ τῶν κτισμάτων (VI 71, 5). Wtedy uzyskuje jednorodność z Bogiem i staje się θεοειδής oraz Bogu podobny θεοείκελος, a znowu Bóg staje się jednorodny z człowiekiem: ἀνθρωποειδής. Oto wyżyny humanizmu! Jedyność bowiem człowieka, według Klemensa, polega na tym, że podobieństwo do duchowości rozumu widoczne jest tylko u człowieka: ὁ τοῦ νοῦ εἰκονισμὸς ὁρᾶται ἐν μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ (VI 72, 2). Rozumność występuje więc u Klemensa jako cecha gatunkowa człowieka, jako specyficzna antropologia. Według niego, proces poznawania Boga i proces naśladowania Go są łączne, integralnie łączne, bo poznawanie Boga dokonywa się poprzez działanie człowieka, które ma właściwość upodobniania go do Boga. Dyspozycja więc do działania pozytywnego na rzecz innego człowieka, ἕξις εὐποιίας, występuje u Klemensa jako skutek upodobniania się człowieka do Boga (VI 60, 3): καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Na pierwszym miejscu jednak, jako cel ostateczny, stawia Klemens poznawanie Boga. Pragnienie to jest wewnętrznym szaleństwem pisarza, które doprowadza go do niemal paradoksalnego ujęcia problemu. Oto mówi (IV 136, 5): „Jeśliby więc, hipotetycznie tylko zakładając, zaproponował ktoś gnostykowi (tj. świadomemu chrześcijaninowi), czy wolałby wybrać poznanie Boga, czy zbawienie wieczne, i gdyby to było rozdzielone (aczkolwiek ponad wszelką wątpliwość jest to bytowa tożsamość), to bez jednej chwili zwłoki wybrałby gnostyk poznanie Boga, w tym głębokim przeświadczeniu, że godna jest wyboru ze względu na samą siebie szczególna odrębność drogi gnostycznej, wiodącej mianowicie poprzez miłość do poznania". Tak oto w wielkim skrócie wygląda heroiczny temat intelektualny poznania i naśladowania Boga w interpretacji Klemensa, z inspiracji Platona.

Poza sferą cnót szczegółowych, sformułowanych w *Dywanach* na wzór stoicki, pozostaje wielki temat, zaczerpnięty przez Klemensa ze stoi Zenona i Chryzyppa, temat ἀπάθεια. *Dywany* głoszą postawę skrajnego opanowania afektów w postaci cnoty wstrzemięźliwości: ἡ ἐγκράτεια, wręcz walki z namiętnościami: τὸ διαμάχεσθαι τῇ ἐπιθυμίᾳ (III 57, 1). Człowiek powinien zabiegać o trwałe wyrzeczenie się afektów (VII 10, 1): εἰς ἕξιν ἀπαθείας. W imię czego? W imię naśladowania Boga, który jest bezafektywny. Chrystus Pan dał ludziom wolność, wyzwalając — jak mówi Klemens (III 44, 4) — z wszelkich rozkoszy, namiętności, afektów: ἀπολύων τῶν ἡδονῶν τε καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἄλλων παθῶν. Albo (VII 72, 1) mówi tak: „Jeden istnieje tylko, Jedyny, nie podlegający od początku namiętnościom,

the above-mentioned conjectures; it seems to me that the only thing is that an error existed not where it has been looked for. The corruption of *imperitis* into *improbis* is paleographically justified. A similar (although reversed) gradation of potential critics can also be found elsewhere (*non modo inimicorum Milonis sermones et opiniones, sed non nullorum etiam imperitorum, Mil.* 62). My correction is only a speculation, anyway.

24

In § 48 the Truth in person enters the stage: "Ipsa mihi veritas manum **iniecit** et paulisper consistere et commorari cogit". The editors have tried to unify the tenses of the two predicates. And so, since Ernesti's time Dubois' conjecture: *inicit* for *iniecit* has been adopted by nearly everyone; Clark did it the other way round, changing *cogit* into *coegit*[29]. Although A. Klotz adopted Dubois' conjecture, yet he presented in the apparatus arguments supporting the dubious point that *iniecit* could be understood as if it were in praesens[30]. Not only does it seem unconvincing but also unnecessary: "the hand of the Truth has been laid upon me[31], it makes me stop for a while". The fact that the symbolic gesture "manus iniectionis" which Cicero has the Truth make when he announces the entry of the Truth is differentiated from Cicero's subsequent action (presented as a reaction to the gesture of the Truth). Cicero achieves this through the transition from perfectum into praesens. This seems to me natural enough to maintain (as formerly Orelli) the manuscript reading.

25

17,53 "an ita est: si **quod** universae societatis fuisset petisset, **quod tum** redactum esset, aequaliter omnes partirentur; **nunc cum** petierit quod suae partis esset, **non quod tum** abstulit, soli sibi exegit?" The three-line passage obtained this form as a result of four significant conjectures chosen by A. Klotz from the many conjectures grown round the text. Thus:

1. *quod* was substituted for *quid* by Angelius, which has been adopted by all the editors[32];

2. *quod tum* instead of *quod cum* is Manutius' correction (some proposed here *id, quum*[33]);

3. *nunc cum* was put down at the instance of Manutius instead of *numquid* (Dubois proposed *si id*);

4. finally, *non quod tum* was worked out by Marchalus from *numquid cum* (Manutius wanted to read *non quod* here[34]).

---

[29] From Nizolius' conjecture.

[30] A. Klotz quotes differences in the readings as to the word *eicit* (*Sex. Rosc.* 23 and Liv. I 41, 1).

[31] As to the gesture, comp. Arangio-Ruiz, p. 363, an. 21.

[32] *quicquid* is suggested in A. Klotz's apparatus.

[33] Pantagathus, Dubois, Schütz.

[34] Besides *redactum* was corrected into *exactum* (Manutius, Lambinus).

copyists supplemented ⟨*referri*⟩ *debuit*, which has been universally adopted[7], since the time of Angelius' edition (1515). I propose modifying this conjecture to ⟨*referre*⟩ *debuit* (Fannius, of course); the constant switching over from the second to the third person is characteristic of the manner in which Cicero adresses his opponent in this speech (comp. *rettulisti-erubescit*; *nescit, non habet*; *dices-debuit*; *pateris* in the passage discussed; similarly § 4, § 13 etc.) being connected with the forceful dramatisation of the speech. The effect (here and in other places) seems to consist in the switching over from the commentary uttered facing the judge and audience to a direct attack. The infinitive of the active voice explains the alteration of *accepti et expensi* to *acceptum et expensum* which is suitable to be the seemingly missing direct object. Moreover, a supplement of this kind provides the sentence with a slighty better clausula[8].

6

4,11 The manuscripts read: "Ille **tamen** confitetur plus se petere quam debeatur, sed satis superque habere dicit quod sibi ab arbitro tribuatur". In this way, drawing conclusions from a legal formula, Cicero comments on the situation of the plaintiff presenting his claim "in arbitrio". *Tamen* has given rise to justified doubts, there being no grounds for expecting any contrast here. And so, many conjectures have been attempted: *autem* (Rinkes), *tacite* (Huschke), *saltem* (Halm), *tantum non* (Kayser), *paene* (Mommsen); there is a crux in Baiter's edition. The right conjecture is suggested by the notation of codex *V*: *tamen* being a result of altering *tam* there, being, therefore, Poggio's rather unfortunate guess whereas the original reading is *tam*. Bearing this in mind I propose the conjecture: *ille iam*[9] *confitetur*. This way the sentence regains the tone of inference based on the premises set in the previous sentence.

7

7,19 "Fraudavit Roscius! **Est hoc quidem** auribus animisque hominum absurdum", has been printed in nearly all the editions notwithstanding some uncertainties in the manuscripts (*est hoc quidem* ψ, *est hoc primum quidem* ς, *est hoc quidem primum* ς which was adopted by Baiter and Müller). Codex *V* makes it possible to reconstruct the right shape of the notation. In the bottom margin of C. 16^{v} there are the words *est hoc primum* written in Poggio's hand and corrected from *hoc est primum*, whereas C. 17^{r} starts with the words *est hoc quidem*; and, finally, the annotation at the bottom of C. 16^{v}, deleted by someone else is replaced with *est hoc primum*. I think that Poggio copying the text on C. 17^{r} noticed his own error in the sentence earlier written at the bottom of C. 16^{v} and corrected the word-order but as a result of the operation he missed out *primum*, the next word in the text proper. Later a careful reader of the codex adjusted the annotation on C. 16^{v} to the

---

[7] At the same time, from Lambinus onwards, in the majority of editions, the sentence has been printed with the apt (so I believe) correction by Turnebus who changed "*acceptum et expensum*" into "*accepti et expensi*", comp. § 4, § 5, etc.

[8] Such as *ferre debuit*, *Tusc.* 4, 40; *scire debuit*, *De off.* 3, 71, etc.

[9] *iam* has often been corrupted into *tam*; in this speech, for instance, in § 38 in *negotio iam confecto* (corrected by Manutius) or into *tamen* (e. g. *Phil.* 7, 26).

Eos LXV 1977

NOTES ON CICERO'S PRO Q. ROSCIO COMOEDO

By

GEORGE AXER

While preparing a new edition of Cicero's speech *Pro Q. Roscio Comoedo* for Bibliotheca Teubneriana* I found many interesting problems of textual criticism. I am presenting some of them here**.

1

1,1 All the editors after Manutius have printed "egone hanc manum plenam perfidiae et hos digitos meos impellere potui, ut falsum **perscriberent** nomen?" instead of *perscriberem* seen in the manuscripts. Although the conjecture simplifies the sentence grammatically it spoils its humour. The use of the first person stresses the idea all the more strongly that while the others bring an honest guarantor along, Fannius guarantees for himself. Consequently, when they want to cheat, they have to persuade a third party — a man of tested honesty (*hominem probatum*) *ut falsum in codicem referret* on their behalf, as for him it is enough to persuade his own hand full of treachery to make it possible for him to commit forgery single-handed.

2

1,2 "cur potius illius quam huius **crederetur**?" All the editors after Manutius have printed *credetur*, though coniunctivus imperfecti giving a shade of unreality to the sentence is much better than the future tense. Still Cicero wants to emphasize how intolerable it would be to trust Fannius more than Roscius. He will soon ask a question in the same tone for the second time. The question: *quod etiam apud omnis leve et infirmum est, id apud iudicem grave et sanctum esse duceretur*? (comp. note 4 below)[1] has also been corrupted by editors.

3

1,4 "non **conficit** tabulas?" — is Cicero's ironical question referred to Fannius, in whose account-books there was no mention of Roscius' debt. This is the way the question is put in all editions; the manuscripts are, however, not in accord here: *conficit* ω ς, *confecit* ω^1 ψ. Poggio's manuscript clears up the matter, *conficit* being

---

* M. T. Cicero, *Opera quae supersunt omnia*, IX, Lipsiae 1976.

** Comp. also *Selected Notes on Cicero's Pro Q. Roscio Comoedo*, Philologus 1977.

[1] Perhaps the words *malitiam naturae crederetur* with which the preserved part of the speech starts are the ending of a similar expression.

si hoc verum, liked Mommsen's *sit hoc verum*; Clark printed: *sit ita hoc, vero*. From the number of the so constructed corrections itself one can see that the changing of the manuscript *fit* into *sit* gives us many composition possibilities, and that all of them produce unacceptible results. On the other hand, Naegelsbach's idea, printed in his *Lateinische Stilistik*, 9 Nürnberg 1905, (p. 788) seems interesting: *si fuit hoc, vero* („war dem also, nun gut!"). I find the taking of *fit* for a corrupted *fuit* convincing (both being abbreviated in the same way), and promising as far as new possibilities are concerned. It is difficult, however, to agree with such an understanding of *vero*, it breaks the run of the sentence and makes it differ from Roscius' previous answers always echoing Fannius' reservations. I propose *si fuit hoc vere, HS Q ⟨CCCIↃↃↃ⟩ tu quoque aufer* which is "if it had really been so (if Roscius had really taken the 600,000) then you should take 600,000". But, Cicero says in the next sentence, "it hadn't been so because the real value of the estate was much smaller". As regards a similar use of *vere* comp. e. g. *tria* [...] *genera sint vere, Flac.* 64; *vere que est, De off.* 3,17. *Vere* could have been easily corrupted into *vero* here, which is much more frequent and so willingly used after *hoc* (comp. Merguet, *Lexicon zu den Reden des Cicero*, IV, Jena 1884, p. 859).

16

13,37 "**dicere cogo**". For metrical reasons (heroic clausula) it was already Boemoraeus who proposed *cogo dicere* (so did Schütz and Clark). Later many conjectures have been attempted *dicere contra se cogo* (Lambinus in the 1584 edition) *dicere⟨ego⟩ cogo* (Clark in the apparatus). There are not sufficient reasons, though, for correcting the text, especially not in this speech where the heroic clausula is five times as frequent as in the other speeches by Cicero (4%) and about 20% of the sentences end in the rhythms: *malae* and *pessimae*.

17

13,38 "ipsa **stipulatio**". Since Manutius' edition (1554) the editors have changed *stipulatio* into *restipulatio*. Similar operations were performed by XV c. scholars and XVI c. editors in various points of the speech. The corrections had been disposed of a long time ago, only in the place under consideration a contradiction seemed obvious and the conjecture has been adopted for good. All the attempts were aiming at introducing some order in the terminology Cicero used talking about the agreement between Roscius and Fannius. However, there is no such order and it should not be artificially imposed. Cicero simply happens to call "restipulation" „stipulation" (comp. § 36, § 41). The speaker affords this licence (in this place for euphonic reasons[14]) where the use of a wider term does not cause any ambiguity. So it is here: the restipulation was very precisely defined and there can be no longer doubts as to the kind of the agreement[15].

---

[14] **satisn'ip/sa stip**ulatio".

[15] Let us add, however, that Stroh, when recently suggesting a new reconstruction of the litigation between Roscius and Fannius defends the manuscript reading, thinking that Cicero speaks here about *stipulatio* in the strict sense (*Taxis und Taktik*, Stuttgart 1975, p. 125, and an. 75 on the same page).

version written in the text. And so, I think that the text of the archetype reads: *est hoc primum quidem*[10]. The scribe of the manuscript ω arrived at the identical conclusions. Thanks to the information contained in codex *V* the intricate notation of the manuscript is easier to be understood. The first scribe stopped after *Roscius* leaving a gap with the note *vacat* (apparently because of the discrepancy between the version from C. 16^{v} and C. 17^{r}), the other scribe added *nihil deficit hic, ideo non debet esse istud spatium* and after the *Roscius* he added *est hoc primum* (which is the correct version of C. 16^{v}), and he started his text from *est hoc primum quidem* (*primum* written over the line).

8

8,22 "sed tamen cur ipsa HS IↃↃↃ tam vehementer concupierit quaero; nam tibi M. Perpenna C. Piso, certe tanti non **fuisset** ut socium fraudaretis. Roscio cur tanti **fuerit** causam requiro". From the close of the XVI c. onwards *fuissent* and *fuerint* have been printed in accordance with Turnebus' conjecture. The conjecture introduces grammatical order to the sentence, utterly unnecessarily in my opinion. The consistency in repeating twice the predicates, *fuisset* and *fuerit*, in singular indicates that what we have is an expression which has not been succeptible to a rigidly understood grammatical rule, i. e. the subject here is no longer, as it could appear, *ipsa HS IↃↃↃ* but the deducible *id.* One should bear in mind here the easy, colloquial run of the dialogues constructed by Cicero in this speech.

9

8,24 "Hoc tu umquam Fanni feceres? **Et** si hos quaestus recipere posses, non eodem tempore et gestum et animam ageres?" Cicero asks Fannius ironically, having revealed to the listeners the immense profit Roscius freely rejected refusing to accept payment for his acting. Or, rather, this is what the sentence has read since Turnebus' time who changed *sed*, given by the manuscripts, into *et*. There are not sufficient grounds for this conjecture. The manuscript *sed* is comprehensible and, besides, it endows the sentence with the right tone: "Would you have dared it, Fannius? But, had you had such possibilities (as you do not have them now — si irreale) would you not have rather rushed about the stage till out of breath?" It seems to me, therefore, that the *sed* follows an unuttered negative answer occurring to the listeners after the question *Hoc tu umquam Fanni feceres*? — it is obvious that Fannius would not be able to act in this way. The *sed*, in turn, begins an explanation in what the difference could consist between the course of Roscius' action and Fannius' potential behaviour if the same opportunities opened to him (which are, in fact, unattainable).

---

[10] One can, of course, imagine that *primum* was missed out earlier than by Poggio. In the codex there are no, in principle, such annotations as there are in C. 16^{v}. Therefore the discrepancy between the annotation and the text might have existed long before and that is the reason why the one in the bottom margin of C. 16^{v} had been preserved in the archetype found by Poggio.

19

14,42 "quis est ex his gravissimus? **sine controversia qui omnium iudicio comprobatus est iudex.** Quem igitur ex his tribus a me testem expectabis?" Orelli deleted the word *iudex* considering it a gloss. All the editors (except Clark and Llobera) have adopted his suggestion[20]. I find the editors' anxiety to some extent justified.

Cicero promises to present the witness who will confirm his point. It is difficult to contradict that the argument would unfold more smoothly if the enumerating of the potential witnesses were followed with the question: *quem igitur ex his tribus a me testem expectabis*? and later with considering the possibilities of receiving evidence from each of the three persons and, finally, with the conclusion: it is the judge Cluvius, the man of all accounts respectable, who will give evidence in the court. Meanwhile, the praise of the judge Cluvius, coming before the question releases the tension in that immediately after *quem* [...] *expectabis* the answer *iudicem Cluvius* comes to mind automatically; thus we are, so to say, prepared for this solution instead of anxiously waiting for it and finding out with relief that luckily we shall be presented with the evidence given by the best possible witness. The psychological effect is very important here because the whole of Cluvius' evidence is (as it is revealed in the very next sentences) second-hand and one of the least valid offered by the defence. That is why the attitude with which this testimony will be listened to plays a decisive role.

Thus the reader is left with the impression that with the present arrangement of the text, the fragment *quis* [...] *iudex* is misplaced in the context containing § 41—42 and ruins the effect of Cicero's argument. I think, however, that the listener, unable to hear the already uttered sentences for the second time and to contrast them with the following ones, could respond to the text, appropriately performed and uttered with the right intonation (especially with a pause after *iudex*) in an utterly different way from the reader, analysing only the "libretto". I decided, therefore, to leave the passage in the manuscript version.

One certainly should not spoil this very Ciceronian expression: *qui omnium iudicio comprobatus est iudex* (comp. e. g. *Quinct.* 76), adorned with Cicero's favourite play on words (*iudicio — iudex*). One could, if need be, propose transposing this passage elsewhere. The passage *quis* [...] *iudex* put after Cluvius' "statement" makes the context regain fluency; the above-mentioned reservations become pointless and the praise of Cluvius is an enlargement of the word *gravissimus*:

Quis est ex his gravissimus? *sine controversia qui omnium iudicio comprobatus est iudex. quem tu si ex censu spectas etc.* It is easy to think of the way in which the passage *quis* [...] *iudex* has been transferred to the wrong place in the text:

1. The passage starts with the words *quis est ex his gravissimus*. The subsequent sentence has a nearly identical beginnig (*quem tu si ex censu spectas*). The scribe's eye could have skipped the whole part of the text preceding this subsequent sentence. This is a frequent source of mistake.

---

[20] It was Schütz who wanted to delete the whole fragment *quis — iudex*.

2. The copyist noticed the error later and completed the text but put the missed out passage into the wrong place; why this particular place it is easy to see: the originally missed out text was situated between the words *dissolvisset*[21] and *quem tu si ex*, so it was easy to place it by mistake within the deceptively similar framework: *datamdicat — quem igitur ex his*[22]. The operation of transferring the passage to the new place seems attractive, removes the anxiety about the text and seems paleographically justified; yet the proposed arrangement of the sentences is a result of manipulations and I present it here as a tentative suggestion only.

20

14,42 "petitorem? Fannius est; ⟨**is**⟩ contra se numquam testimonium dicet". I propose this completion because in the two identically constructed phrases following the quoted sentence the pronoun *is* is repeated and stressed and it plays an important role as far as the tone of the sentences is concerned. I consider the supplement necessary for the harmonious arrangement of the triptych:

petitorem? — Fannius est. — ⟨is⟩ contra se numquam testimonium dicet.
reum? — Flavius est. — is[23] iam pridem est mortuus, si viveret verba eius audiretis.
iudicem? — Cluvius est. — quid is dicit?

21

14,42 "quem tu si ex censu spectas, eques Romanus est, si ex vita, homo clarissimus est, si ex **te**, iudicem sumpsisti, si ex veritate, id quod scire potuit et debuit dixit". Kayser (in his second edition) changed *te* into *fide* and the more recent editors have adopted the correction (Clark, A. Klotz); Müller proposed ⟨*fide tu*⟩ *te*. I prefer the substituting *re* for *te* indeed difficult to understand and defend. "If you judge him by the role in the law-suit, then he is the judge you yourself have chosen". It is also easier to justify this correction paleographically than it is with the other (*t* and *r* are very similar).

22

15,44 "nihil mihi detraham, cum illis exactae aetatis **severissime** fructum, quem meruerunt, retribuam". Mommsen deleted the word *severissime* from the text considering its presence merely a result of there being *illorum severissima senectus* in the following sentence; all the German editors have followed in his footsteps. A. Klotz added in his apparatus the version: ⟨*viris vitae*⟩ *severissimae*[24]. I think that *severissime* should be left here. Its being a word shifted here from another part of the text does not seem too probable. On the other hand, repeating the word

---

[21] Thus according to the *V* version.

[22] Try to imagine the notation with abbreviations.

[23] This *is* was corrupted too, merging with *est* into the nonsense *testis*; the right text was reconstructed by the editio Romana.

[24] This correction is declined by the reviewers Martin and Philipson.

Eos LXV 1977

DE TIBULLI ELEGIIS HYMNICIS

Scripsit

MICHAËL SWOBODA

In peculiari libro de Tibullo[1] demonstrare cupivi Romani poetae elegias, quamvis certo generi litterario subicerentur, compositione sua inaequabiles saepe lyricae poesis species fieri. Quae res in antiqua poesi, praecipue Romana, non tam rara una ex parte singularum formarum litterariarum definitionis inconstantia explicari potest, altera autem ex parte arbitrari sinit antiquos poetas operam navavisse, ut carminum structura, in primis eorum, quae aut natura sua, aut argumento, aut forma monotoniae, quae dicitur, suspicionem moverent, variis eiusdem speciei litterariae interpositionibus exornaretur. Id genus carminibus elegia et epos annumerentur necesse est. Heroico poemati multis argumentis excellenti rerum monotonia quidem non imminebat, sed narrativi elementi in carmine epico nimia ubertate fieri potuit, ut eius forma parum mutata videretur. Erotica autem elegia Romana argumenti monotoniae a priori obnoxia fuit. Periculum eo maius videbatur, quod immutatum in his duobus litterariis generibus metrorum schema, hexametri dactylici in carmine epico, distichi elegiaci autem in elegia, graviorem pedum et rhytmi varietatem non admittebat, cum Augusteae aetatis poetae in versibus componendis exquisitas saepe metrices leges observarent. In aliis praeterea litterarum generibus, dramate excepto, verba reliquis rebus, in quibus poesis posita est, longe praestitisse opinor. Tritas vias vitandi ratio a Callimacho proposita ad effectum adducebatur in excolendis veteribus et novis faciendis litterarum generibus, quae praeteritis temporibus nota et legibus paene immutabilibus praemunita erant. Quae res praecipue in Romanorum litteris Augusteae aetatis perspicua est, quamquam iam neoterici, qui dicuntur, in primis Catullus ad id genus studium propensos se praebuerunt. De multis quaestionibus litterarum illius aetatis investigatori sese offerentibus una praecipuam admirationem movet, carminum inopiam dico, quae corpus quoddam hymnicum in Romanorum litteris efficiant. In Romanarum enim litterarum monumentis, quae ad nos pervenerunt, nullum exstat eius modi corporis vestigium. Nihilominus tamen multae causae sunt, cur Graecorum hymnos et huiusce speciei litterariae artem poeticam Romanis poetis bene nota fuisse arbitremur. Haec quidem, quae adhuc de ea re dixi subtilioribus etiam atque plenioribus studiis corroboranda sunt, sed hoc tempore iam dicere audeo in Augusteae aetatis poesi, tam in epico carmine, quam in elegiis et omnino in lyricis hymnicae poesis proprietates plane perspicuas esse et ad distiguendum et frequentandum argumentum et operis litterarii formam exornandam multum afferre nec non ipsum carmen psychologicis, ut ita

---

[1] M. Swoboda, *Albius Tibullus poeta elegijny*, Poznań 1969.

As can be seen the easily comprehensible sentence quoted in the beginning has been, in fact, re-written by the editors[35]. Understandable, indeed, but nothing but a repetition of what has already been said: "If Roscius had taken what was the property of the partnership it would have been divided into equal parts, as he took his own share, did he not take it for himself?" Above[36] we read the same: "Roscius took his share, how is it possible that not for himself?"; moreover, we read almost the same below[37]! The editors have therefore constructed a phrase being a summary of the adjacent sentences and, in order to avoid monotony, they have also thoroughly rebuilt the following passage[38]! In Poggio's autograph and in all the copies the text reads (punctuation modified): *si quid universae societatis fuisset petisset, quod cum redactum esset, aequaliter omnes partirentur, numquid petierit quod suae partis esset? numquid cum abstulit, soli sibi exegit?*

"If he had claimed anything which belonged to the partnership and which, had it been achieved, it would have been divided into equal parts, then would he have claimed his share? Did he take what he took for himself only?"

What is written by Cicero is comprehensible and much better than the corrected text. One should only remember that directly before the discussed sentence the speaker states that the two things are certain: that Roscius claimed his share and, consequently, what he took he took for himself only[39]. Now he asks in surprise: "How can it be? Is the accusation that Roscius has claimed anything in behalf of the partnership not inconsistent with the two above proved points?"

It is true that the above proof is not a proof in the strict sense, it is true that, in fact, Cicero assumes in the very beginning something he is later making a pretence of proving. So what? It is important that the proof looks like a proof. The subsequent rhetorical questions filled with amazement, are nothing but successive pretences aiming at creating an impression that the accusation has already yielded to the invincible logic. In short, what is going on is skillful diverting the audience's attention from the heart of the matter and distorting the facts of the case, accompanied by playing on words and logic, everything being a pretence of a precise and reliable inference, based on objective legal rules. No surprise that the editors have taken so much trouble trying to coordinate what Cicero writes with what can be concluded from the arguments he quotes (in the latest editions there are 9 conjectures per 18 lines of § 53).

One should not straighten the winding track of Cicero's reasoning in the ending of the preserved part of the speech[40]. The sentence following the one discussed in the present note is deceitfully constructed, the second next is simply malice, then comes a reversal of an irreversible situation, then an insult, etc. The preceding

---

[35] Just as the following part of the text (comp. note 26).

[36] *quem ad modum non sibi exegit.*

[37] *sibi non tibi exegit.*

[38] See note 26.

[39] *iam intelliges C. Piso, sibi soli, societati nihil Roscium petisse* [...] *quod sibi petitur, certe alteri non exigitur.*

[40] Comp. Arangio-Ruiz, p. 294—295.

twice, which creates an atmosphere of solemnity and dignity should not appear surprising. Cicero speaks about the people whose evidence and role in the law-suit are, if anything, suspicious; he, therefore, tries especially hard to present them to the audience as irreproachable and trustworthy. That is why he introduces the two senators in great state and presents them with a double portion of compliments, the emphasizing the authority of the witnesses being part of these compliments: thus first *severissime*, brought out by being separated from *exactae*[25] attracts the listeners' attention, then, *severissima senectus* implants in their minds the image of the men respected for their age and merits[26].

23

16,47 "tum enim forsitan **improbis** nimis cupidus videretur, qui qua de re iudex fuisset, testis esset; nunc omnibus **inimicis** necesse est castissimus et constantissimus esse videatur, qui id quod scit familiaribus suis dicit". The word *inimicis* had given rise to the editors' anxiety. It was deleted by Madvig[27] and later by Kayser. Müller wanted to substitute *civibus* for it, and Clark printed *non iniquis* (citing *Rab. Post.* 45); A. Klotz proposed ⟨*civibus vel*⟩ *inimicis* ⟨*simis*⟩. One should not attach importance to Madvig's arguing that *inimicis* is not right because nowhere else in the text do we hear about Cluvius' enemies. Still it is not a question of the judge's real enemies but that of Cluvius' having to appear blameless even to his enemies (an expression of the kind: "Even from his most determined enemies is it impossible to hear an ill word about him")[28].

Inimicis seems beyond all doubt to me. If any corrections are necessary I would prefer to introduce one in the first part of the sentence: substituting *imperitis* for *improbis*; it is the incompetent rather than the ignoble who could blame Cluvius for appearing in the double role, that of the judge and witness; the ignoble, on the other hand, can blame him for everything, their imputations should not be taken under consideration, what matters here is to avoid making an impression of having committed any procedural offences. And so, if Cluvius had given evidence in person, then those unfamiliar with law could have blamed for him for something, as things are, even his enemies have to consider him a man beyond reproach. With a contrast like this (*imperitis-inimicis*) the turn of the situation is more striking: earlier, someone even not out of ill-will could have had a grievance against him, now, in spite of ill-will he has to praise; the couple *improbis* — *inimicis* did not strike as an equally expressive contrast, moreover, the picture was so vague as to have given rise to

---

[25] It was Lambinus who proposed changing this, seemingly extraordinary, word-order: *aetatis severissime exactae*.

[26] Arangio-Ruiz's translation attracts attention; I do not think, however, that the elements of this expression could be joined in this way.

[27] Ed. Turic. 2^2 1856, p. 1434.

[28] According to Madvig, in order to arrive at this sense the sentence should read: *etiam inimicis* (as *Flac.* 6: *etiam ab inimicis* [...] *laudabatur*) but the "even" seems neither indispensable nor necessary here, *omnibus* is absolutely satisfactory (cf. *omnium inimicorum*, *Verr.* 2, 167; *Sull.* 84; *De prov. cons.* 21).

passage, on the other hand, is a faulty syllogism. Roscius claimed his share because he had obtained it (*abstulit*); what is claimed for oneself is not gained (*non exigitur*) for someone else, and therefore what Roscius gained (*exegit*) he did for himself. "He obtained" and "he gained" do not necessarily mean the same thing here: gaining on the strength of the verdict and obtaining on the strength of *decisio*. The conclusion that Roscius "gained" something for himself is obviously incorrectly proved.

Let us leave the passage where it is, i. e. in the surroundings very much like it and as it is, i. e. constructed according to the rules of rhetoric rather than logic, aggressive and deliberately confused, so that the listener, unable to examine the reasoning had to submit to the emotional atmosphere created by this brilliant show.

26

18,53 "suo nomine **petit**, quod abstulit, sibi non tibi exegit" is put down in all the manuscripts; but it was as early as in the editio princeps that *petit* was changed into *petiit* and the change has been adopted by all the editors. Afterwards Lambinus added *cum* in front of *suo* and this was approved by Müller, Clark, and others. The two corrections, although they support each other and help build the grammatically acceptable cum temporale, are superfluous. It was A. Klotz who, in the apparatus to his edition, pointed out that there exists a possibility of a paratactical connection between *suo nomine petit* and *quod abstulit*, [...] *exegit*. I find it the only right solution. The compound sentences forcibly express what Cicero considers the essential truth, the basis for the whole argumentation: "Roscius' claim is on his own behalf. What he has taken is his gain for himself, not for you".

27

18,53 The final part of the sentence discussed above, "sibi non tibi exegit" has been the object of separate disputes: *tibi non sibi exegit* was proposed long ago by Hottomanus and later by Lambinus; their conjecture was restored by Müller and later by all the succesive editors. I do not find this correction right. It is based on the assumption that the question: *ita ne vero*? should not be followed by a simple piece of information about the true state of affairs[41]. I think, however that the tone of the question is perfectly justified by the unreal possibility *cognitor si fuisset tuus* [...] *ferres tuum* uttered not without an admixture of irony, whereas the paratactically constructed (comp. note 26) phrase *suo nomine petit: quod abstulit, sibi non tibi exegit* is rather a conclusion from the previous sentence, and its tone does not depend directly on *ita ne vero*?

Warszawa

[41] According to Müller's comment on the conjecture.

18

13,39 "neque si ille **in ecsequendum** non quod in se fuit iudicavit Roscium suas non societatis lites redemisse". This, obviously corrupted[16] text survived in *V*. The scholars making succesive copies in XVc. left several variants: *in eo sequendum* (the majority), *inexsequendum*, *inersequendum*, *persequendum* (so the editio princeps). Using these as their basis scholars attempted various ways of reconstruction: *namque si ille persequi voluit* (notwithstanding the sense of the passage), Pantagathus, *neque si ille persequi* ⟨*noluit*⟩ Manutius (in compliance with the sense of the passage, Orelli, R. Klotz and others adopt the correction), and, recently, *id exsequendum* ⟨*non iudicavit*⟩ (Clark and after him A. Klotz[17], Llobera). Arangio-Ruiz (p. 636 an. 18) is right in calling this place the most controversial reading of the speech, he will not dare, he writes, add his own conjecture to the great many made by others[18]; he considers the construction of the sentence suggested by Clark (with the repetition of *iudicavit*) heavy and awkward.

Unfortunately, Poggio's recovered manuscript is of no help here, offering nearly no fresh indications. We find only *in ecs-* instead of the known hitherto *iners-* or *inexs-* at the beginning of the corrupted expression. I think that this time we are not allowed to reconstruct the genuine form of the text (I emphasize "the form" because the sense was found long ago) with a sufficient probability; there being too many possibilities. Therefore I put crux in the text. As to Clark's correction, it is too artificial. I think that *in ecsequendum* does not originate from the straightforward *id exsequendum* and that *iudicavit* should not certainly be repeated. I propose, if need be, *iure consequi* ⟨*non potuit*⟩. Notwithstanding the appearances, there is a considerable paleographic probability; *iure consequi* written as *iuec̃sequi* could have split into *in ecsequi*, *in* in turn, could have caused the forming of the ending *-ndum*; while *non potuit* could have easily been omitted in front of *non quod*.

Neque si ille iure consequi ⟨*non potuit*⟩[19], *non quod in se fuit, etc.* Thus reconstructed sentence is acceptible both from the viewpoint of the form and the content; there are similar sentences in Cicero's writing, e. g. *id iure adsecuti sunt*, *Verr.* 5,51 (Cicero uses *adsequor* and *consequor* sometimes interchangibly); *iure — iudicare* is one of his favourite plays on words (e. g. *in iure* [...] *iudicabitur*, *Caec.* 43 and many other examples). "Even if he had not been able to achieve this in the court, nevertheless he decreed that Roscius, etc." This reservation in Cicero's mouth goes well with what we know about the facts of the case, it could have well happened that Fannius did not obtain anything from Flavius not because he had not won the case but because he had not been able to carry on the sentence into effect. One would expect here *iure consequi non potuit*. I realize, however, that the whole argument is based on assumptions and repeat after Baiter: *verba Ciceronis nondum reperta sunt.*

---

[16] Poggio himself, aware of it, provided the line with an asterisk.

[17] A. Klotz suggested also *non exequendum* ⟨*censuit*⟩.

[18] The content is explained by Arangio-Ruiz who constructs the following sentence: *Neque, si ille id exequendum non, quod in se fuit, indicavit, ideo negavit Roscium,* etc.

[19] Perhaps *nequiret*?, cf. *Cato* 28, 38; *Rab. Post.* 5, etc.

dicam, motibus locupletare, id quod iam demonstrare conatus sum, cum precatorio-hymnica argumenta in Vergilii *Aeneide* occurrentia perscrutarer[2].

Nunc in hymnicas partes Romanae elegiae inquirere adgredior, cuius investigationis effectus iudicium supra factum confirmaturos esse spero. Hanc quaestionem in Propertii elegiis iam perscrutatus sum et ea, quae investigavi, in peculiari capite maioris de Propertio dissertationis, praeterea in brevi commentatione lingua Latina conscripta mox publici iuris faciam. Sequitur, ut de hymnicis Tibulli elegiis quid censeam, breviter explicetur.

El. I, 1, 15—24

Cum poeta paupertatem suam divitum avaritiae opponit, se parvo agro contentum esse et rusticos deos iuste colere dicit. Eo modo Tibullus lectores suos ad eam elegiae partem intellegendam praeparat, qua aliquot hymni propria indicia continentur. In laudati fragmenti initio legimus haec (vv. 15—16):

> Flava Ceres, Tibi sit nostro de rure corona
> spicea, quae templi pendeat ante fores

Distichum modo allatum continet apostropham ad Cererem adiectivo *flava* definitam, fortasse e maturarum spicarum colore sumpto, quibus deae caput ab artificibus saepe ornabatur[3]. Reliqua distichi verba duplices partes agunt. Primum corona spicea, quae deae ante templi portas sacrificanda erat, simul Cereris potentiae ut fructuum deae provinciam definit. Deinde utrumque enuntiatum, primum cum praedicato in optativo modo adhibitum, alterum, quod finalis, quod dicitur, enuntiati forma conscriptum est, continet vota, quae poeta deae explere promittit. Similem structuram secundum quoque distichum (vv. 17—18) habet, quamvis planae ad Priapum apostrophae vestigio indigeat. In primo enim versu epithetum tantum *ruber custos* invenitur, quod ex antiquitus in artibus tradito huiusce dei personae exprimendae modo originem ducit, in secundo autem versu poeta Priapum dilucide appellat. Attamen in eadem syntaxis structura pronuntiata vota dei statuae mentionem faciunt, ex qua efficitur Priapum voraces aves saeva falce terrere. Quapropter non est dubium, quin hoc distichum Priapo dedicatum sit, cum poeta dei nomine in nominativo, non vocativo casu uteretur. Singulae res, quibus statuae forma describitur, non solum dei habitum et insignia, sed etiam munera dei declarant. Eodem disticho etiam preces continentur. Horum enim duorum enuntiatorum sensus ordinem commutare et enarratum distichum eo modo intellegere possumus: defende, Priape, meos hortos ab avibus, at ego statuam tibi in horto aedificabo. In tertio disticho (vv. 19—20) poeta Lares alloquitur. Qui domestici dei custodes quoque appellati sunt, sed genetivus *felicis quondam, nunc pauperis agri* laribus additus una ex parte eorum officia explanat, altera autem ex parte initium hypom-

---

[2] M. Swoboda, *Modlitwy i inne partie liryczne w „Eneidzie" Wergiliusza*, Symb. Philol. Posn. II 1975, p. 57—88.

[3] Adiectivo *flava* usi sunt poetae non solum ad mortalium mulierum, sed etiam ad dearum speciem depingendam. Apud Horatium *Carm.* III 9, 19, ut exemplo utar, eo modo puella Chloe, apud Ovidium autem *Amor.* I 1, 7 dea Minerva appellata est.

nesis efficit, quae sequenti demum disticho (vv. 21—22) aucta est. Demonstratum hypomnesis initium praesentem poetae paupertatem plana antithesi significat: *felicis quondam, nunc pauperis agri.* Versibus autem 21—22:

Tunc vitula innumeros lustrabat caesa iuvencos
nunc agna exigui est hostia parva soli

demonstrata est antithesis, quae ad tempus pertinet (tunc — nunc). Praeterea magnitudo et multitudo hostiarum et rerum sibi opponuntur (*vitula — agna, hostia parva, innumeros iuvencos — exigui soli*). Enuntiatio *exigui soli* locutionem *pauperis agri* in undevicesimo versu adhibitam tamquam compleat. Extremum huius elegiae partis distichum (vv. 23—24) ex tribus elementis constat. Primum ex votis (*agna cadet vobis*), deinde ex precationis genere definito (*quam circum rustica pubes clamet*...), qua re hoc loco de sollemni precatione cum publico sacrificio coniuncta poetam narrare cognoscimus. Post autem ipso vicesimi quarti versus fine precationis materies continetur: iuvenes agricolae deos orant, ut bonas fruges et vinetorum ubertatem sibi dent. Enarratae elegiae I 1 partis precatoriae compositionem hoc schema optime illustret:

vv. 15—16 — apostropha ad Cererem, deae et eius potestatis descriptio, precationis locus ostenditur, vota
17—18 — celata ad Priapum apostropha, dei et eius potentiae et insignium descriptio, vota, preces
19—20 — apostropha ad Lares, eorum potentiae definitio, hypomnesis initium
21—22 — hypomnesis porro tractatur
23—24 — vota, precationis genus definitum, preces.

Explicatam modo elegiae I 1 partem ex tribus precationibus constare primo obtutu nobis videtur, quae nonnullas tantum precationis proprietates contineat, id quod propositum schema plane ostendere potest:

I precatio: apostropha ad Cererem, precationis locus descriptus, vota,
II precatio: apostropha ad Priapum, vota, preces,
III precatio: apostropha ad Lares, hypomnesis, vota, precationis locus descriptus, preces.

Sed omnis quaestio versu undevicesimo et sequentibus enodatur, cum totam laudatae elegiae partem ut communem precationem tribus deis hominum bona custodientibus dedicatam a poeta compositam esse manifestum fiat. Quae cum ita sint, enarrata elegia omnia antiquae precationis elementa habet. Cuius elegiae precatoriae partis textus cohaerentia posita est in communi hypomnesi, communibus precibus, quibus non solum Ceres (propter messes) et Priapus (propter vina) ab agricolis laudabantur, sed etiam Lares, saepe cum Penatibus mixti, qui totius hominum fotunae custodes ducebantur. Etiam precationis genus verbis: *quam circum rustica pubes clamet* (vv. 23—24) declaratum ipsum preces faciendi locum versu sexto decimo (*ante templi fores*) descriptum planiorem reddit. Versus autem, qui precationem excipiunt (vv. 25—38), tamquam eam continuent, duobus enim distichis (vv. 25—28) iterum preces, subiectivae, ut ita dicam, naturae aperiunt, id quod etiam verbum finitum prima numeri singularis persona expressum (*possim*) plane

ostendit. Disticha, quae sequuntur (vv. 29—32), tamquam votorum privatim dictorum munere fungantur. Distichum autem quintum (vv. 33—34) tria elementa precatoria continet, quamvis non deis, sed furibus et lupis inscribantur. Habemus igitur in hoc disticho apostropham (*fures lupique*), preces (*exiguo pecori ... parcite*) et aliquid appellatorum numinum naturae descriptioni simile (*de magno est praeda petenda grege*), quae res furum et luporum aviditatem optime declarat. Versibus 35—36 hypomnesis ad Palem, pastorum deam spectans continetur, id quod enarratam precationem ei quoque deae inscriptam esse demonstrat. In versibus denique 37—38 communem ad deos (*divi*) apostropham et duplices preces invenimus. Una prex verbo *adsitis* expressa totam precationem tamquam in unum conducat, altera autem verbis (vv. 37—38):

...nec vos e paupere mensa
dona nec e puris spernite fictilibus

pronuntiata privatam haud dubie ostendit naturam et res vere factas, quae versibus 19, 21—22 et 25—33 commemoratae sunt, oratione significat. Explicati modo versus, quibus antea enarrata precatio continuatur, occultata ad Palem apostropha, similiter ac supra (vv. 17—18) ad Priapum, quae iam quarta agricolarum fortunae patrona fuit, cum tribus antea laudatis quodam modo coniuncta, nec non iterata ad deos communi apostropha (v. 37) et precibus ad eos missis (ibidem) totius precatoriae elegiae I 1 partis (vv. 15—38) cohaerentiam sine ulla dubitatione corroborant.

El. I 3, 27—34

Poeta morbo suo perterritus et ob hanc causam in insula Corcyra degere coactus, dum Messala, patronus eius in Syriam proficiscitur, Isidem precatur, ut sibi salutem reddat. Poeta Isidem appellat, quia puella eius, Delia, Isidem summo studio colebat[4]. Sed hoc argumentum in precationis textu frustra quaeras. Ipsa enim precatio ab apostropha (*dea*) et communibus precibus initium sumit (v. 27):

nunc, dea, nunc succurre mihi...

Quae causa esset, quare hanc deam, ut precationem acciperet, poeta elegisset, versibus 27—28 demonstratum est, ubi hypomnesis et Isidis potentiae definitio quoque invenitur:

... nam posse mederi
picta docet templis multa tabella tuis.

Duo disticha, quae sequuntur (vv. 29—32), continent vota, quae non solum ipsi Deliae, sed etiam deae cultoribus in Aegypto, Isidis cultus patria, explenda sunt. Precatoriam elegiae partem iteratae preces, ut poeta feliciter domum revertatur, ad finem producunt (vv. 33—34).

Precatoriae elegiae partis compositio:
vv. 27 — apostropha, preces

---

[4] Etiam sollemnis Deliae vestis (*lino tecta el.* I 3, 30) ei rei documento esse potest.

vv. 27—28 — hypomnesis, deae potentia descripta
29—32 — vota
33—34 — preces.

El. I 7, 23—54

In elegia I 7, quam poeta occasione triumphi Messalae anno 27 a. Chr. n. celebrati data conscripsit et res in Oriente a Messala gestas commemoravit, longior pars lyrica, hymno in honorem Nili-Osiridos similis invenitur. Brevis hymni expositio constat ex apostropha ad deum, epitheto et argumenti propositione, dilemmatis, quod dicitur, forma expressa (vv. 23—24):

Nile pater, quanam possim te dicere causa
aut quibus in terris occuluisse caput?

Primus laudatus versus verbis: *quanam possim te dicere causa*, hymni initium ostendit. E duobus consideratis argumentis elegit poeta primum, quod in Nili virtutibus celebrandis versatur. Hoc loco, versu vicesimo quinto, incipit hymni pars media, versibus 27—28 interrupta, ubi commemoratum est primum Nilum et Osirim eundem esse deum, deinde cum eius cultu coniunctum esse ab Aegyptiis bovem Memphiten, Apim post mortem comploratum (*Memphiten plangere docta bovem*)[5]. In hac hymni parte scribit poeta Nilo exsistente neque terram neque herbas pluviis egere, praeterea Osirim laudat, quod aratrum et primam agri et hortorum culturam invenit et vitem colere docuit. Idem homines ad exprimendas uvas instruxit, ut eorum animos vino excitatos ad artes excolendas adhortaretur. Nomen proprium *Bacchus*, quod in undequadragesimo versu apparet, nominis appellativi partes agit et vocis vini loco adhibitum est, cui poeta maestitiae minuendae potestatem ascribit. Eandem vim etiam ipse Osiris habet, id quod versibus 43—44 demonstratum est. In versu quadragesimo quinto dei habitum poeta describere coepit. Similiter Propertius in elegia III 17 dei personae descriptionem in fine demum hymni collocavit. E singulis rebus, quibus deus ornatus est, admirationem movent flores, corymbi dei frontem redimentes, fusa palla claro colore (*lutea palla*) et Tyria vestis. Commemorata est quoque tibia, similiter atque cista, in qua res ad cultum necessariae servabantur. Versibus autem 49—53 preces continentur. Rogat poeta deum, ut veniat et Messalae Genium ludis et choreis concelebret, tempora sua vino fundat. Triumphatoris capilli unguentis madeant caput autem et collum coronis ornentur. Versu quinquagesimo tertio, similiter atque in hymni initio, sed aliis verbis, formula precatoria repetitur: *sic venias hodierne*. Hymno exeunte vota fiunt. Poeta se tura et liba Attico melle condita deo sacrificaturum esse pollicetur.

Hymni structura:
vv. 23—24 — apostropha, hymni et argumenti significatio
25—44 — pars media

[5] Cf. Plin. *N. h.* VIII 46. Apim Graeci Osirim incarnatum ducebant: cf. Strab. XVII 1, 31, Plu. *De Isid.* 20, 29. Cf. W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, Leipzig 1884—1889, s. v. *Apis*, col. 420. Apud Tibullum Nilum, Osirim Apimque idem significare nemo est, quin dubitet.

vv. 45—48 — dei personae descriptio
49—52 — preces
53—54 — vota.

El. I 10, 67—68

Extremi elegiae I 10 versus in hymni personificationem Pacis advocantis forma conscripti sunt. In hymni initio apostropham ad deam, adiectivo ornatam (*Pax alma*) invenimus, quam excipiunt preces: *veni*! Altera sexagesimi septimi versus parte et versu sequenti dea describitur:

... spicamque teneto,
perfluat et pomis candidus ante sinus.

Id genus hymnicus elegiae finis tria tantum compositionis elementa, apostropham, preces et deae descriptionem habet.

El. II 1

Prima secundi libri elegia formula precatoria: *quisquis adest, faveat*, et genere sollemnis antiquo ritu celebrati declarato incipit (vv. 1—2). Distichum, quod sequitur, hymni advocantis Baccho et Cereri dedicati naturam habet. Eodem quoque disticho utriusque dei habitus descriptus est: e Bacchi cornibus uvae pendent et Cereris caput spicea corona ornat (vv. 3—4). Versus 5—6 ostendunt homines, qui ambarvalia celebrant, cum eos poeta alloquatur et doceat, quo modo hoc sollemne eis exornandum sit. Versu undecimo autem praescribitur, ut ei tantum, qui hesterna nocte gaudio amoris non sint maculati, celebrati sollemnis participes fiant. Haec elegiae pars precantium status descriptioni respondet, quae in precationibus iam apud Homerum occurrit. In versu septimo decimo exstat apostropha ad deos patrios et sollemnis quidem naturae definitio duplicatur iteraturque, sed ritualis purgatio nunc non modo ad agros, sed etiam ad agricolas pertinere debere demonstratur. Versibus 18—26 continentur primum preces, ut dei malum ab hominibus avertant, bonos messes dent pecudesque servent (vv. 18—20), tum vota, quae quidem directe ad deos non pertinent, sed, cum agricolarum vitam in pace et felicitate actam illustrent, deis quoque, qui agriculturae favent, grata sunt (vv. 21—24). Formula precatoria (*eventura precor*) pronuntiata apparet interrogatio rhetorica, quae bona auspicia complectitur (vv. 25—26), ex quo efficitur, ut precatoria parte promulgata divinatio ex hostiarum exstis facta sit. Versus, qui sequuntur (vv. 27—35), ad hilarum convivium invitant et Messalae militaria merita breviter commemorant, quem poeta insuper orat, ut carmini benignus sit. Apostropha ad Messalam, quae adhortationem et preces continet: *huc ades adspiraque mihi*... hymni advocantis quoque formam habet. Versus 35—36:

... dum carmine nostro
redditur agricolis gratia caelitibus

ut prooemium narrationis, epica formula: *rura cano rurisque deos* incipientis, conscripti sunt. Quod prooemium excipit media totius hymni pars, epica quoque dicta, in qua deorum in agri, hortorum, vinearum cultura, in pecuariis et apium cura

beneficia, eorum in animorum cultum merita laudantur. In versibus 59—66 invenitur hypomnesis, in qua colendi deos rationes ab agricolis adhibitae, vitae rusticae praeterea, quam olim amoris quoque deus agebat (vv. 67—69), laudes commemorantur. Qua Cupidinis mentione facta, praecipue autem ipsius poetae verbis (v. 70):

ei mihi, quam doctas nunc habet ille manus

hymnicae parti adiungitur atque annectitur artificiosissime elegiaca carminis Tibulliani pars, in qua describuntur facetiae, per quas amoris deus pueros et puellas irridet (vv. 71—80). Qui versus peculiaris epicae hymni partis officio funguntur. Extrema elegiae pars (vv. 81—82) hymni Cupidinem advocantis naturam ostendit. Continet enim dei epithetum (*sancte*), apostropham precesque, ne deus quemquam sagittis suis vulneret. Totus elegiae epilogus (vv. 83—90) adhortatur eos, qui adsunt, ut amoris deum canant et usque ad noctem hilare ludant.

Hymni compositio:

vv. 1—2 — ad precationem adhortatio, sollemne praenuntiatum
3—4 — hymnus, quo Bacchus et Ceres advocantur
5—16 — ad sollemne celebrandum praeparatio
17 — ad deos patrios apostropha, sollemne praenuntiatum
18—20 — preces
21—24 — vota
25—26 — auspicia
27—35 — ad ludum adhortatio, apostropha ad Messalam
35—36 — in mediam hymni partem introductio
37—58 — pars media
59—66 — hypomnesis
67—70 — genealogica, quae dicitur, Cupidinis mentio, virtutum dei descriptio
71—78 — pars media hymni in Cupidinis honorem cantati
79—80 — amoris dei potentiae descriptio
81—82 — apostropha et hymni advocantis elementum, preces
83—90 — ad deum canendum et hilarum ludum faciendum adhortatio.

El. II 2

Hanc elegiam genethliacon ducimus. In carminis initio invenitur adhortatio ad precandum, descriptio loci, ubi precandum est, praeterea appellatur deus, qui exoretur necesse est. Formulae, quae ad hoc prooemium pertinent, continentur his verbis (v. 1):

Dicamus bona verba: venit Natalis ad aras

Quae verba adhortationis officio in hymnis advocantibus usitatae funguntur. Secundus huiusce elegiae versus:

quisquis ades, lingua, vir mulierque fave

non solum praeparationis pervulgatam formulam (*lingua fave*) continet, sed etiam hoc sacrificium et sollemne et publicum esse (*quisquis ades... vir mulierque*) edocet. Sequenti disticho (vv. 3—4) idem sacrificium planius describitur. Versus 5—8 hymni

Genium advocantis formam habent et quibus rebus ornatus deus venire debeat, optativo modo exprimunt. Cornuti, cui elegia dedicata est, preces versibus 9—16 continentur. Preces quidem a poeta Cornuto dictatae sunt, sed deus se hanc orationem exauditurum esse annuit. Itaque decimus versus, in quo poeta de ea re commemorat, hypomnesis partes agit. Communes preces versu nono expressae versibus demum 11—12 propius explicatae sunt et completae enumeratis rebus, quas Cornutus a deis non petetur (vv. 13—16). Hoc loco plana vota non sunt quidem expressa, sed verba *vota cadunt* in versu septimo decimo adhibita arbitrari sinunt hanc quoque compositionis rationem in precationibus usitatam laudatis verbis quodam modo servatam esse. Reliquam elegiae partem poetae vota explent.

Precationis compositio:

vv. 1—4 — adhortatio, precationis formula, generis precationis definitio
5—8 — hymnus Genium advocans, dei habitus descriptio
9 — communes preces
10 — hypomnesis
11—16 — preces
17 — vota.

El. II 3, 63—68

Hymnica elementa, ut dei vocatum, epithetorum eius enumerationem et potentiae descriptionem elegiae quoque II 3, 63—68 fragmentum continet. Attamen citata elegiae pars precatorio colore privata est, utpote qua poeta deum accusaret, quod pulchras puellas ruri moraretur. Solae preces versibus 67—68 dictae, quae veterum morum nullo cultu atque humanitate depravatorum desiderium exprimunt, verae precationis auctoritatem ostendunt.

El. II 5

Hymnicam naturam conspicimus in contorta quoque et difficili elegia II 5, quae conscripta est, cum Messalinus, Messalae filius anno XIX-mo a. Chr. n. collegii quindecimvirum socius factus esset. Qua elegia diligenter explicata demonstrare possumus in primo eius versu apostropham ad Apollinem et preces (*fave*) inesse. Verba, quae sequuntur: *novus ingreditur tua templa sacerdos* occasionem elegiae mittendae declarant. Versus 2—10 continent perspicua hymni advocantis indicia, in primis repetito verbo *veni* et dei descriptione duplici imperativo modo adhibito (*indue et pecte*) expressa. In eadem elegiae parte inveniuntur quoque subiectivae ipsius poetae preces, ut eius carmen benigne accipiatur (*el.* II 5, 4):

nunc precor ad laudes flectere verba meas,

id quod rhapsodicam, ut ita dicam, hymni significationem ducere possumus. Versibus 11—16 enumerantur laudes dei, quae potentiam eius et facta in futurorum scientia in auspicandi vi hominibus impertita in populi Romani salute libris Sibyllinis munita (hoc loco hypomnesis genus quoddam conspici potest), clara voce corroborant. In versibus 17—18 duplicantur iteranturque ad Phoebum apostropha et preces, ut auspicandi et libros Sibyllinos intellegendi facultas Messalino detur. Tota haec

enarratae elegiae pars (vv. 1—18 dico) expositionem et laudationem hymnicae naturae exhibet. Versibus 19—22 continetur hypomnesis, quae Aeneam, Romanorum proavum in singulari deorum cura esse demonstrat. Hymni partis mediae locum effusa de vetustissimis Italiae temporibus, iam ante Romam conditam praeteritis, narratio obtinuit (vv. 23—78). In quarum rerum memoria Aeneae missio, eius nepotumque res, quae imperii Romani et potentis urbis historiam illustrabant, a poeta descriptae, oraculorum Sibyllae argumentum complent. Haec enim enarrati hymni pars epica forma composita est. Quibus felicibus vaticiniis vetera adversa ab aliis vatibus, Amalthea, Herophila, Pythone, Albunea praedicta, poeta opponit (vv. 66—78). Versibus 79—82 poeta ab Apolline petit, ut malum avertat et bona signa det. Prophetica, quae dicitur, secundarum rerum futurarum, quae ex dei gratia evenerint (hypomnesis), descriptio versuum 83—104 argumentum faciunt. In versibus 105—106 etiam ad Apollinem apostropha et preces, ut pax et amor regnent, conspicuae sunt. Versibus sequentibus venit poetae in mentem propriorum amoris dolorum et Messalini, cui quoque haec elegia missa est (vv. 107—120). In extrema elegia ad Apollinem et eius sororem dicta apostropha verbo *adnue* ultimas preces exprimit, simul deorum salutationis partes agit.

Hymni compositio:

vv. 1 — I apostropha, I preces, I Messalini praesentatio
2—10 — adhortatio, habitus descriptio, rhapsodicum hymni initium
11—16 — laudatio, I hypomnesis
17—18 — II apostropha, II preces
19—22 — II hypomnesis
23—78 — pars media
79—82 — III apostropha, III preces
83—104 — III hypomnesis
105—106 — IV apostropha, IV preces
107—120 — propriae commemorationes, II Messalini praesentatio
121—122 — V apostropha, V preces, salutatio.

El. III 6, 1—4

In elegiis Lygdamo ascriptis solum primi versus sextae elegiae initium aliquot hymni advocantis indicia habet. Tria primi versus verba (*Candide Liber ades...*) continent apostropham ad vini deum et epithetum. Verbum autem *ades* deum, ut veniat, adhortatur. Reliqua eiusdem versus verba et totus versus secundus enumeratis constantibus convenientibusque singulis rebus (*mystica vitis*, *hedera tempora vincta*), quibus ornatus Bacchus in artibus saepissime effingebatur, personam eius propius describunt. Dei descriptio optativo modo expressa (*sit tibi... feras*), nec non adverbium *semper* hoc loco adhibitum arbitrari sinunt Liberum eo modo maximam partem indutum apparuisse. Tertio versu preces dictae sunt:

aufer et ipse meum patera medicante dolorem.

Quartus autem versus:

saepe tuo cecidit munere victus amor

duplici fungitur officio: hypomnesis et dei potentiae describendae. Reliqua dei potentiae indicia commemorantur aliis etiam elegiae III 6 locis, exempli causa versibus 23—24 et 38.

Hymnicae elegiae partis compositio:

vv. 1 — apostropha, epithetum, I preces
1—2 — I dei descriptio
3 — II preces
4 — II dei potentiae descriptio, hypomnesis

El. IV 5

Haec elegia Tibullo ascripta ex aliquot precatoriis elementis constat. Versibus 9—12 apostropha ad Genium, 13—18 ad Venerem, 19—20 ad deum Natalem continetur. Praeter apostropham eisdem locis preces quoque inveniuntur. In precatione ad Genium exstat insuper epithetum *sancte* (v. 12), verbis autem *votisque faveto* (v. 9) vota quoque designantur. In precatione ad deum Natalem legimus haec (v. 19):

At tu, Natalis, quoniam deus omnia sentis,

quibus dei potentia laudatur. In enarratae elegiae parte Veneri dedicata: *nec tu sis iniusta, Venus...* (v. 19) epithetum iustae occultatum esse putare audeo.

El. IV 6

Similia precationis indicia sextae quoque libri quarti elegiae sunt. In versibus 1—2 legimus apostropham ad Iunonem Natalem et preces, ut dea grate accipiat turis sacrificium, quod puella Iunoni perficiat. Versus 3—6 continet hypomnesin, quae dei gratiam puellae conciliare debet. Sed puellae studia non tam ad deam placandam pertinent, quam ad puerum, cui virgo hac sollemni veste induta placere cupit. Versibus 7—8 puella precatur deam, ut sibi ex amore felicitas manet:

At tu, sancta, fave, neu quis divellat amantes,
sed iuveni quaeso mutua vincla para.

Hoc loco iteratur quoque ad deum apostropha adhibito pronomine *tu* et epitheto *sancta*. Precationis tenor interruptus est versibus 9—12, quibus preces a puella factas iustas esse ipse poeta demonstrare conatur. Versu tertio decimo continetur precationis epilogus, qui ex precibus (*adnue*) et duobus hymni advocantis elementis, adhortatione (*veni*) et dei habitus descriptione (*purpureaque... perlucida palla*) constat. In quarto decimo versu invenimus vota:

Ter tibi fit libo, ter, dea casta, mero,

quae et novam ad deum apostropham (*tibi*) et novum epithetum (*dea casta*) continent. Secundam poetae sententiam ad puellae intima desideria pertinentem (vv. 15—18) excipiunt ultimae preces, ut dea puero gratam se praestet et amorem eius mutuum reddat (vv. 19—20).

Precatoriae elegiae partis compositio:

vv. 1—2 — apostropha, preces
3—6 — hypomnesis

vv. 7—8 — preces, apostropha, epithetum
9—12 — I auctoris sententia
13—14 — preces, dei invitatio, vota, apostropha, epithetum
15—18 — II auctoris sententia
19—20 — preces.

Verbis, quae ipse auctor bis in hoc carmine nomine suo facit, cum commemorat amantes, puellae matrem et intimos eius animi motus, epica nostrae hymnicae elegiae pars tamquam compensetur.

Enarratae Tibulli hymnicae elegiae aut uni personae aut pluribus dedicantur. Primae classi annumerentur necesse est elegiae I 3, I 7, I 10, II 3, II 5, III 6, IV 6, secundae autem elegiae I 1, II 1, II 2, IV 5. In elegiis unius dei sacris poeta Isim, Nilum-Osirim, Pacem, Bacchum (Liberum), Apollinem (Phoebum), Iunonem Natalem laudat. In elegiis autem multis deis missis commemorantur deorum tamquam circuli, ut Ceres-Priapus-Lares-Pales, Ceres-Cupido, Natalis-Genius, Genius-Natalis-Venus. Delectus deorum, ad quos preces dirigantur, ex ipsius carminis natura et quaestionibus in eo attactis pendet. Quae res manifesta fit praecipue in elegiis I 1 et II 1, in quibus laudati rustici dei rusticis quaestionibus in eis enarratis optime respondent. Etiam Cupidinis persona propter rusticam quoque dei originem cum rusticis rebus artissime coniuncta est. Genius, Natalis Venusque inter se consociati sunt a poeta, cum elegiae, quibus hi dei una laudantur, genethliaca, quae dicuntur, carmina sint et de amore quoque narrent. Hymnus in Nili-Osiridis honorem conscriptus (*el.* I 7) coniungitur cum Messalae rebus in Oriente gestis, precatio autem ad Pacem (*el.* I 10) ex poetae de bello opinionibus effluxit. Elegia I 3 artissime cum Delia, Isidis cultrice, conexa ad hanc praecipue deam apostropham habet. Precatio ad Phoebum in elegia II 5 coniungitur cum Apollinis sacerdotis honore a Messalino inito. Duae autem ad Bacchum precationes (*el.* II 3 et III 6) ex amoris doloribus oriuntur, a quibus hominem Bacchus vi sua liberare potest. Precatio ad Phoebum in elegia II 5 cum Messalini auguratu, cohaeret.

Explicatis hymnicis Tibulli elegiis admonemur, ut in nulla nostri poetae elegia puram hymni speciem, sed hymnum cum precatione coniunctum conspici posse putemus. Attamen in nonnullis elegiis, ut I 7, II 1, II 5, III 6 et IV 6, hymni indicia plura sunt, quam precationis. In omnibus elegiis modo citatis excepta elegia I 7 invenimus insuper hypomnesin, vota autem in elegiis tantum I 7, II 1 et IV 6 conspicua sunt. Enarratorum hymnorum media pars fabulosam naturam persaepe amittit et nonnumquam aut de Romae vetustissimis temporibus, ut in elegia II 5, 19 sq., aut de laudati dei meritis, ut in elegia I 7, 25 sq., aut de persona, cui elegia missa est, ut in elegia IV 6, 15 sq., narrat. Hymnicae Tibulli elegiae hymnis advocantibus similiores sunt, in omnibus enim deus non solum nominatur, sed etiam habitus eius describitur. Elegiis ad precationis similitudinem compositis annumerentur necesse est elegiae I 1, I 3, II 2 et IV 5. Quibus omnibus continetur apostropha ad deum, nonnumquam plures etiam apostrophae demonstrari possunt, si in aliqua precatione plures dei auxilio vocantur, ut in elegiis I 1 et IV 5. In omnibus id genus elegiis, exceptis elegiis I 3 et II 2, deorum epitheta, saepe plura (cf. *el.* I 1 et IV 5) conspiciuntur. Omnibus excepta elegia IV 5 hypomnesis est. Similiter preces, saepe

plures (ut in elegiis I 1, I 3 et IV 5), in omnibus his elegiis manifestae sunt. Laudatorum deorum potentiam sola elegia II 2 non describit. At vota in omnibus elegiis precatoriis nuncupantur. Reliquae duae elegiae, elegiam I 10 et II 3 dico, terna tantum carminis precatorii elementa habent: apostropham, epitheta precesque. In elegia I 10 dei descriptio insuper apparet. Salutationem dei elegia II 5, 121—122 tantum continet.

Ex investigata in hac commentatione elegiarum hymnis similium compositione concludere possumus haec: a) in Tibulli libro nullam elegiam aut purum hymnum, aut puram precationem esse, sed, ut ita dicam, syncretismum quendam utriusque huius speciei litterariae efficere, b) Augusteae aetatis elegiarum auctores, quippe qui in componendis carminibus heterogena, ut Graeco verbo utar, elementa haud neglegerent, eadem de causa argumentis quoque hymnicis et precatoriis utebantur, c) variorum generum litterariorum elementa, etiam mixtae in finitimis speciebus litterariis structurae sine ulla dubitatione a poetis adhibebantur, ut prima ab eis exculta litterarum forma varietatibus distingueretur. Sed nulla Tibulli elegia, quamvis argumentis hymnico-precatoriis abundaret, naturam suam immutavit.

Posnaniae

Eos LXV 1977

KLAUDIANS „LAUS SERENAE"

Von

HANNA SZELEST

Claudius Rutilius Namatianus, der Verfasser des Werkes *De reditu suo*, und Claudius Claudianus sind die letzten Dichter, die das antike Rom rühmen und bewundern[1]. Klaudian stammte aus Alexandria in Ägypten; um das Jahr 395 war der Dichter schon in Rom; von dort aus begab er sich nach Mailand. Dort erlangte er auf dem kaiserlichen Hof verschiedene Ehrenstellen. Er war nämlich, wie die Inschrift zur seiner Ehre bestätigt, *vir clarissimus, tribunus et notarius*. Endlich wurde Klaudian in das geheime Stilichos Cabinett berufen[2]. Als der Autor im Jahre 400 sein Werk *De consulatu Stilichonis* verfasst hatte, erreichte er die höchste Ehre und zwar liessen die Kaiser, Arcadius und Honorius, seine Statue auf Trajans Forum errichten: *Arcadius et Honorius, felicissimi ac doctissimi imperatores, senatu petente statuam in Foro Trajani erigi collocarique iusserunt*. Klaudian dichtete in griechischer und lateinischer Sprache; er selbst gedenkt dessen in dem Gedicht an Probinus den Vertreter der damals bekannten Familie der Anicii (V: 41, 12—13):

Romanos bibimus primum te consule fontes
et Latiae cessit Graia Thalia togae

Den grösseren Teil der Gedichte Klaudians bilden die Panegyrici (Lobgedichte); die antike lateinische Dichtung verdankt gerade ihm in der Zeit, in der sie schon zur Neige ging, diese für sie neue literarische Gattung, weil bisher der offizielle Panegyricus nur in Prosa auftauchte. Das zweite Gebiet der Dichtung, das unser Verfasser pflegte, war die Epik so historischen wie mythologischen Inhalts; die erste wird durch *De bello Gothico* und *De bello Pollentino*, die zweite durch *De raptu Proserpinae* repräsentiert. Ausser den umfangreicheren Dichtungen verfasste Klaudian eine Sammlung kleinerer Gedichte mannigfaltigen Inhalts u. d. T. *Carminum minorum corpusculum*, in der sich *Laus Serenae*, der Nichte und adoptierten Tochter des Kaisers Theodosius, der späteren Gemahlin Stilichos befindet[3].

Serenas Lob, das 236 Zeilen zählt, verfasste der Dichter in daktylischen Hexametern, d. h. in demselben metrischen Mass, dessen er sich in den Panegyrici bediente[4]. Das Gedicht beginnt mit einem ausführlichen Prooemium (V. 1—33);

---

[1] A. Ronconi, M. R. Posani, V. Tandoi, *Manuale storico della letteratura romana*, Firenze 1974, S. 491.

[2] Flavius Stilicho — der vom Kaiser Theodosius ernannte Oberbefehlshaber im Westen.

[3] F. Vollmer, RE III (1899), Sp. 2652—2659.

[4] Plinius d. J., die Sammlung der *Panegyrici Latini*, die aus den Jahren 289 und 389 stammt; der in Hexametern verfasste *Panegyricus auf Messalla* ist nur eine Schulprobe.

es umfasst zwei Teile: die Invokation an Kalliope (V. 1—10) und den Überblick über die berühmten antiken Frauen; Klaudian schliesst ihn mit der Feststellung, dass sie trotz ihren Vorzügen und tapferen Taten mit Serena wetteifern keinen Mut hätten. Der Einleitung folgt die *laudatio* Serenas Herkunft: *quis venerabilior sanguis, quae maior origo quam regalis erit*, sowie das Lob ihres Onkels und Grossvaters. Mit ihm verbindet sich der Lobspruch auf Spanien, die Heimat der Heldin des Gedichtes, und zwar nicht nur als Provinz *dives equis, frugum facilis, pretiosa metallis*, sondern auch — und vielleicht vor allem — als *principibus fecunda piis*, die Heimat der ehrenhaften Kaiser (V. 51—69). In den nächsten Versen schildert der Dichter ungewöhnliche Naturerscheinungen, die Serenas Geburt begleiteten (V. 70—82) und erwähnt kurz, dass in einer anderen Himmelsgegend, *alio ... in axe*, damals der kleine Stilicho heranwuchs, für den das Schicksal sie zur Gemahlin vorgesehen hatte (V. 82—85). Die Zeilen 85—103 beschreiben Serenas frühe Kindheit und das Verhältnis des Vaters und Theodosius zu ihr. Weiter stellt der Verfasser das Leben Serenas und ihrer Schwester, Thermantia, nach dem Tode des Kaisers Honorius dar; der Dichter erinnert also daran, dass Theodosius die Töchter des Bruders bevormundete und als seine eigene erzog (V. 104—114): er erzählt also über Serenas und Thermantias Ankunft auf seinen Hof (V. 115—131) und über die Beziehungen zwischen dem Kaiser und Serena (V. 132—139); ferner rühmt er ihre *reverentia*, beschreibt Interessen und Lektüre (V. 136—158) sowie die Ehe mit Stilicho (V. 159—185); kurz erwähnt er auch Thermantias Leben, obwohl es nicht so glücklich wie das ihrer Schwester war (V. 186—188) und unterstreicht die Vorteile, die die Ehe mit Serena Stilicho gebracht hat (V. 188—196). In den nachfolgenden Zeilen wird Stilicho als Befehlshaber gelobt (V. 196—211). Ebenso schildert Klaudian Serenas Trauer und Angst, die ihr zuteil wurden, als ihr Ehemann den Feldzug nach Thrakien unternehmen musste (V. 212—216) und die Freude über seine glückliche Rückkehr (V. 217—220). Am Schluss des Gedichtes wird ihr Benehmen während Stilichos Abwesenheit, als *...laudem prudentia belli feminea pro parte subit* (V. 226—227) gepriesen.

Für die Komposition der *Laus Serenae* ist bezeichnend, dass die Mythologie hier eine grosse Rolle spielt. Denn in dem nicht viel über 200 Verse zählenden Gedicht erwähnt Klaudian ungefähr fünfzig mythologische Gestalten. Den ersten Grund zu ihrer Aufzählung gibt ihm eingangs die Übersicht über berühmte antike Frauen, die der Apostrophe an Kalliope folgt. Der Verfasser nennt also Penelope und Alkestis von den griechischen, Tanaquil, Clodia und Claudia von den römischen Heldinnen. Mit Penelopes Gestalt verbinden sich Erwähnungen mancher Abenteuer des Odysseus wie: Scylla und Charybdis, der Aufenthalt bei Kirke, das glückliche Entkommen vor den Sirenen, die Blendung Cyclops sowie die Episode mit der Nymphe Kalypso. Eine Aufzählung der ehemaligen Helden enthält das Fragment, in dem Klaudian erzählt, was für Hindernisse die *antiqui reges* oft beseitigen mussten, wenn sie um die Hand ihrer Geliebten anhielten. In diesen Zeilen tauchen Pelops und Ojnomaos, Hippomenes und Hercules, für den *pretiumque labori Deianira fuit* (V. 172—173) auf. Die Anführung der Autoren, für die sich Serena interessierte und deren Werke sie gern las, erlaubt Klaudian Helena, Dido, Laodamia, Euadne,

die Ehefrau Kapaneus und Lucretia zu nennen (V. 146—159). Mythologische Gestalten dienen ihm vor allem als Beispiele (*exempla*); einige Male treten sie auch in Vergleichen hervor. So zum Beispiel stellt der Dichter die Töchter des Kaisers Honorius, die auf Theodosius Hof ankommen, der Diana und Minerva gleich, die das Meereskönigreich ihres Onkels besuchen (V. 122—131); die Zeilen 107—108 dagegen enthalten den Vergleich der gegenseitigen Liebe und Anhänglichkeit der beiden Schwestern zu der Liebe der Dioskuren.

Doch der Dichter schmückte den Lobspruch auf Serena nicht nur mit der Mythologie; denselben Zweck verfolgten die kurzen aber farbenreichen Naturbeschreibungen. Schon die ersten Verse des Gedichtes bringen das Bild der ewig blühenden Blumen, mit denen Kalliope Serena bekränzen soll und das Bild der über den Wiesen summenden Bienen (V. 5—9). Ein noch bunteres Bild entwirft Klaudian in den Wunderzeichen, die Serenas Geburt ankündigen (V. 71—74):

...Callaecia risit
floribus et roseis formosus Duria ripis
vellere purpureo passim mutavit ovile

sowie in dem Fragment, wo er sie als kleines auf einer Wiese unter den Blumen kriechendes Mädchen darstellt (V. 89—93):

...quacumque per herbam
reptares, fluxere rosae, candentia nasci
lilia; si placido cessissent lumina somno,
purpura surgebat violae, factura cubile
gramineum, vernatque tori regalis imago.

Diese Naturbeschreibungen zeichnen sich durch intensive Farben aus: Gold, Purpur, Weiss und Grün[5].

Enkomiastische und panegyrische Elemente tauchen in der antiken Dichtung sehr früh auf. Wir finden sie nämlich schon in Theognis Elegien an Kirnos, bei Ibikos aus Region (der Schluss des Chorliedes an Polikrates) und in der Chorlyrik. Doch die eigentliche panegyrische Dichtung entsteht erst in der hellenistischen Zeit. Sie wird durch den Lobspruch auf Ptolemaeus, den die erste und vierte *Hymne* des Kallimachos, Herondas erstes *Mimijamb* und Theokrits *XVI. Idylle* enthalten, repräsentiert. Einen typisch panegyrischen Charakter trug dagegen Theokrits Lobgedicht auf Ptolemaeus Philadelphos (Ἐγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον, *Id.* XVII) und drei Gedichte Kallimachos: das ganz verschollene Epithalamium für Arsinoe, die Gemahlin Ptolemaeus' Philadelphos, Arsinoes Vergötterung (*Ektheosis Arsinoes*), von der nur einige Bruchstücke erhalten sind, und das von Katull übersetzte Gedicht *Plokamos Berenikes*[6]. Aus dem ersten Jahrhundert v. u. Z. stammt dagegen der Lobspruch auf Homer, dessen ein Papyrusfragment in anapestischen Monometern zu uns gekommen ist[7]. Im zweiten Jahrhundert u. Z. verfasste P. Antonius Maximus

---

[5] M. Cytowska, *Natura i sztuka w poezji rzymskiej*. Meander XXXII 1977, z. 4—5, S. 152—160.

[6] W. Steffen, *Aleksandryjska poezja panegiryczna*, Meander XIV 1959, z. 10, S. 467—469; 473—475.

[7] T. Sinko, *Literatura grecka*, II 2, Kraków 1948, S. 197.

die ἐγκώμια des Kaisers und der Musen[8] — sie sind auch verloren gegangen — und im IV. Jh. nach Libanios dichteten Andronikos aus Hermupolis und Diphilos unter anderen Gelegenheitsgedichten die Panegyrici auf hohe Hofbeamte. Ausserdem entstanden damals epische Lobsprüche (ἐγκώμια ἐπικά); sie sind zwar nicht erhalten, aber wir bekommen einen gewissen Begriff von ihnen dank den Papyrusfragmenten des Gedichtes auf Germanos, den Besieger der ethiopischen Blemii[9]. Von epischen Lobsprüchen dieser Art mussten sich grössere historische Epen, die von den zeitgenössischen Ereignissen erzählten, nicht viel unterscheiden[10].

In der römischen Dichtung zeichnet sich durch den enkomiastischen Charakter das schon erwähnte Gedicht Katulls (66) aus. Ausserdem taucht in dem *Corpus Tibullianum* ein Panegyricus eines unbekannten Autors auf Messalla auf. Er ist jedoch nach einem Schema verfasst[11] und stellt keinen grösseren literarischen Wert dar; den Verfasser müssten wir wahrscheinlich unter den Klienten, die sich um die Gunst des mächtigen Gönners bewarben, suchen[12]. Properz machte den Lobspruch auf die Geliebte zum Inhalt der dritten Elegie des zweiten Buches; der Dichter hebt solche Vorzüge wie ihre Schönheit (V. 9—16), Gewandtheit im Tanzen und Leierspiel (V. 17—20), poetische Fähigkeiten (V. 21—22) hervor; er betont auch, dass sie diese Gaben nichtv on der Mutter, sondern von den Göttern bekommen hat und zum Ruhm der römischen Mädchen geboren ist. Ein Vergleich der Geliebten mit Helena schliesst die Elegie von Properz (V. 32—44).

Das Motiv der *laudatio* kommt ferner in manchen Oden des Horaz zum Vorschein; so rühmt der Verfasser der *Carmina* Lamia (III 17), Paulus Fabius Maximus (IV 19), Lollius (IV 9), Drusus (IV 4), Tiberius (IV 14), Pollion (II 1), Mecaenas (z. B. I 1; III 29) und dessen Gemahlin, Licymnia (II 12).

Zur Domitians Zeit verfasste P. Papinius Statius in seiner Sammlung *Silvae* den Lobspruch auf Crispinus und betitelte das Gedicht *Laudes Crispini Vetti Bolani filii* (*Silv.* V 2).

Die hier erwähnten Gedichte gehen der *Laus Serenae* voran. Gemeinsam ist ihnen der enkomiastische Charakter und in *laudatio* wiederholen sich oft dieselben Motive. Doch trotz den Ähnlichkeiten kann man auch leicht ins Auge fallende Unterschiede unter ihnen bemerken. *Coma Berenices* hat nämlich einen erzählenden Charakter; die Locke berichtet selbst über ihre Geschichte; zuerst erfahren wir, wer sie als eine neue Konstellation entdeckt hat, was für Ereignisse dazu beigetragen haben, dass sie den Göttern geopfert wurde und wie sie sich am Himmel gefunden hat. Am Schluss des Gedichtes bringt die Locke ihr Bedauern zum Ausdruck, dass sie von ihrer Besitzerin getrennt werden musste. Zweck des Gedichtes ist das Enkomion der Königin. Es kommt vor allem in den Worten zum Ausdruck, dass die Locke wegen der Trennung von Arsinoe leidet, statt sich zu freuen, dass sie als neuer Stern die Unsterblichkeit erreichte. Eine solche Fassung mildert den panegy-

---

[8] T. Sinko, *Literatura grecka*, III 1, Kraków 1951, S. 509.
[9] T. Sinko, *Literatura grecka*, III 2, Wrocław 1954, S. 240.
[10] *o. c.* S. 241.
[11] M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur*, II 1, München 1911, S. 235—236.
[12] M. Brożek, *Historia literatury łacińskiej*, Wrocław 1969 S. 288.

rischen Ton des Gedichtes. Kallimachos rühmt auch die kühne Tat Berenikes und ihre Liebe zum Gemahl. Dagegen verfasste Theokrit das 'Εγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον nach den rhetorischen Vorschriften, die in den prosaischen Enkomien Pflicht waren[13]. Nach der Einleitung lobt der Dichter den Vater und die Mutter des Königs und erzählt von dessen Geburt und den ihr vorangehenden Wunderzeichen. Nachher schildert er den Wohlstand des Staates unter der Regierung Ptolemaeus', während die Schlusszeilen erwähnen, dass der Herrscher die abgöttische Verehrung für seine Eltern und Arsinoe II eingeführt hat. Der Schluss des Enkomions klingt wie eine Hymne aus[14]. Dagegen sind in Horaz Oden enkomiastischen Charakters stets zwei Themen der Inhalt und deshalb ist die *laudatio* in ihnen nicht das einzige Motiv.

Statius bedient sich noch einer anderen Kompositionsart in den *Laudes Crispini*. Obwohl das Lob des Adressaten in *Silva* II 5 Hauptteil ist und trotz diesem Titel, zeichnet sich das Gedicht nicht ausschliesslich durch den enkomiastischen Charakter aus. Denn es tauchen in ihm verschiedene Motive auf, die nicht zum Enkomion gehören. Da der Neapolitaner die erwähnte *Silva* im Zusammenhang mit Crispinus Reise nach Osten verfasste, hat sie in gewissem Mass den Charakter eines Abschiedsgedichtes, also nähert sie sich dem Propempticon. Das Motiv der durch die Abreise des Adressaten hervorgerufenen Trauer und der glücklichen Rückkehr, die Aufzählung der Länder, in die sich Crispinus begibt sowie die Versicherung, dass der Verfasser ihn und seinen Freund, Optatus, mit Gebet und guten Wünschen begleiten wird, verbinden die *Laudes Crispini* mit dieser literarischen Gattung. Dagegen knüpfen die Verse 58—60 an προτρεπτικός an. Da der zweite Grund, der Statius zur Verfassung der besprochenen *Silva* veranlasste, die Ernennung Crispinus zum Tribun war, ist sie in gewissem Masse auch ein Gratulationsgedicht. Statius wollte, wie es scheint, durch die Einführung der zum Enkomion nicht gehörenden Motive den Lobspruch auf Crispinus vermannigfältigen und ihm manche originelle Merkmale angeben[15]. In der *laudatio* berücksichtigt der Dichter vor allem die Herkunft des Adressaten mit besonderer Betonung der Verdienste des Vaters, weiter — Crispinus jugendliches Alter und die ungewöhnliche frühe geistige Reife, seine Charaktervorzüge und bisherigen Taten, das Verhältnis des Kaisers zu ihm und die Hoffnungen, zu denen Crispinus berechtigte. Über die Taten, obwohl sie den wichtigsten Teil des Lobes bildeten, berichtet Statius nur sehr kurz, weil der Adressat damals noch jung war und die öffentliche Tätigkeit erst beginnen sollte[16].

Wenn man über die Lobgedichte spricht, darf man die prosaischen Reden enkomiastischen Charakters nicht ausser Acht lassen. Die Theorie der Lobreden auf Personnen kennen wir aus den Werken von Anaximenes, Cornificius und Cicero, Quintilian und Emporius. Das allgemeine Kompositionsschema einer Lobrede stellt sich auf folgende Weise dar: sie begann mit einer Einleitung, ihr folgte die Erwähnung der Herkunft, in der das Lob der Vorfahren und Eltern, oft der Heimat

---

[13] G. Fraustadt, *Encomiorum in litteris Graecis et Latinis usque ad aetatem Romanam historia*, Leipzig 1880, S. 92.

[14] T. Sinko, *Literatura grecka*, II 1, Kraków 1947, S. 427—428.

[15] H. Szelest, ,,*Sylwy*" *Stacjusza*, Wrocław 1971, S. 98.

[16] *o. c.* S. 97.

der gepriesenen Person berücksichtigt wurde, ihre Geburt und die damit verbundenen Wunderzeichen, die Erziehung und Jugend. Die eigentliche *laudatio* umfasste dagegen physische Eigenschaften (wie z. B. Gesundheit, Schönheit, Kraft, Gewandtheit, Reiz u.s.w.) und geistige Eigenschaften (z. B. Gerechtigkeit, Tapferkeit, Grossherzigkeit, Freigiebigkeit, Weisheit, Sanftmut u.s.w.). Sie fanden ihren Ausdruck in den vollbrachten Taten, über die Lobrede gewöhnlich in chronologischer Reihenfolge erzählte. Über das für die Lobrede charakteristische Kompositionsschema spricht ausdrücklich der Rhetor Emporius, der im V—VI Jh. lebte, in folgenden Worten: *laudatur autem aliquis aut reprehenditur ex his, quae sunt ante ipsum, quae in ipso, quaeque post ipsum. Ante ipsum ut genus et patria et parentes et propinqui; in ipso ut nomen ut educatio, ut institutio, ut corporis species, ut ordo factorum, post eum, ut ipse exitus vitae, ut existimatio mortuum secuta*[17]. Früher schon aüssert sich Quintilian ähnlich über das Kompositionsschema der Lobrede (*Inst. or.* III 7, 10): *Laus hominum primum dividitur in tempora, quodque ante eos fuit, quoque ipsi vixerunt, in his autem, qui fato sunt functi; etiam quod est insecutum.* Das allgemeine Schema des Lobspruchs oder dessen einzelne Elemente tauchen ferner in der griechischen und römischen Dichtung enkomiastischen Charakters auf; deshalb finden wir sie auch in Klaudians *Laus Serenae.*

Der Vergleich des Gedichtes unseres Verfassers mit der früheren antiken Dichtung und mit dem Schema der Lobrede lässt uns den Schluss ziehen, dass die grössten Analogien, wenn es sich um die Kompositionsart handelt, zwischen *Laus Serenae* und der Lobrede und Ptolemaeus Enkomion zu bemerken sind. Zu ihnen gehört vor allem die Einleitung; an zweiter Stelle soll man die Erwähnung der Herkunft und das Lob der Vorfahren nennen; bei Klaudian Serenas Onkels und Grossvaters, bei Theokrit — Ptolemaeus Vaters und Mutter; beide Dichter erwähnen ferner die Heimat der gelobten Personen: Klaudian führt den Lobspruch auf Spanien ein, Theokrit nennt die Insel Kos, wo Ptolemaeus geboren wurde. So wie die Lobrede und Ptolemaeus' Enkomion enthält *Laus Serenae* die Beschreibung der die Geburt begleitenden Wunderzeichen. Mit der prosaischen *laudatio* verbindet Klaudian die Schilderung der Kindheit und frühen Jugend, dagegen mit Lobspruch auf Ptolemaeus, das Lob der Ehe; unser Verfasser unterstreicht nämlich Vorteile, die Stilicho wegen seiner Ehe mit Serena zuteilgeworden sind, während Theokrit die eheliche Liebe zwischen Arsinoe und Ptolemaeus rühmt. Dagegen lässt Statius in der *Silva* V 2 einige von den erwähnten Motiven ausser Acht. So haben die *Laudes Crispini* keine formelle Einleitung; der Autor beginnt sein Gedicht mit der Darstellung der Trauer, die die Abreise des Adressaten erregt hat; auch gedenkt er dessen Heimat, Geburt, Kindheit und früher Jugend nicht. Keines von diesen Motiven taucht in dem *Plokamos Berenikes* auf. Dagegen umfasst der Hauptteil der *laudatio* in jedem Gedicht einen Lobspruch der Charaktervorzüge und der Taten. Klaudian und Statius berücksichtigen die Interessen und Begabtheiten der gepriesenen Personen. Diese Eigenschaften betont die Lobrede. Beide Autoren führen in ihre Gedichte die den Adressaten nahen Personen ein; Klaudian erinnert an das Schicksal der

---

[17] R. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer*, Berlin 1872, S. 274.

Schwester Serenas und rühmt Stilicho; Statius gedenkt des Freundes Crispinus, Optatus, an den er eine Apostrophe richtet. Anders dagegen lautet der Schluss der einzelnen Gedichte. Ptolemaeus' Enkomion klingt wie eine Hymne aus, *Coma Berenices* endet mit einer Ermunterung zum Opferbringen und mit dem Wunsch der Locke auf den Kopf ihrer Besitzerin zurückkehren zu können. Statius ermahnt Crispinus in den letzten Zeilen seiner *Silva*, sich auf den Weg zu machen während *Laus Serenae* keinen formellen Schluss hat.

Die Zusammenstellung der *Laus Serenae* mit den erwähnten Gedichten enkomiastischen Charakters in der griechischen und römischen Dichtung lässt feststellen, dass Klaudian, der in Alexandria geboren ist und seine literarische Tätigkeit von den in griechischer Sprache verfassten Gedichten begann, auch in der griechischen Dichtung für Serenas Lob ein Vorbild gefunden hat. Trotz den Analogien haben wir keine Gründe zu behaupten, dass dieses Vorbild gerade Theokrit war; denn als Musterbild konnten ihm, wie es scheint, die Enkomia der Kaiser und Musen oder die Lobsprüche auf hohe Hofbeamten dienen. Deshalb wird das persönliche und das lyrische Element bei unserem Dichter sehr beschränkt; es kommt nämlich nur in den Versen 212—220 zum Ausdruck, während er im Lobspruch auf Ptolemaeus sowie in *Coma Berenices* völlig fehlt. In Statius' *Laudes Crispini* spielt es eine ziemlich grosse Rolle im Gegensatz zu Klaudian und den beiden griechischen Autoren. So hat Klaudian die bisher unbekannte Form des Lobgedichtes, das nach dem Schema der Lobrede verfasst wird, in die lateinische Dichtung übertragen.

Warszawa

Eos LXV 1977

ERASME ET BEROALDO

Par

MARIA CYTOWSKA

Désireux d'écrire dans une belle langue latine, les humanistes dressaient pour leur propre usage une liste de tournures proverbiales et d'expressions justes utiles comme ornements du style, qu'ils puisaient chez les auteurs anciens. Les éditions de grammaires[1] et de dictionnaires antiques qui paraissaient à partir de la fin du XVe s. étaient d'une aide précieuse pour les stylistes humanistes. Ils pouvaient trouver aussi de nombreuses tournures proverbiales dans les manuels humanistes de grammaire, de réthorique et de stylistique.

En même temps que s'éveillait l'intérêt pour le monde hellénique, on commençait dès la fin du XVe s. à publier des recueils de proverbes grecs[2]. La traduction[3] de l'oeuvre de Diogène Laërce *Les vies et doctrines des philosophes* — compendium de philosophie antique, suscita un vif intérêt. On publiait également des *Gnomologia* et *Auctoritates* de tous types, choix d'expressions justes d'auteurs classiques. Pour ce qui était des expressions proverbiales, les savants, surtout italiens, disposaient de riches matériaux. La dispersion des proverbes dans de nombreux volumes posait cependant des difficultés. Lorsque les textes n'étaient pas encore imprimés, il n'était pas facile d'accéder aux manuscrits.

C'est alors qu'Erasme de Rotterdam élabora la première édition des *Adagiorum collectanea*, plaquette renformant 818 proverbes grecs et latins. Les *Adagia* d'Erasme connurent un énorme succès, ils supplantèrent les recueils de proverbes élaborés par d'autres humanistes. Erasme avait eu, en effet, dans ce domaine des prédécesseurs parmi lesquels Virgile Polydore réclamait la primauté. Des ennemis malicieux reprochèrent aussi à Erasme d'avoir dans ses *Adages* profité du livre de Polydore[4] sans le mentionner nulle part dans son ouvrage. L'humaniste rejeta énergiquement

---

[1] Cf. les editions des grammaires chez Nic. Jenson, Venezia, ca 1475.

[2] Zenobius, *Epitome proverbiorum Tarrhaei et Didymi*, Firenze, Phil de Giunta, 1497; En 1505 Alde publia un livre où parmi les oeuvres de sujet très divers se trouve un *Recueil de Proverbes*: *Habetur hoc volumine haec*: *Vita et fabellae Aesopi... Collectio proverbiorum Tarrhaei et Didymi item eorum, quae apud Suidam aliosque habentur*, Venezia, Aldus Manutius, 1505.

[3] Diogenes Laertius, *Vitae et sententiae*, trad. Ambrosius Traversarius, Venezia, Nic. Jenson, 1475.

[4] Vergilius Polydorus, *Proverbiorum libellus*, publié pour la première fois par Chr. de Pensis, Venezia, 10 IV 1498; 2 édition Venezia, Chr. de Pensis, 6 XI 1500, et ensuite plusieurs rééditions Cf. l'épitre dédicatoire à Richard Pace du 5 VI 1519, où Polydore écrit: *Nemo ante nos apud Latinos adagia in unum collegerat. Post aliquot autem annos id argumentum a nostro D. Erasmo viro sane doctissimo auctum est.*

ces accusations et démontra qu'il ne connaissait[5] pas le recueil de Polydore au moment où il travaillait à *Collectanea*. Il se justifiait aussi de ne pas avoir cité du tout Polydore alléguant que celui-ci avait connu de nombreux proverbes anciens indirectement, qu'il les avait trouvés comme citations chez d'autres auteurs. Erasme connaissait les sources dont Polydore profitait. Il n'avait donc pas le devoir de se référer à lui, ayant en effet l'habitude de ne citer les noms de ses contemporains écrivains que lorsqu'il trouvait dans leurs oeuvres des connaissances qu'il ignorait totalement, c'est-à-dire lorsque ces écrivains devenaient pour lui l'unique source d'informations. La preuve d'une telle conduite en est justement dans l'attitude d'Erasme à l'égard d'Ange Politien et de Philippe Beroaldo aîné (1453—1504). Selon les paroles[6] d'Erasme, Beroaldo se référait dans ses travaux à des sources que connaissait Erasme, aussi ce dernier n'avait-il pas cité son nom dans ses *Adages*. Par contre, l'humaniste hollandais citait Politien parce qu'il avait repris après lui des informations qu'il ne connaissait pas jusqu'alors. Politien était dans ce cas pour Erasme la source unique. Une analyse exacte des deux recueils de proverbes, c'est-à-dire de celui d'Erasme et de celui de Polydore confirme[7] l'absence d'influences de Polydore sur *Collectanea* d'Erasme.

Lors d'un séjour à Paris — c'est une période où Erasme réunit des matériaux en vue de son petit volume *Collectanea* — Erasme put s'intéresser particulièrement aux proverbes sous l'influence de Faustus Andrelinus (il avait fait sa connaissance en 1495). Ce célèbre humaniste qui portait le titre de poète du roi et de la reine, avait pourvu les *Adagiorum collectanea* d'une lettre de recommandation[8]. Appréciant l'utilité des proverbes pour l'ornement du style, Faustus avait publié lui-même des *Epistolae adagiales*[9] appelées également *Epistolae proverbiales*, recueil de lettres concernant la façon de procéder dans des situations choisies à titre d'exemples. Andrelinus composa ces lettres presque en totalité avec des tournures proverbiales. Erasme s'intéressa à l'ouvrage d'Andrelinus. Encouragé sans doute par ce dernier, Erasme échangea[10] avec lui quelques lettres abondamment ornées de proverbes. Cette correspondance d'Erasme avec Faustus a été jointe à la seconde édition des *Epistolae adagiales*.

---

[5] P. S. Allen, H. M. Allen, H. W. Garrod, *Opus epistolarum D. Erasmi Roterodami*, Oxford 1906—1958, *Ep.* 1175, p. 427: *Ceterum quod in prima editione nulla sit facta Polydori mentio mirum esse non debet, cum id temporis nullus adhuc mihi notus esset Polydorus praeter eum, quem in tragoediis Polymnestor obtruncat.*

[6] *Ep.* 1175, p. 429: *Praeter ea cum tua ex auctoribus vulgatissimis collegisses, cur tu mihi potius citandus erat quam illi e quorum fontibus hauserant, quos tu potissimum sequeris. Beroaldum nusquam cito, Politianum cito, quod is quosdam auctores legisset mihi nondum lectos.* Cf. encore *Epp.*: 2305, 2773.

[7] Cf. T. C. Appelt, *Studies in the Content and Sources of Erasmus's Adagia*, Chicago 1942.

[8] *Ep.* 127 (Paris 15 VI 1500). Publio Fausto Andrelino enseigna les belles lettres à Paris pendant 30 ans. (1488—1518).

[9] Publius Faustus Andrelinus, *Epistolae adagiales*, Paris G. Marchant, 1496.

[10] *Epp.* 96—100; *Epistolae proverbiales et morales, quibus recenter superadditae sunt septem aliae tres videlicet ipsius Fausti ad Erasmum et quattuor Erasmi ad Faustum*, Paris, Pet. Gromorsus, 1499.

Il est possible que ce soit précisément par l'intermédiaire de Faustus Andrelinus qu'Erasme prit connaissance de l'oeuvre de Philippe Beroaldo (dans les oeuvres de Faustus Andrelinus, on devine une bonne connaissance des écrits de Beroaldo). Erasme a reconnu d'ailleurs avoir lu les livres de Beroaldo dans l'explication que j'ai citée[11] plus haut lorsqu'il a caractérisé son attitude à l'égard des sources pendant l'élaboration des *Adages*. Il évoque également Beroaldo dans l'introduction à la nouvelle édition des *Adages* où, de nouveau, il se défend contre le reproche qu'on lui a fait de s'être servi des travaux de Virgile Polydore. Erasme avoue ici avoir lu le tome de proverbes de Polydore après qu'aient déjà été publiés les *Collectanea*, tome qu'il s'était procuré grâce à l'amabilité d'un ami. Il a ajouté qu'il avait trouvé dans la plaquette de Polydore de nombreux proverbes puisés justement dans l'ouvrage de Beroaldo[12]: „In eo comperi proverbia fere septuaginta e Latinorum praesertim Philippi Beroaldi Commentariis collecta". On peut déceler les influences de Beroaldo (appelé par ses contemporains professorum sui temporis Achilles) dans l'édition des *Adages* d'Erasme de 1508.

Une analyse du proverbe „Homo bulla" (1248), notamment peut témoigner de la dépendance d'Erasme de Beroaldo. Dans *Adagiorum collectanea*, Erasme munit ce proverbe du court commentaire: „Homo bulla. Vetus adagium, quo vitae humanae fragilitas significatur". Polydore explique ce proverbe un peu plus longuement mais ne se réfère qu'à *De re rustica* de Varron[13].

Par contre déjà dans l'édition des *Adages* de 1508[14], Erasme développe et modifie l'explication du proverbe „Homo bulla".

Lorsque l'on compare ce nouveau commentaire d'Erasme avec les démonstrations de Beroaldo à ce sujet dans *Oratio proverbialis*[15], on est frappé par l'étrange ressemblance des deux textes. Il semble que c'est dans Beroaldo qu'Erasme puise les principales idées de sa démonstration. Il ne fait qu'élargir l'argumentation de l'humaniste italien en donnant dans leur forme originale des citations de textes auquel l'auteur d'*Oratio proverbialis* se réfère. C'est ainsi p. ex. qu'en citant la belle comparaison du genre humain aux feuilles de l'*Illiade* d'Homère, Beroaldo ne donne qu'une courte citation en traduction latine. Erasme par contre, cite toute la comparaison dans l'original grec l'accompagnant de la traduction latine. Dans la traduction Erasme répète après Beroaldo le premier vers:

Tale quidem genus est hominum, quale est foliorum

le complétant des deux vers suivants:

Quorum haec ventus humi fundit, rursus illa virescens
Profert silva simul veris iam afflaverit aura.

---

[11] *Ep.* 1175.

[12] *Ep.* 2773.

[13] V. Polydorus, *Proverbiorum libellus*, *Prov.* I 25.

[14] *Chil.* II, CCLII; *Adagia* 1536, 1248.

[15] Ed. 1: Bologna, Ben Hectoris Faelli, 17 XII 1499, très souvent dans: *Varia opuscula*. Mon exemplaire de travail: *Varia opuscula*, Basel, Greg. Bartholomeus sumpt. Wolf. Lachner, 15 II 1509.

Quant à la caractéristique de l'attitude d'Erasme, auteur des *Adages* à l'égard de O*ratio proverbialis* de Beroaldo, Erasme répétait en principe ses démonstrations, cherchant seulement à mieux les documenter au point de vue philologique. Il ajoutait un plus grand nombre d'exemples de la littérature antique, attachait une plus grande importance à ce que les citations soient complètes. Dans *Oratio proverbialis*, on retrouve aussi des proverbes que l'on a l'habitude de considérer comme spécialement „erasmiens" comme p. ex. *Dimidium plus toto*[16].

Peut-être aussi, suivant l'exemple de Beroaldo, Erasme se permettait-il dans *Adages* de plus longues digressions renouant avec des souvenirs purement personnels. C'est ainsi p. ex. que dans le proverbe „Homo bulla", Erasme a inclu un éloge à l'adresse de son ami Pierre Canalis et un long panégyrique en hommage au prince Philippe, mort prématurément. Une telle construction du commentaire au proverbe rappelait les explications jointes aux *Symbola Pythagoraea* où, dans les considérations[17] sur la brièveté de la vie humaine, Beroaldo a entrelacé un éloge de son camarade d'études décédé, Minus Roscius.

L'analogie entre Erasme et Beroaldo est visible non seulement dans les *Adages* mais aussi dans d'autres oeuvres de l'humaniste hollandais.

Erasme et Beroaldo se rapprochent par les traits suivants qui se jettent aux yeux:

1. Et Beroaldo et Erasme considèrent que la philosophie doit avoir pour unique objet l'homme et tous ses problèmes. Ils ne s'occupent donc que d'éthique (*philosophia moralis*) et de pratique active de cette éthique dans la vie.

2. Et Beroaldo et Erasme voient une concordance entre les principes de la philosophie antique et le christianisme.

3. Ils considèrent les principes de Socrate (interprétés de façon spécifique) comme légitimes dans l'éthique chrétienne.

4. Et l'humaniste italien et l'humaniste hollandais se montrent enthousiastes à l'égard des vérités philosophiques exprimées de façon simple, claire, accessible.

5. Les deux savants reconnaissent la validité de la présentation anecdotique des principes ethiques (*Adagia*, *Apophthegmata*).

Ils croient qu'une telle forme de présentation de ces principes peut avoir une plus grande efficacité éducative que les oeuvres scientifiques. Ils apprécient le style „bas" pour l'expression de contenus profonds. Ils ont de la compréhension pour l'interprétation allégorique des proverbes.

6. Et Beroaldo et Erasme reconnaissent à la poésie un grand rôle dans l'instruction. Un seul trait fondamental fait différer Erasme de Beroaldo. Beroaldo intervient toujours comme professeur laïc, Erasme en revanche prend souvent la parole en théologien, il souligne alors que malgré de nombreuses analogies avec la philosophie antique, la religion chrétienne surpasse toutes les doctrines antiques par son efficacité.

---

[16] Erasme, *Adag.* 895; Beroaldus, *Varia opuscula*: *Heptalogus sive septem sapientes XCIV* et encore une fois *Commentariolum in Tranquillum.*

[17] *Varia opuscula*: *Symbola Pythagoraea*: „Cor ne comedendum", CIII.

Dans les écrits d'Erasme on retrouve la thèse de la supériorité de la révélation chrétienne[18] sur la philosophie pré-chrétienne.

Beroaldo a commencé son *Oratio proverbialis* par l'affirmation que Socrate a limité la philosophie à la seule éthique en vertu du principe[19]: *Quae supra nos nihil ad nos*. L'humaniste italien a repris cette idée dans *Oratio in enarrationem Questionum Tusculanarum et Horatii Flacci continens laudem musices*[20]. A un autre endroit encore, dans une lettre à Paweł Szydłowiecki[21], Beroaldo fait l'éloge de l'éthique en tant que seule maîtresse et guide dans la vie qui apprend *quod in terris agendum est et errores nostros discutit*. Dans le discours *De felicitate*, Beroaldo qualifie la philosophie (*philosophia moralis*) de science sur l'homme qui l'aide à conquérir le bonheur sur terre. Le moyen d'y parvenir est de se constamment perfectionner intérieurement avec l'aide de la philosophie, et, chacun, de développer toutes ses possibilités. Dans *De felicitate*, Beroaldo déclare avec une insistance particulière qu'il s'intéresse au bonheur terrestre et non pas à ce que l'on appelle le *summum bonum* compris par les théologiens comme *vita aeterna*. La *Philosophia moralis*, comme l'enseigne Beroaldo, est conforme à la nature humaine. Grâce à la philosophie, nous pouvons connaître notre propre nature (devise: *Nosce te ipsum*), ce qui permettra une vie conforme à cette nature, et, par conséquent, heureuse. Le bonheur consiste en effet, à remplir le mieux possible les tâches pour lesquelles l'homme, conformément à sa nature[22] individuelle, a été appelé. Car le souverain qui gouverne un Etat a ses tâches à remplir, le médecin a d'autres tâches, le savant en a d'autres encore.

Erasme proclamait lui aussi des principes semblables. Lui aussi se référait à l'autorité de Socrate qui ne reconnaissait[23] (dans l'interprétation d'Erasme) que l'éthique. On a déjà constaté[24] à juste raison que l'opinion d'Erasme selon laquelle

---

[18] Voir à ce sujet J. Domański, *Erazm i filozofia*, Warszawa 1973, notamment pp. 22—27 35, 39.

[19] *Varia opuscula, Oratio proverb.*, p. XXXVIII: *Socrates ille philosophorum fons ... cum ad ethicen transiret dixisse fertur: Quae supra nos nihil ad nos. Ex hoc Socratico documento commonemur omissis rebus sublimioribus circa humiliora versari et a caelestibus ad terrena descendere et divinis sepositis humana scrutari.*

[20] *Varia opuscula*; *Oratio in enarrationem Quaest. Tusc.* p. XI: *Socrates philosophorum fons nuncupatus excelluit, qui primus philosophiam devocavit a caelo docuitque de vita et moribus rebusque bonis ac malis inquirere ... Ethicam adamavit, illustravit, excoluit, ad quam cum transiret, illud vulgatissimum usurpavit: Quae supra nos nihil ad nos, tamquam sola philosophia moralis esset mortalibus maxime necessaria atque frugifera plurimumque utilitatis afferret. Cum reliquas partes* [*philosophiae*] *non multum probaret ... de sola morali philosophia assidue disserebat ac meditabatur.*

[21] *Varia opuscula*, „Ad Paulum Sidlovitium scholasticum epistola": *Quid porro utilius illa altera philosophiae parte quam partim ethicen, partim moralem appellitant, quae maxime ad homines spectat, quae docet, quid in terris agendum sit et errores nostros discutit.*

[22] *Varia opuscula, Heptalogus*: „Nosce te ipsum", p. XCIII: *Nosce te ipsum. Scito te ipsum, nosce te intus et in cute, ingenium tuum solerte introspice et vide, cui disciplinae sis idoneus.*

[23] Erasme, *Adag.* 559: „Quae supra nos nihil ad nos"; „Coronis apologetica de Colloquiorum utilitate". *Opera omnia* Desiderii Erasmi Roterodami, I 3, Amsterdam 1972 (l'édition signalée par *ASD*), p. 746. Sur la *philosophia moralis* d'Erasme voir Domański, *o. c.* passim.

[24] Domański, *o. c.* p. 66.

Socrate aurait le premier exigé que soient éliminées de la philosophie la logique et la physique se contentant uniquement de l'éthique, n'était pas véridique. Cela ne peut se rapporter qu'à la physique. Mais il est possible qu'Erasme ait basé son affirmation fausse justement sur les écrits de Beroaldo, dans lesquels il a trouvé cette thèse. C'est peut-être aussi des écrits de Beroaldo[25] que découle aussi la fausse affirmation d'Erasme[26] que selon Platon, toute la philosophie se ramènerait à maîtriser les passions.

Beroaldo proclamait la concordance des principes des philosophes et des auteurs anciens avec la science chrétienne. Les principes des sages grecs ne diffèrent pas, selon Beroaldo, des commandements de l'Evangile. L'humaniste italien plaçait au même rang Pline et le prophète Isaïe[27], Job et Horace[28], David et Platon[29]. Il conciliait les commandements découlant de la notion antique de Philautria avec l'amour chrétien[30] du prochain. Il identifiait la notion de miséricorde formulée par saint Ambroise avec les principes de Platon[31]. Il conciliait les considérations sur la vie de l'homme de Jérôme et d'Augustin[32] avec les considérations d'Aristote et de Pline. S'émerveillant du don de la parole échu à l'homme, Beroaldo sut concilier[33] l'appel païen *favete linguis* avec le *Pascito lingua* chrétien. Expliquant en quoi consiste la connaissance de soi-même conformément au commandement antique: *Nosce te ipsum*, Beroaldo remarque qu'il s'agit de connaître son âme. Beroaldo se sert dans cette interprétation tout comme les écrivains de l'Eglise de l'expression: „homo verus" et „homo interior". Se référant, en dehors des écrivains classiques, à Salomon et à Jérôme, Beroaldo termine ses considérations sur les paroles: *Scite te ipsum, nosce te ipsum intus et in cute, ingenium solerte introspice et vide, cui disciplinae sis idoneus.* Toute cette démonstration rappelle *Enrichidion militis Christiani* d'Erasme[34].

Concevant la philosophie d'une manière purement pratique non pas comme une théorie mais une sphère d'action, et Beroaldo et Erasme consacrent beaucoup d'attention au souverain idéal[35] qui, en vertu des principes de Platon, doit être un philosophe. Ce qui est intéressant, c'est que Beroaldo qui voit la vie en laïc, constate tout comme Erasme qu'il faut exiger la même chose et d'un prince et d'un

---

[25] Beroaldus, *Varia opuscula*, *Heptalogus*, p. XCIII.

[26] Erasme, *Encomium medicinae*, *ASD* I 4, Amsterdam 1973, p. 172; Domański, *o. c.* p. 179, 180.

[27] *Varia opuscula*, *Oratio proverb.*: „Homo bulla".

[28] *Varia opuscula*, *Oratio proverb.*: „Homo bulla".

[29] *Varia opuscula*, *Oratio proverb.*: „Meta vivendi" (d'après David et Platon).

[30] *Varia opuscula*, *Oratio proverb.*: „Genu crure proprius": *Demus ergo operam, ut boni simus, ut et nobis et caeteris prodesse possimus et filautoi id est nostrimet amatores cum laude dicamur.*

[31] *Varia opuscula*, *Oratio habita in principio enarrationis Propertii continens laudes amoris.*

[32] *Varia opuscula*, *Oratio proverb.*: „Homo bulla".

[33] *Varia opuscula*, *Oratio proverb.*: „Turture loquatior".

[34] Erasme, *Enchiridion militis Christiani* C 11, C 12; Beroaldus, *Varia opuscula*, *Heptalogus*, p. XCIII; Domański, *o. c.* p. 45.

[35] Beroaldus, *Varia opuscula*: „Libellus de optimo statu; Symbola Pythagoraea": *Sateram ne transilias*; *Panegyricus ad principem L. Sphortiam.* Cf. Erasme, *Institutio principis Christiani.* Cf. encore Domański, *o. c.* p. 84—85.

évêque. L'image du prince idéal dans les écrits de Beroaldo est identique à celle qu'Erasme de Rotterdam a présentée dans ses oeuvres.

Tout comme Erasme, Beroaldo a lutté, lui aussi, pour que la poésie soit reconnue comme langue propre à la philosophie et à la théologie voulant parlà-même mettre en relief le grand rôle de la poésie dans l'éducation. En commençant ses cours sur Cicéron, Beroaldo prononça l'*Oratio continens laudem poetices*. Il y démontra, en s'inspirant de Platon et d'Origène, que la poésie était maîtresse de vertu. Il rappela[36] tout comme Erasme qu'Augustin, Jérôme, Lactance se référaient à l'autorité des poètes. Tout comme plus tard Erasme, Beroaldo affirmait que David était poète, la poésie elle, ce que soutenait de son autorité Cassiodore, tire son origine de l'Ecriture sainte. Erasme se rapproche aussi de Beroaldo par sa conviction de la valeur des études humaines. *Bonae litterae* d'Erasme de Rotterdam et les *studia humanitatis* de Beroaldo, qualifiées également par lui de *litterae litteratae* comme exprimant les principes de la philosophie morale sont pour l'homme un refuge[37] dans toute circonstance.

Beroaldo tout comme Erasme comprenait[38] que les vérités qui régissent la vie de l'homme peuvent être exprimées à l'aide de plaisanteries et de tournures proverbiales apparemment simples, qui abondent aussi bien chez les philosophes anciens que dans la Bible. Beroaldo tout comme Erasme décelait la nature complexe du proverbe qui, dans une forme extérieure simple, exprime un contenu profond. Ce sont les phrases[39] *alia sonantia, alia significantia*.

Toutes les analogies entre Beroaldo et Erasme, citées ici, peuvent être le résultat de l'appartenance des deux savants à la même école philosophique mais il est néanmoins vraisemblable qu'Erasme qui connaissait les oeuvres de Beroaldo[40] ait pu (même sans le savoir) en emprunter beaucoup.

Warszawa

---

[36] *Varia opuscula*, „In enarrationem Ciceronis et Lucani continens laudem poetices": *Origines quoque ille magister ecclesiae in libris quibus titulus est Peri archon virtutem quandam esse decet spiritualem quae poeticam inspiret ... Quid nonne ecclesiastici scriptores et in primis Augustinus, Hieronymus atque Lactantius ... scatent auctoritatibus poetarum. Nonne apostolus Paulus poetas studiose lectitasse videtur. David quoque ille psalmographus Psalterium numeris poeticis concinnavit. Cassiodorus etiam testatur...* Sur le sujet: Erasme et la poesie voir Domański, *o. c.* p. 113—122, 150—155.

[37] *Varia opuscula, Symbola Pythagorea*: „Cor ne comedendum": *Litterae litteratae in secundis rebus sunt maximo ornamento, in adversis maximo solatio.*

[38] *Varia opuscula, Oratio proverb.* „Praefatio": *Proverbia invenio non minus sucosa esse nec minus vitae conducentia quam sanctiora philosophorum volumina. Ad haec habent proverbia quidam simile legibus, quorum scriptum angustum est interpretatio latissima ... sententialiter vitam instruunt ita, ut quae ad moralem philosophiam pertinent ingeniique elegantiam non minus ex proverbiis cognosci possint quam ex doctrina et voluminibus socraticorum.* Cf. encore *Oratio proverb.* „Epilogus".

[39] *Varia opuscula, Symbola Pythagorea*: *Proverbia ... parca sunt verborum, foecunda sententiarum, foris corticosa, intus sucosa, aliud sonantia, aliud significantia, quibus praecepta quaedam catholica hoc est universalia sunt involuta ad vitam sancteque beateque degenda valde congruentia.* Sur le rôle d'adage chez Erasme voir Domański, *o. c.* p. 145, 159—166, 182, 193—194.

[40] Cf. M. Cytowska, *Erazm z Rotterdamu, Adagia*, Warszawa 1973, p. XIV; Domański, *o. c.* p. 194.

Eos LXV 1977

DWIE REDAKCJE POEMATU SEBASTIANA FABIANA KLONOWICA VICTORIA DEORUM

Opracowała

BARBARA MILEWSKA

Sebastian Fabian Klonowic[1] urodził się około 1542 roku w miasteczku wielkopolskim Sulmierzyce, w rodzinie mieszczańskiej. Tutaj też prawdopodobnie pobierał początkowe nauki, nie wiadomo jednak, gdzie i kiedy kontynuował studia. Przed osiedleniem się w Lublinie przebywał zapewne jakiś czas we Lwowie. Podróżował także do Czech i na Węgry. Od 1574 do 1582 roku pełnił funkcję pisarza sądu rady miejskiej Lublina, wtedy też przyjął obywatelstwo miasta. W roku 1583 został wybrany ławnikiem, a od 1589 roku był nauczycielem Akademii Zamojskiej. W Lublinie został kolejno wójtem, burmistrzem, a wreszcie w 1595 roku rajcą. Klonowic zmarł 29 sierpnia 1602 roku w Lublinie.

Najobszerniejszym utworem łacińskim Klonowica jest traktat moralizatorski *Victoria deorum in qua continetur veri herois educatio*. Poemat, napisany w 44 rozdziałach, liczy około 20 tysięcy heksametrów. *Victoria* została wydana anonimowo, nie ma w niej adresu wydawniczego. Jednak na podstawie typograficznej analizy[2] (badania techniki druku i kroju czcionki) można stwierdzić, że książka była drukowana w dwóch etapach. Pierwszą część, obejmującą strony 1—96 wydrukowano w Krakowie u A. Rod ckiego w roku 1587. Z powodu niepewnej sytuacji politycznej i zamieszek religijnych druk poematu został przerwany. Drugą część *Victorii* (s. 97—684) wydrukowano dopiero około roku 1600.

W związku z dwoma etapami druku pozostaje jeszcze jedno zagadnienie, a mianowicie, czy Klonowic oddał do drukarni tekst opracowany wcześniej, a druk wznowiono po dziesięciu latach, czy może starał się opracować poemat na nowo. W zbiorach Biblioteki Narodowej znajduje się foliał, który liczy 120 stron i zawiera fragment rękopisu *Victorii* odpowiadający stronom druku od 161 do 558, tzn. część rozdziału 24, rozdziały 25—39 oraz część rozdziału 40, razem około 15 tysięcy heksametrów. Jest to fragment rękopisu Klonowica oddanego do druku w 1587 roku. Porównanie rękopisu z drukiem pozwala stwierdzić, że mamy do czynienia z dwiema redakcjami poematu: pierwsza to druk do strony 96 oraz rękopis, druga zaś to część *Victorii* drukowana około roku 1600 (s. 97—684).

---

[1] *Bibliografia literatury polskiej. „Nowy Korbut"*, II, s. 321—327.

[2] M. Cytowska, *„Victoria deorum", zapomniany utwór Sebastiana Fabiana Klonowica*, Eos 1952/53, z. 2, s. 161—173; A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław 1974.

Już z porównania streszczeń umieszczonych przed każdym rozdziałem można wywnioskować, że Klonowic w druku wypowiada się w sposób bardziej śmiały i postępowy, myśli wyraża obszerniej i dobitniej. Poemat zaś wzbogacił porównaniami zaczerpniętymi z mitologii i lektury autorów starożytnych. Daje się również zaobserwować dążność autora do poprawienia formy stylistycznej i kompozycji utworu. Klonowic oddając swe dzieło po raz drugi do przerwanego przed kilkunastu laty druku, świadomie poprawił je zarówno pod względem formalnym, jak i w zakresie zawartości treściowej utworu.

Warszawa

TWO REDACTIONS OF SEBASTIAN FABIAN KLONOWIC' „VICTORIA DEORUM'

Summary

Victoria deorum in qua continetur veri herois educatio is the largest latin composition of Sebastian Fabian Klonowic (1542—1602). The printing of *Victoria* had two periods: the first part (pp. 1—96) was finished at 1587 in Cracow, the second part was printed about 1600.

The manuscript of the poem which was discovered in the National Library in Warsaw contains the chapters 25—39, partly 24 and 40. At 1587 *Victoria* was printed according to this manuscript. At the second redaction of the poem Klonowic put many corrections of the text, stylistic changes and the formal revisions.

SEBASTIANI SULIMIRSCII ACERNI
VICTORIAE DEORUM

in qua continetur veri herois educatio

CAPUT VIGESIMUM QUINTUM

in quo reprehenditur venalis Nobilitas
quae nummis non virtute nec meritis comparatur.
Perstringit etiam illos principes qui stipendia
virtutis decernunt ignavis et inutilibus viris,
modo quod dent habeant.

Numerat quoque labores Heroicos quibus vera
nobilitas conciliatur. In fine vero lex Roscii
Othonis explicatur.

V — codex in Bibliotheca Nationali Varsaviensi asservatus et numero BOZ Cim. 203 insignitus
C — Klonowic Sebastian Fabian, *Victoria deorum* (A. Rodecki, po 24 IV 1587 — po 9 VI 1595). 8° In bibl. Pol. ca 20 ex. asservantur

in quo ... explicatur *C*] In quo reprehenditur venalis vel alioqui emendicata Nobilitas quae nummis et favoribus non virtute nec meritis acquiritur. Cum non pecunia sed educatio et honestum exercitium, verum et iustissimum calculum addat nobilitati. In fine subiunguntur durissimae rationes quaerendae nobilitatis et lex Roscia de censu equestri *V*

Adspirante Deo medium sulcavimus aequor,
Altera pars superest, Zephyri perflate secundi
Quomodo cepistis, reliquos absolvite fluctus
His quoque responsum volumus qui stemmata nummis
Quaerere non dubitant, virtutes aere liceri,
Venari titulos, famam mercarier auro.
Nobilitas opibus quaeri generosa putatur,
Pauperibusque viris praeclusit opinio coelum.
Paupertas etiam proba criminis instar habetur
Peccatique gravis cui non ignoscitur usquam.
Iam populi faeces assuetaque pectora lucris
Callibus obliquis invadunt culmen honorum
Alta petunt sordentque suae cerdonibus artes
Dum spes affulgent et res accedit opima.
Usurisque struuntur opes, ex foenore foenus
Surgit et usuram praegnans usura propagat.
Annua dum superat capitalem pensio sortem
Non steriles generat foecunda pecunia neptes
Dulce puerperium, dulcis genitura peculi est
Dum census censum paritet sors undique crescens
Usque superfoetat, semper nova pignora sperans.
Dat fortuna animos vitae pertaesa prioris
Pectora subvolitant vulgusque ferocit inane,
Nil sinit intactum sibi, nilque relinquit inausum,

Anatocismum vocat Cicero usurarum usuras quae sunt quasi neptes ipsius sortis

1 Adspirante Deo *C*] Sed iam dante Deo *V* **2** Altera ... secundi *C*] Ultima cura venit Zephyri spirate secundi *V*] *v.* **3** *in V deest post v.* **6** *V addit*:

Divitiasque rati solidae fundamina laudis
Quid rogo non audent fortuna flante serena?,

in mg. v. **6** *in V legitur*: In emprores nobilitatis **10** cui non ignoscitur usquam *C*] quod Roma nec ipsa remittit *V* **11** Iam populi *C*] Ergo hominum *V* *v.* **12** *in V deest* **14** accedit opima *C*] dum pera gravescit *V* **15** Usurisque struuntur *C*, Peccatis augentur *V* **16** propagat *C*] reportat *V* *in mg. v.* **15** *in V legitur*: ανατοκισμὸς *in mg. v.* **17** *in V legitur*: Cicero ad Atticum. Anatocismum vocat usuram usurae **18** generat *C*] gignit *V* *post. v.* 24 *in V leguntur*:

Et qui nequitiae fundo voluuntur in imo
Nomina magna petunt, summos meditantur honores
Atque recens foetor rerum fastigia captat
Quod petit ...

1 Ov. *Epist.* I 4,35: Nos fragili vastum ligno sulcavimus aequor; Verg. *Aen.* IX 525: Vos, o Calliope precor, adspirate canenti; cf. Ov. *Met.* I 2: Di, coeptis ... adspirate meis 2 cf. Verg. *Aen.* IV 562: nec Zephyros audis spirare secundos **8** cf. Hor. *C.* III 2,21 sq.: virtus recludens... coelum **11** Cic. *Q. fr.* II 4,5: foecem populi **15** cf. Mart. V 42, 3:

Debitor usuram pariter sortemque negabit
Non reddet sterilis semina iacta seges;

cf. Hor. *Epist.* I 1, 80: Multis occulto crescit res fenore **16** cf. Cic. *Att.* V 21; V 11; V 12; cf. Plin. *Proem.* 18: sors fit ex usura **17** cf. Suet. *Nero* 44,2: pensionem annuam repraesantare **24** Mart. II 14,1: Nil intemptatum Selius nil linquit inausum; cf. Verg. *Aen.* VII 308: nil linquere inausum; cf. Hor. *C.* I 35,35: quid intactum nefasti liquimus

Nomina magna petit, rerum fastigia captat.
Quod petit, assequitur, quid enim non efficit aurum?
Clavibus auratis aperitur omnia porta
Scilicet, hac petitur coelum soliumque tonantis.
Aurea planta prius, foelicis bractea rami

Aeneas aureo ramo reddit sibi Plutonem propitium

Quaeritur Aeneae fruticeta per invia, longum
Quam tentaret iter tenebrosaque limina Ditis.
Sic Anchisiades viva de stirpe refringit
Auricrepam frondem cuius vibrata refulsit
Aurea frutexque sacer dumetaque lumine strinxit.
Iuppiter Argivae Danaes mercatur amores
Auriflua gutta fulvum tenuatus in imbrem
In donumque suum procus immortalis abivit.
Vicerunt nimbi, datur auro copia Nymphae
Quam ferrum penetrare nequit, penetrabilis auro
Panditur et facile expugnatur ahenea turris
Nam gener occultus pluvia pro divite postes
Dulceque depositum mercatur agitque triumphum.
Quid facient homines, faciunt cum talia Divi
Dum placant alios auro, placantur et ipsi?
O fortuna potens cui tantum iure superbo
De virtute licet superumque favoribus uni,
Iuppiter ut placeat factus fuit aureus et te
Aurea frons cepit rerum surdissime Pluto.
Ergo imitata Deos regum procerumque cupido
Promovet indignos auro confossa potenti
Nobilitatque homines lucrionum stirpe creatos

28 Scilicet ... tonantis *C*] Qua petitur coelum nec non penetralia regum *V* **29** planta *C*] virga *V* *in mg. v.* **29** *in V legitur*: Aureus ramus *post. v.* **29** *in V legitur v.* 33: Auricrepam... refulsit *post v.* **31** *V add.*: Talia dona sibi Proserpina poscit avara **33** Auricrepam frondem *C*] Et carae frondis *V* *post v.* **33** *V add.*: Atque inter viles corylos expalluit aura *v.* **32, 34** *in V desunt* **35** amores *C*] amorem *V* *in mg. v.* **36** *in V legitur*: Iuppiter in aureum imbrem *v.* **37** *in V deest* **38** Vicerunt nimbi *C*] Munera vicerunt *V* **39** penetrabilis auro *C*] violentaque tela *V* **40** Panditur ... expugnatur *C*] Succumbens auro penetratur *V* *pro v.* **41, 42** *in V legitur*: In qua virgo latet spondae subducta iugali **43** cum talia *C*] si talia *V* **44** Dum ... auro *C*] Muneribus placant alios *V* **48** surdissime *C*] saevissime *V* *v.* **51** *in V deest*

28 cf. Hor. *Epist.* I 17, 34: Attingit solium Iovis et caelestia tentat; cf. Hor. *C.* I 3,38: caelum ipsum petimus **29—34** poeta Vergilium sequitur cf. Verg. *Aen.* VI 136—148; VI 187—211 **35 sqq.** cf. Hor. *C.* III 16; cf. Hyg. *Fab.* 63; cf. Ov. *Met.* IV 611; VI 113; XI 117; *Am.* III 4, 21; III 12,33; *Ars* III 415; cf. *Lydia* 26; cf. Stat. *Silv.* I 2,136 **40** Hor. *C.* III 16,1: Inclusam Danaen turris aenea; Ov. *Am.* II 19, 27 sq.:

Si numquam Danaen habuisset aenea turris
Non esset Danae de Iove facta parens

41 cf. Lucan. IX 659 sq.: Danaes et divite nimbo ortum **51** cf. Ov. *Met.* III 543: qua sitis stirpe creati; I 760: stirpe creatus

Ingenium non explorat vitaeque tenorem
Et mores dubios, animi documenta virilis
An paci natus fuerit studiisque togatis
Nobilitandus homo et clypeo donandus et armis.
An fuerit miles durisque laboribus aptus
Legibus an simul et ferro decernere doctus.
Qui cluso pariter Iano qui norit aperto
Tutari patriam inque sago prodesse togaque
Civis utraque bonus: qui tractet foedera, paces
Et grave Martis opus, qui dissipet arte pericla,
Nobilitas etenim rebus versatur in istis.
Degeneres igitur vulgi rapiuntur ab umbris
Imbellesque viri Heroum adscribuntur in album.
Dum pravos homines fortunae fucus inaurat,
Emergunt indigna polo lucemque diemque
Acquirunt caput et numerum preciumque statumque
Pectora perpetua plebis caligine digna,
Pectora Lethaeis o iure premenda sub undis.

Balteus seu scutum militare

Balteus ille sacer quaerendaque signa labore
Vilescunt concessa malis et vendita a nummis
Praemia militiae, duri stipendia Martis
Decernunt opibus pigris auroque monarchae.
Interea indotata iacet sine nomine virtus,
Debita praerepti solatia perdit honoris,
Cum fuerit quondam Gaza preciosior omni,
Unica gemma poli nullo mercabilis auro
Quam nec fuscus Arabs non haustor et accola Gangis
Pactolique legens ripis pallentibus illud
Atque Tagi venis purum putumque metallum
Venalem exponet miseroque licebitur aere.
Nec tibi sepositis ducet mercator ab Indis

53 Et mores dubios *C*] Compositos mores *V in mg. v.* aut togatae **63** vulgi *C*] Stygia *V* umbris *C*] umbra *V v.* radiisque diurnis *V v.* **67** *in V deest* **69** sub undis *C*] sub umbris *V in mg. v.* **70** *in V legitur*: Balteus seu clypeus militaris **71** concessa *C*] indulta *V* **73** pigris auroque monarchae *C*] reges auroque corusco *V* **78** fuscus *C*] dives *V* haustor et *C*] divitis *V* *post v.* **78** *in V leguntur v.* 81, 83—88, 82, 79, 80 *post v.* 80 *V add.*: Depositum tantum et mercem mercede carentem. **55** *in V legitur*: Artes aut sunt bellicae **65** in *V* deest **66** lucemque diemque *C*]

65 Hor. *Epist.* I 12,9: Confestim liquidus Fortunae rivus inauret **69** cf. Mart. VII 96, 7: Sic ad Lethaesas nisi Nestore serior, undas; cf. Verg. *Aen.* VI 714: Lethaei ad fluminis undam **72** cf. Verg. *Ecl.* 10,44: N unc insanus amor duri me Martis in armis **79** cf. Verg. *Aen.* X 142: Pactolus inrigat auro **80** cf. Lucan. III 209: Passaque ab auriferis tellus exire metallis **82** cf. Hor. *Epist.* I 6,6: Quid maris extremos Arabas ditantis et Indos; cf. Hor. *Epist.* I 1, 45:

Inpiger extremos curris mercator ad Indos

Luca. lib. 7 Quodque legit dives summis Arimaspus arenis

Formicae Indicae

Troia ludi genus est

Et scrutatus opes flavis Arimaspus arenis
Qui spoliat Gryphas preciosi raptor acervi
Nec formicarum cumulis furtoque beato
Foelices Dardae quos dives inundat Hydaspes
Horrea qui rapiunt auro rutilantia puro
Dum custos deceptus opes ex montibus altis
Eruit et gemmas quaerens eviscerat Orcum.
Nos ipsi sumus emporium virtutis et illa
In nobis ut thesaurus portatilis haeret
Intra nos etenim primordia sumit et astra
Si bene conciliata favent radiisque benignis
Gratia coelestis sublimia pectora lustrat,
Praeterea summus contingit in arte magister
Qualis Aristoteles datur a sapiente Philippo
Magnus Alexandro magno praeceptor et autor
Recte vivendi decus immortale Stagirae.
Qualis erat Phoenix duri praeceptor Achillis
Dicere qui docuit graviter prudenter et apte
Dictaque praeclare gestis effingere rebus
Qualis erat quondam morum bellique peritus
Doctor et exemplum virtutis imagoque viva
Ascanio datus Epitides, sermone diserto
Erudiens iuvenem dans belli signa flagello
Atque docens in equis puerilem ludere Troiam,
Tum demum fiet consummatissima virtus.
Paucis nobilitas data quos a faece popelli
Iuppiter excolat rapidis velut ignibus aurum.
Qui virtute sua rupta caligine vulgi
Scandere per durum nituntur in aethera callem
Per freta, per montes altaque voragine silvas
Et per Caucaseas rupes, per saxa, per undas

83 scrutatus *C*] rimatus *V in mg. v.* **83** *in V legitur*: Arimaspus Lucano **86** quos... Hydaspes *C*] nacti discrimine praedam *V in mg. v.* **86** *in V legitur*: Dardae spoliant **88** Dum ... altis *C*] Decepto custode, soli per viscera eunte *V v.* **89** *in V deest* **91** ut thesaurus *C*] ceu thesaurus *V in mg. v.* **91** *in V legitur*: Nidus virtutis in homine est, non extra hominem *v.* **96—98** *in V post v.* 105 *leguntur* **99** Phoenix duri *C*] Chiron magni *V in mg. v.* **104** *in V legitur*: Epitides Ascanii Pedagogus **105** iuvenem *C*] mores *V v.* **106** *in V deest in mg. v.* **112** *in V legitur*: Obiecta verae nobilitatis. Nempe labores et arumnae

83 Lucan. VII 756: Quodque legit dives summis Arimaspus arenis **85** cf. Prop. III 13,5: Inda cavis aurum mittit formica metallis; cf. Mela II 1; III 62; cf. Plin. *N. h.* VII 10; XI 111; XXXIII 66; XXXVII 147 **86** cf. Plin. *N. h.* 6,67: fertilissimi... auri Dardae **105** cf. Suet. *Aug.* 43: Troiae ludum edidit; *Caes.* 39: Troiam lusit; cf. *Tib.* 6; cf. Verg. *Aen.* V 595 **111** cf. *Aethna* 50: Iam coacervatas nituntur scandere moles **113** cf. Hor. *Epod.* I 11: feremus et te vel per Alpium iuga inhospitalem et Caucasum; cf. Prop. II 1,69: Caucasea... de rupe; cf. Ov. *Met.* III 226: Per rupes scopulosque adituque carentia saxa; cf. Hor. *C.* I 22: Sive per Syrtis iter aestuosas sive facturus per inhospitalem Caucasum

Per iuga quae crebrum ferit Acroceraunia fulmen
Et per Hyperboreum frigus, per monstra, per aestus,
Per mare, Taurominitanas per mille Charybdes,
Per centum Scyllas perdentes inguina monstris
Et per inaccessas cautes, incendia, clades
Et per arenarum fluctus Libycosque leones
Perque venenatos vermes volucresque dracaenas
Atque per horribiles cristata fronte cerastas,
Per tristes Haemorrhoidas, per sepas et angues,
Chersydros dubiae vitae, per Dipsadas atque
Cenchridas et Scytalas, Presteras et aspidas omnes
Atque per Hypnalas iaculantes ore salivam
Somnifico, saevas pestes ac deside fato
Mors quibus et Parcae ius in sua fila dederunt.
Perque cicatrices iustae vestigia pugnae
Per deformatos multis ancteribus artus
Nec non per truncos inhonoro stigmate vultus.
Cernis ut Aeneas gemat utque sub Hercule fesso
Viperei saliant nodi coeantque tremendo
Contiguasque statim videas coalescere partes
Hydrae multiplicis sectasque subinde renasci
Cervices nova membraque succedentia membris.
Et quoties caesa est, toties reparata Chimaera
Pullulat et multo vires assumit abictu.
Tanti nobilitas constat VIRTUTIS alumna
Fulminibus nullis et nullo strata pavore.
Mortibus innumeris centumque obnoxia Laernie
Omnia quae vulgus putat invia, dura, severa,

De his serpentibus vide Lucanum lib. nono

Ancteres polonice Hafty. Quibus labia vulneris constringuntur

114 ferit *C*] petit *V* *v.* **115** *in V post v.* 117 *legitur* **115** per monstra, per aestus *C*] ventosque sonoros *V* **117** Per centum ... monstris *C*] Per Scyllas centum, succinctas inguina monstris *V* *in mg. v.* **121** *in V legitur*: Lucanus lib. 9. **121** horribiles *C*] horrendos *V* *v.* **125, 126** *in V desunt* **130** Nec non *C*] Demque *V* *v.* **131—137** *in V desunt* **140** centum obnoxia Laernie *C*] et mille parata periclis *V* *post v.* **140** *V add.*: Sanguine, sudore et centum descensibus Orci *in mg.*

116 cf. Lucan. IV 461: Tauromenitanam vincunt fervore Charybdim; cf. Sil. XIV 256: Tauromenitana cerunt de sede Charybdim **120—124** cf. Lucan. IX 700 sqq.:

Hic quae prima caput movit de pulvere tabes
Aspida somniferam tumida cervice levavit.
Plenior huc sanguis et crassi gutta veneni
Decidit; in nulla plus est serpente coactum.

cf. Plin. *N. h.* XXII 18; cf. Cels. V 27, 7: Si cerastes aut dipsadas aut haemerrhas percussit; cf. Lucan. IX 806: Impressit dentes haemorrhois aspera Tullo; IX 609: Stabant in margine sicca aspides, in mediis sitiebant dipsades undis **127** cf. Lucan. IX 838: Et tibi dant Stygiae ius in sua fila sorores; cf. Hor. *C.* II 3, 15: fila sororum **132** cf. Ov. *Met.* IV 491: Nexaque vipereis distendens bracchia nodis **136** cf. Mart. IX 101, 9: [de Hercule] Fecundam vetuit reparari mortibus Hydrae **140** cf. Ov. *Met.* IX 69: De centum numero caput est

Ardua, spe maiora, metu et discrimine plena
Aspera, difficili aggressu multique laboris,
Eventu tristi, nullo mercedis honore.
Haec virtutis amor superat non fictaque vincit
Nobilitatis fumis quae non innitur et quam
Incitat egregiis coeleste furoribus oestrum.
Audet summa sequi, centum decernere mortes,
Pro patria damnare diem vilisque molestam
Usuram vitae, telorum spernere nimbos
Quam labor invitat sed et ipsa pericula ducunt.
Hanc igitur gemmam dives tibi praeripit emptor
Sordidus, ignavus, vaecors, ignobile degens
Mallibus in stratis et pulvinaribus aevum
Cuius totae spes domina clauduntur in arca.
Cui fur si tollat nummos exilius illo
Nil erit et laqueum deiecta mente vocabit?
Absit ut hoc credas: homo sit mihi nobilis et non
Arcula vel saccus, nemo mihi separet abs te
Nobilitatis opes. Non incomitatus abibis
Thesauro tanto possesor, caetera nudus.
Quamvis Vulcanus consumpserit omnia, quamvis
Neptunus demerget aquis, licet omnia praedo
Abstulerit Mauros nec non saevissima Iuno
Faber est suae quisquis fortunae — Mercuriusque vafer, secum tamen omnia portat
Daedalus ipse suae fortunae nobilis heros.
Ergo iam sicci, sine sanguine stemmatis emptor
Et quem turba comes fortunae suspicit et qui
Assurgit citra sudorem, qui ve nec ausus
Nec potuit quicquam valeatque sibique triumphet
Dives et ignavus cui turpia lucra pararunt
Nobilitatis iter nec non usura perennis
Consumptrix hominum offici sub nomine perdens

v. **143** *in V legitur*: Invia virtuti nulla est via. **148** centum *C*] saevas *V* *v.* **151** *in V deest* **153** degens *C*] ducens *V* *in mg. v.* **156** *in V legitur*: Dives pusillanimus **157** et laqueum ... vocabit *C*] et laqueo cupiet praecidere vitam *V* **162** consumpserit *C*] populaverit *V* **168** Et quem ... qui *C*] Fortunae comiti populo admirabilis et qui *V* **169** Assurgit ... ausus *C*] Citra sudorem stultisque sibique triumphat *V* *post v.* **169** *V add.*: Pace mea plaudat securus quive nec ausus **170** valeat sibique triumphet *C*] cauponae turpis alumnus *V* **171** cui turpia lucra *C*] cui salsamenta *V* *in mg. v.* **171** *in V legitur*: Ex salsamentario heros *pro v.* **174—177** *in V leguntur*:

Nobis certe qui meliora videre videmur
Sordet nobiltas infami vendita censu

150 cf. Lucan. IV 776: telorum nimbo peritura; cf. Sil. V 215: funditur pilorum in Poenos nimbus **155** cf. Hor. *Serm.* I 1,67: simul ac nummos contemplor in arca **166** cf. Sallust. *De rep. ad Caes.* I 1,2: Appius ait fabrum esse suae quemque fortunae

Foenebris in fami percepta pecunia dextra.
Nobis indicibus Dea Praenestina secundum
A virtute locum sine crimine culta tenebit
Sed nullo, male nata, loco ponenda, videtur.
Lex Roscia
Roscia si cuiquam lex illa placebit Othoni
Qua praescriptus erat Romano census equestris
Ne quis in ordinibus bis septem civis egenus
Mart. lib. 5 Quadraginta tibi non sunt, Chaerestrate, surge
Consideat qui millia quadraginta quotannis
Non capiat nummum sestertia plebs erat ille
Si non sufficerent eius patrimonia legi.
Et mihi non omnino lex abolenda videtur
Si spectes syncerus opes livore remoto
Ut coeleste DEI donum divinitus auctum
Et partum quod in egregios depromitur usus.
A Diis nomen habet dives, nam coelitus illum
Ditarunt superi fundis et censibus amplis,
Armenti gregibus quem purpura vestit et auri
Congeries ingens beat Indaique lapilli,
Servorum coetus, solidis e rupibus aedes
Compositae sed magna domi et miranda supellex
Attalica maior capsas et scrinia complet.
Et quamvis aliud locuples nil praestet ineptus
Sat mihi si pulcre aedificat praestare videtur
Dives aedificator ornat urbem
Privatis domibus decorans insigniter urbem.
Maiestas Romam decet, omnia splendida sunto,
Hic ubi vertex est rerum quo lumina mundus
Attonitus fixit. Romae fastigia quondam
Supplex et famulus terrarum suspicit orbis
In solamque coactor opes congesserat omnes
Romana exactis implens aeraria lustris

178 illa placebit *C*] iusta videtur *V in mg. v.* **178** *in V legitur*: Roscius Otho legem tulit ut inter equites non sedeat in theatro quis censum CC CCH — S non haberet **182** plebs erat ille *C*] non ego legem *V pro v.* **183—197** *in V leguntur*:

Prorsus damnarem si sola poemata tangat
Et lacrymas Puppi, spectacula comica, ludos
Pulvinos primos et prima sedilia Circi
Dandum est divitiis aliquid domisque Deorum

199 rerum quo lumina mundus *C*] mundi rerumque theatrum *V pro v.* **200—235** *in V leguntur*:

Pulvinar Iovis et naturae summa parentis
Non decet ut civis pannosus et horridus urbis
Inquinet aspectum tantae coetusque togatos

178 cf. Tac. *Ann.* 15,32; cf. Suet. *Dom.* 8; cf. Hor. *Epist.* I 1, 62; cf. Juven. III 159; cf. Hor. *Epod.* 4, 15; cf. Mart. V 8; V 14 **180** cf. Juven. XIV 324: bis septem ordinibus quam lex dignatur Othonis **181** cf. Mart. V 25,1: Quadraginta tibi non sunt, Chaerestrate, surge **192** cf. Mart. I 109, 4: Issa est carior Indicis Lapillis.

Roma deum sedes est atque tonantis in illa
Pulvinar fuerat maiestatisque sacellum.
Mendicos ergo cives quis laudet in illa
Pannosumque probet populum vilemque senatum?
Certe paupertas immunda coinquinat urbis
Ignava paupertas
Aspectum et merito pauper contemnitur excors
Et cui divitias industria nulla pararit
Non ager et non ars, non mercatura fidelis.
Nam pauper sapiens merito derisus abibit
Ingenii quem vana facit fiducia segnem.
Ut merito quondam risit formica cicadam.
Apologus de formica et cicada
Interea siquidem quando formica per agros
It frumentatum, congestat in horrea messem
Immensum molitur onus, locupletat acervos,
Cessatrix media cantans in messe cicada
Negligit aestates sudas improvida brumae.
Ergo quae tum cantat opus cum tempora poscunt,
Haec quoque dum premit annonae penuria, saltet,
Esuriem frigusque choro saletur inani.
Sedulitas est cara DEO, mortalibus illa
Grata viris rerum cui decernuntur acervi,
Horat. salet uxorem cum dote fidemque et amicos.
Et genus et formam regina pecunia donat.
Decernuntur opes ac decernuntur honores
Dotes et sponsae, potiora sedilia circi.
Hos etiam solos equites agnoscit et ornat,
Solis pulvinos sternit lex Roscia primos.
Quam non culparim decori si consulit urbis,
Namque mihi visum est miserum ac deforme theatrum
In quo civis egens plaudit lacer, horridus, aeger.
Ergo divitibus sapiens concedat ut illi
Intersint primi scenis primique lanistas
Spectent et caveas Orchestram, pulpita, mimos
Commissosque feris homines unctasque palaestras
Et festos hominum plausus fremitusque secundos
Spectacula
Primi sanguineo aspectu satientur arenae,

pro v. **237—238** *in V leguntur*:

Quippe vel hoc istis concedo nec invidus unum
Civibus auratis, opulentis atque beatis
Ut primi spectent caveas primique lanistas,
Amphitheatra, feras, primi oblectur arena

216 cf. Avian, *fab.* 34 „de cycada et formica"; cf. Verg *Aen.* IV 402: Ac velut ingentem farris acervom; cf. Ov. *Met.* VII 625: Grande onus exiguo formicas ore gerentes; cf. Hor. *Serm.* I 1, 34: [formica] ore trahit quodcumque potest atque addit acervo quem struit, haud ignava ac non incauta futuri; cf. Phaedrus IV 24,16: Ego granum in hiemem cum studiose congero; cf. Ov. *Met.* VIII 293: promissas horrea messes **226** cf. Hor. *Epist.* I 6, 36 sq.: Scilicet uxorem cum dote fidemque et amicos et genus et formam regina Pecunia donat.

Admirentur, hient obliti claudere buccas
Et pascant oculos monstris auresque profanas.
Cum sapiens nullum melius virtute theatrum
Esse sciat qui se contentus plaudit et intus
Conscius egregiae vitae sine fine triumphat
Dignior ut spectetur quam spectacula spectet.
Pythagoras quoque se studio iactabat adeptum
Μηδὲν θαυμάζειν cum sit solenne popello
Mirari semper quamvis miracula desint,
Flare novas auras, rumorum ludere ventis
Verum si fatuus dives praevertit et anteit
Delatis vel muneribus vel honoribus amplis
Te generose Curi, quando opsonaris ad ignem
Brassiculas si te postponit Roscia bardo
Auritoque Midae tactu qui divite pollet
Fortunae partes auramque secuta benignam
Virtutemque premens, valeat cum lege tribunus
Credo quod funem tum concio dives habebat
Ex multis collecta malis quando iste Lycurgus
Incolumi evasit collo laqueumque fefellit.

Id est Nihil admirari

Legislatores enim inferebant collum laqueo.

239 profanas *C*] tumultu *V* **240** Cum sapiens... theatrum *C*] Cum bonus et sapiens rarum sit in orbe theatrum *V* *v.* **241, 242** *in V desunt* **244** quoque se studio iactabat *C*] Sophiae studiis se dicit *V* **246** Mirari ... desint *C*] Attonito, semper mirari, semper hiare *V* *pro v.* **248—253** *in V leguntur*:

Ergo miretur, stupeat plebecula dives
Virtuti sacre in solo praelata theatro
Pauperibus probis sed non in rebus agendis
Quod si Roscia lex extra spectacula censum

254 Virtutemque premens *C*] Virtuti praefert *V* *in mg. v.* **255** *in V legitur*: Legislatores enim inferebant collem laqueo quem populus tenebat **256** Ex multis collecta malis *C*] Ex paucis collecta bonis *V*

Eos LXV 1977

ANTYK W POEZJI MIECZYSŁAWA JASTRUNA
(w latach 1929—1959)

Napisał

STANISŁAW STABRYŁA

1

O poezji Mieczysława Jastruna napisano stosunkowo dużo, stosunkowo dokładnie przewertowano strukturę świata poetyckiego autora *Rzeczy ludzkiej*, stosunkowo wyraźnie zarysowano szlak, jaki przebyła jego liryka od *Spotkania w czasie* (1929) i *Innej młodości* (1933) aż po *Godła pamięci* (1969), *Wyspę* (1973) i *Błysk obrazu* (1975). Krytycy tu i ówdzie dostrzegli i opisali związki poezji Jastruna z tym, co najogólniej można by nazwać światem antyku — ale raczej mimochodem, fragmentarycznie i w istocie dość powierzchownie. Posłużmy się przykładami: Jacek Trznadel w pracy na temat poezji Jastruna zauważył, iż autor *Spotkania w czasie* odwołuje się często do literatury antycznej — ale odwołania te stanowią w tej poezji jedynie swojego rodzaju stylizację[1]. W szkicu Piotra Kuncewicza na temat tomu *W biały dzień* (1967) zostały z jednej strony wyeksponowane związki Jastruna z całym „śródziemnomorskim" systemem wartości, czyli z antykiem, z drugiej natomiast — w kategoriach zupełnie konkretnych — zaskakująca ewolucja tej poezji w kierunku horacjanizmu z wszelkimi implikacjami takiej postawy światopoglądowej[2].

Jednakże nikt nie pokusił się dotychczas o próbę głębszej penetracji w istotę tego zjawiska, nikogo nie uderzył fakt, iż antyk klasyczny stanowi naprawdę ważny składnik wyobraźni poetyckiej Jastruna — od jego pierwszych wierszy aż po dzień dzisiejszy. A przecież sama tylko eseistyka twórcy *Mitu śródziemnomorskiego* powinna była skierować krytyków i badaczy ku owym „antycznym" szlakom, na których od samego początku znalazła się liryka Jastruna. Zapewne, system powiązań z antykiem, widziany jedynie w perspektywie pojedynczych tomików liryki Jastruna (może z wyjątkiem najnowszego zbioru pt. *Błysk obrazu*, Warszawa 1975, gdzie powiązania te są szczególnie widoczne)[3], nie robi wrażenia czegoś na tyle rozbudowanego, na tyle istotnego, aby warto poświęcać mu osobne studium; dopiero wydane ostatnio *Poezje zebrane*[4] pozwalają właściwą miarą ocenić zjawisko, o którym mowa.

---

[1] J. Trznadel, *O poezji Mieczysława Jastruna*, Wrocław 1954, s. 59 n., 89.

[2] P. Kuncewicz, *Ogród na końcu świata*, Współczesność 1968, nr 22, s. 1, 10.

[3] Antykowi w tym tomie poezji Jastruna poświęciłem osobny szkic pt. *O antyku w „Błysku obrazu"* Jastruna, który niebawem zostanie zamieszczony w miesięczniku „Poezja".

[4] Warszawa 1975.

Szkic poniższy będzie jednak nie tylko próbą bliższego opisania tej kategorii odniesień Jastruna do antyku, ale przede wszystkim będzie zmierzał do określenia ich funkcji, ich udziału w strukturze jego świata poetyckiego w ścisłym związku z przemianami, jakim ulegała twórczość autora *Rzeczy ludzkiej*. Ze względu na obfitość materiału porównawczego musimy ograniczyć się tutaj do ukazania funkcji antyku w liryce Jastruna lat 1929—1959; zagadnienie inspiracji antycznych w poezji następnego piętnastolecia stanie się przedmiotem osobnego studium.

2

Napisany w roku 1924 i wydany w roku 1929 utwór *Elegia*, należący do pierwszego tomu poezji Jastruna pt. *Spotkanie w czasie*[5], stanowi swojego rodzaju retrospektywną sumę młodzieńczych przeżyć wyniesionych ze szkolnej lektury *Iliady*:

> Milczący, pochyleni nad księgą „Iliady"
> Węszyliśmy krew zbrodni, szaleństwa i zdrady,
> Co po latach straszliwe wypaliła znamię
> W duszach naszych tym mieczem, który silne ramię
> Achilla wzniosło przeciw krzywdzącej przemocy[6].

Teraz, po latach powraca tamta „szkolna" wizja *Iliady*, poematu o przemocy i zemście, wizja tym bardziej znacząca, że wzbogacona o późniejsze doświadczenia. Pamięć poety przywołuje obrazy i sceny z *Iliady*, wchłonięte niegdyś, w owych „dniach młodości pierwszych" — gniew Achillesa na Agamemnona, rozpacz i modlitwa Chryzesa do Apollona o zemstę na Grekach, zaraza zesłana przez Apollona na obóz grecki, zbieranie trupów z pola walki. Warto tu zapytać, jaką funkcję pełnią w utworze Jastruna te pełne dramatycznej ekspresji sceny z poematu Homera. Otóż wydaje się, iż odpowiedź na to pytanie przynoszą ostatnie wiersze *Elegii*:

> Kto zdejmie z nas ten ciężar bolesnej zadumy
> I sen prastarych lasów, których gęste szumy
> Przywodzą nam na pamięć dni młodości pierwsze,
> Wawrzyny i podobne szumom morza wiersze.
> I nagle wielki ogień zjawia się przed nami
> Jak bóg smintejski Greków rażący grotami[7].

Wspomnienie młodości na zawsze zrosło się w wyobraźni poety z owymi „podobnymi szumom morza wierszami", ze wzruszeniami, jakie w młodej duszy wzbudziły tragiczne losy bohaterów greckiej epopei. Zauważono trafnie, iż to zapatrzenie Jastruna w przeszłość, tak bardzo widoczne w jego pierwszym zbiorze poezji, stanowi rezultat wpływu filozofii Bergsona, której centrum stanowiły właśnie zagadnienia czasu, trwania, przemijania i pamięci; wyczuwalne w *Elegii* przeświadczenie poety,

---

[5] Opieramy się tu na drugiej wersji tego wiersza zamieszczonej w tomie *Poezje zebrane* Mieczysława Jastruna, s. 29 n. Wszystkie referencje utworów w poniższym szkicu według tego wydania.

[6] Jastrun, *o. c.* s. 29 w. 1—5.

[7] Jastrun, *o. c.* s. 30 w. 6—11.

iż cierpienie jest nieodłączną cząstką ludzkiego bytu, da się również wytłumaczyć na tle związanego z bergsonizmem filozoficznego nurtu poezji Jastruna[8].

Strumień i milczenie (1937), czwarty z kolei tom poezji Jastruna, uznany został przez krytykę literacką za ostatni krok poety w kierunku mitologizacji rzeczywistości, w kierunku zupełnego niemal oderwania symboliki jego świata poetyckiego od rzeczywistości[9]. Z drugiej strony, jak zauważono, poważny wpływ na kształtowanie się stosunku poety do rzeczywistości wywarła w tych latach cykliczna teoria kultury, sformułowana w kręgach liberalnej inteligencji zachodnioeuropejskiej: w myśl tej koncepcji w historii kultury w nieskończoność powtarzają się pewne ponadczasowe mity, które stanowią jej siłę napędową[10].

Jednym z częściej przytaczanych przykładów owego nasilonego mitologizowania rzeczywistości a zarazem jej „udziwniania" za pomocą stosunkowo mało czytelnej symboliki jest utwór Jastruna *Mitologia* ze wspomnianego zbioru liryki. O ile pewne wątpliwości nasuwa opinia jednego z krytyków, iż *Mitologia* stanowi zdekonkretyzowaną „odbitkę" legendy o Argonautach, ujrzaną w wieczornych zabawach dziecięcych[11], o tyle trudno byłoby zaprzeczyć, iż mit ten, a raczej jego „Vorgeschichte" — historia Fryksosa i Helle, którzy uciekając przed mściwą macochą wznieśli się w niebo na grzbiecie uskrzydlonego złotorunego barana — posłużył tu poecie za rodzaj ramy spinającej ten skonstruowany na zasadzie dość luźnego ciągu skojarzeń utwór Jastruna:

Unosząc się w senne powietrze z nagrzanej czerwcem trawy
Szły na zachód wzgórza przemienione.
Dzieci skacząc toczyły koła, po złotą wełnę zabawy
Przeprawiały się na drugą stronę.
. . . . . .
Dzieci porwane na niebo, w letnim unoszą się zmierzchu,
Zderzając się z tęczą kołami[12].

Jednakże poeta dokonał tutaj dosyć znamiennego przesunięcia znaczeń: dziecięcy bohaterowie greckiego mitu dosiadają swego barana o złotym runie pod wpływem strachu przed okrutną macochą, natomiast dzieci z *Mitologii* Jastruna uniosą się w niebo „po złotą wełnę zabawy". Motyw mitologiczny zostanie tu więc poddany transformacji treściowej, dramatyczna ucieczka stanie się tu po prostu dziecięcą zabawą, próbą „przeprawienia się na drugą stronę", „przekradnięcia się za wieczór" — a więc poza świat realny, istniejący w realnym czasie:

A tam już eleata mroczny napinał cięciwę
I trwał nieruchomo w powietrzu[13].

---

[8] Por. Trznadel, *o. c.* s. 13 nn.
[9] Por. Trznadel, *o. c.* s. 40 nn.
[10] Por. A. Sandauer, *Poeci trzech pokoleń*, Warszawa [4]1973, s. 266 n.
[11] Por. Sandauer, *o. c.* s. 267.
[12] Jastrun, *o. c.* s. 141, w. 1—4; 15—16.
[13] Jastrun, *o. c.* s. 141, w. 9—10.

Podniebna ucieczka Fryksosa i Helle powtórzyła się więc — i wciąż się powtarza w owych wieczornych zabawach dzieci dzięki temu, że czas stoi nieruchomo w miejscu. Symbolem tej stabilności czasu jest właśnie ów eleata napinający cięciwę: zawarta tu została wyraźna aluzja do znanego argumentu jednego z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły elejskiej, Zenona, przeciwko ruchowi i zmienności. Zastygły, znieruchomiały obraz wsi o zmierzchu przywodzi jeszcze dalsze skojarzenia mitologiczne potwierdzające niejako tezę o niezmienności czasu, o nierealności wszelkich zdarzeń, o powtarzalności ludzkiego losu[14]:

Zapewne nic się nie stało i czas ten sam pod powierzchnią,
I my tezeusze ci sami[15].

W „zamkniętym kręgu" owej odrealnionej i postawionej ponad czasem mitologii starożytnej pozostaje w całości inny utwór z tomu *Strumień i milczenie*: *Umarłe milczenie*. Nie nazwany tu milczący przewoźnik to bez wątpienia Charon, posępny starzec przeprawiający przez Styks dusze zmarłych. Podobnie jak w *Mitologii* wyobraźnia poety pozbawiła cech realności owe dzieci „porwane na niebo", tak i tu postać podziemnego przewoźnika została w pewien sposób „zdematerializowana" — niejako wbrew tradycji poezji starożytnej, w której obraz Charona posiadał wyraźne znamiona konkretności, by przywołać choćby *Eneidę* Wergiliusza:

Stąd wstęp nad tartaryjskie Acherontu fale:
W ogromnych wirach błotnych, zmącona aż do dna,
Z Kocytu miecąc piasek, wre topiel bezbrodna.
Nad rzeką straże groźny przewoźnik odbywa,
Okropnie brudny Charon; w nieładzie mu siwa
Na piersi spada broda, wzrok pała; a z ramion
Na węzeł spięty zwisa płaszcz, mułem poplamion.
Sam on tratwę pcha żerdzią i żagle rozwodzi
I sam ciała przewozi na rdzawej swej łodzi —
Starzec, lecz starość boga pełna krzepkiej siły[16].

Tymczasem w utworze Jastruna nie tylko Charon — „zarosły mrokiem, w śnieg okutany, wpatrzony w sen" jest milczącą, nieruchomą i całkowicie nierealną zjawą, jakby poczętą w koszmarnym śnie, ale widmowy jest również krajobraz, wśród którego przepływa prom:

Mijamy obłok, śnieg i nadzieję,
Płyniemy z prądem umarłych rzek[17].

Zagubiony w czasie niesamowity przewoźnik, którego nie zbudzi żadne zaklęcie i który nie odpowie na żadne pytanie, odpływa ze swoim promem:

Jakim imieniem zakląć cię, zbudzić?
Płomieniem Danta, mgłą Wergilego,

---

[14] Por. J. Błoński, *Poezja głębi*, w: *Poeci i inni*, Kraków 1956, s. 187.
[15] Jastrun, *o. c.* s. 141, w. 12—14.
[16] *Eneida* VI 295—304, przekł. T. Karyłowskiego, Wrocław 1950, BN, S. II 29.
[17] Jastrun, *o. c.* s. 150, w. 9—10.

Burzą tych wszystkich męczeńskich słów —
Odpływa korab — nie ma w nim ludzi,
Odpływa północ — nie ma w niej snów,
I tylko płatki mokrego śniegu
Drżąc o jałmużnę proszą nas znów[18].

Ta odrealniona, jakby uwięziona w konwencji snu-koszmaru mitologia starożytna pojawi się jeszcze niejeden raz w wierszach pomieszczonych w zbiorze *Strumień i milczenie*. I tak na przykład w utworze *Młodość* grecki bożek snu, Hypnos, zamiast prawdziwego obrazu świata podsuwa miraż rzeczywistości, zamiast jawy — złudę:

...Stopami lotnymi, on, Hypnos skrzydlaty, lżejszy
Niż światło księżyca,
Staje za nami i podpowiada nam świata widzenie, uczniakom[19].

Pewnego komentarza, a raczej sprostowania wymaga końcowa strofa utworu *Zachód*:

Widmowy Ikar na północy,
Pływak skrzydlaty,
Zygzakiem gwiazdy spadającej
Gaśnie nad światem[20].

Otóż wydaje się, iż w tym pięknym obrazie zamykającym opis zachodu słońca zostały pomieszane dwa różne mity greckie: mit o skrzydlatym Ikarze, synu Dedala, i mit o Ikarze (względnie Ikariosie) zamienionym po śmierci przez Zeusa (lub Dionizosa) w konstelację zwaną Arcturus, należącą do gwiazdozbioru Wielkiej Niedźwiedzicy. Na zasadzie *licentia poetica* Ikar, ów „pływak skrzydlaty" został tutaj utożsamiony z Gwiazdą Północną gasnącą na niebie („Widmowy Ikar na północy")[21].

Jakkolwiek zbiór wierszy *Strumień i milczenie* krytyka uznała za pewnego rodzaju szczyt mitologizacji świata poetyckiego Jastruna, za apogeum stylu symbolistycznego — a przy tym za świadectwo głębokiej kultury literackiej poety wyrażającej się także w znacznej podatności na „wpływy", w tym również antyczne[22] — zauważono jednak, iż w niektórych utworach z tego okresu pojawiają się już pewne akcenty świadczące, iż wyobraźnia poety reaguje także na zagadnienia związane z realnym życiem, że ją dynamizują pewne sprawy z otaczającej rzeczywistości[23]. Wydaje się, iż pełne potwierdzenie tych sądów stanowią dwa wiersze pomieszczone w *Strumieniu i milczeniu* — *Śmierć poezji* i *Napis na ruinie*, wymierzone przeciwko faszystowskiej ideologii „Kulturkampfu", która w latach powstania tego zbioru poezji niepokojąco

---

[18] Jastrun, *o. c.* s. 151, w. 1—7.
[19] Jastrun, *o. c.* s. 111, w. 4—6.
[20] Jastrun, *o. c.* s. 116, w. 13—16.
[21] O inkoherencjach i rozbieżnościach w obrazowaniu Jastruna wspomina na marginesie *Zachodu* Sandauer, *o. c.* s. 269.
[22] Por. J. Kott, rec. *Strumienia i milczenia*, Życie Literackie 1938, z. III, s. 123, oraz K. W. Zawodziński, *Poezja dla niewielu*, Wiadomości Literackie 1937, nr 47/733, s. 386.
[23] Por. Błoński, *o. c.* s. 191.

przybierała na sile, grożąc zagładą cywilizacji europejskiej[24]. Jest rzeczą uderzającą, iż w obydwu wymienionych utworach odnaleźć można szereg wyraźnych odniesień do antyku. Przyjrzyjmy się nieco dokładniej obydwu wierszom. Strofa wstępna *Śmierci poezji* przynosi groźną, niemal apokaliptyczną projekcję zagłady, jakiej dokonują owe hordy burzycieli kultury:

Po wypalonych śladach idą,
Tropami stepu, mrokiem zmowy,
Łaciny dźwięk przedrzeźniać dzidą,
Podpalać cień dantejskich strof
I toporami rąbać strop,
Co patrzy snem Rafaelowym[25].

Przy użyciu niezwykle czytelnej i trafnej symboliki Jastrun wylicza najważniejsze stadia rozwoju kultury europejskiej, których dorobek ulegnie zniszczeniu pod ciosami owych nowoczesnych barbarzyńców: starożytność — „łaciny dźwięk przedrzeźniać dzidą", średniowiecze — „podpalać cień dantejskich strof", renesans — ...rąbać strop, /Co patrzy snem Rafaelowym". Budując wizję ginącej bez pogrzebu poezji, Jastrun przywołuje w tym utworze mitologiczne symbole śmierci:

Milczenie Lety, czarny Styks
Ostatnie słowo twe zagrzebie[26].

W tym samym wierszu pojawia się wreszcie wspaniała antyteza obrazująca sytuację poety, dla którego śmierć poezji oznacza ostateczną, nieodwracalną klęskę — podczas gdy niegdyś dla Owidiusza nawet wygnanie nie było jeszcze kresem wszelkiej nadziei:

Owidiusz mógł z północy dzikiej
Do Romy tęskne wiersze słać,
Mógł patrzeć w mgliste oczy Scyty
Odbite w rzece rzymskich tarcz —
Ale ja, cieniem twym przeszyty,
Nie mogę z ziemi mojej wstać[27].

Dwudziestowieczna barbaria, której ofiarą pada całe dziedzictwo kulturalne Europy, okazuje się bardziej nieubłaganym wrogiem poezji niż owi dzicy Scytowie, wśród których musiał żyć Owidiusz: tarcze rzymskich legionów chroniły poetę-wygnańca przed zwątpieniem i rozpaczą, przed utratą wiary w potęgę cywilizacji i w wartość kultury, podobnie jak tarcza Pallady odbijając śmiercionośny wzrok Meduzy ocaliła mitycznego Perseusza.

Napis na ruinie, drugi z „antybarbarzyńskich" utworów Jastruna, stanowi swojego rodzaju epitafium cywilizacji europejskiej zdruzgotanej przez nowoczesnych

---

[24] Sandauer, *o. c.* s. 272, zarzuca Jastrunowi, iż w obydwu tych wierszach dał dowód niezrozumienia istoty faszyzmu, skoro dostrzegł w nim jedynie niszczyciela kultury.

[25] Jastrun, *o. c.* s. 152, w. 1—6.

[26] Jastrun, *o. c.* s. 152, w. 11—12.

[27] Jastrun, *o. c.* s. 152, w. 13—18.

dzikusów, epitafium utrzymane w tonie przerażającej wizji-proroctwa. W całości wiersz ten jest jakby gorzką polemiką z horacjańską odą III 30 (*Exegi monumentum*) stanowiącą, jak wiadomo, wyraz wiary w niezniszczalność własnej poezji, w jej wieczne trwanie w świecie rzymskiej kultury. Ten akcent polemiczny wprowadzają już pierwsze wersy *Napisu na ruinie* — swobodna parafraza odpowiednich wierszy *Exegi monumentum*:

Najlepsza nasza część
W przepaść runęła.
Żelaznej zmowy pięść
W proch zetrze dzieła[28].

Exegi monumentum aere perennius
Regalique situ pyramidum altius
. . . . . .
Non omnis moriar multaque pars mei
vitabit Libitinam...[29]

3

W odczuciu niemal wszystkich krytyków wojna i przeżycia okupacyjne spowodowały zasadniczy zwrot w twórczości Jastruna: z jednej strony w poezji tej ostrymi akcentami zaznacza się aktualna prawda okresu okupacji, atmosfera terroru i grozy, pragnienie oporu i wola walki przeciwko faszystowskim ciemiężcom, z drugiej natomiast częściowe przynajmniej przezwyciężenie poetyki symbolistycznej, dążenie do możliwie największej komunikatywności, do stworzenia poezji wyrażającej uczucia i emocje powszechne[30]. Wyrazem tych nowych tendencji ideowych i artystycznych są wiersze należące do dwóch zbiorów obejmujących twórczość Jastruna okresu okupacji, a mianowicie *Godzina strzeżona* (1944) i *Rzecz ludzka* (1946).

Przemiany, jakim uległa liryka Jastruna w latach wojny, nie rozluźniły jej związku z antykiem, ale spowodowały pewne przekształcenia w zakresie jego funkcji — zgodne, rzecz oczywista, z ogólnym kierunkiem rozwoju tej poezji. Innymi słowy: antyk służy teraz przekazywaniu innego rodzaju treści, pewne przesunięcia zaznaczają się także w sferze tematycznej owych odwołań do starożytności. Zatrzymajmy się przy kilku przykładach.

W utworze *Centaury* (ze zbioru *Godzina strzeżona*) nienawiść do najeźdźców nasuwa poecie porównanie hitlerowskich oddziałów motocyklowych do mitologicznych centaurów, dzikich półludzi-półkoni, których żywot jest jednym pasmem zbrodni i gwałtów:

Stalowi, na motocyklach, zrośnięci
Z motorem, jak ich mowa żelazna warczącym,

---

[28] Jastrun, *o. c.* s. 157, w. 1—4.

[29] Horacy, *Carm.* III 30, w. 1—2; 6—7.

[30] Por. np. W. Maciąg, *Zarys dziejów literatury polskiej, część* III *(1918—1963)*, Wrocław 1972, s. 525; Sandauer, *o. c.* s. 273 nn.; L. Flaszen, *Uwagi o poezji Jastruna*, Życie Literackie 18/1952, s. 11 itd.

Pędzą pod wiatr dwugłowi i w pędzie przegięci,
Swój zmotoryzowany cień wloką po łące[31].
Las cwałuje ku nocy — i przed miastem czarnym
Zatrzymuje się burza jego drzew jak wryta —
Jaskinia snu i zbrodni, gdzie leżą centaury;
Śpią, a w ich czaszkach konie krwi biją kopytem.

U kresu owego snu, w którym jawią im się ich własne zbrodnie, trupy pomordowanych i krew, czeka ich śmierć; ujrzą ją „w słońcu noża". Analogia mitologiczna jest więc zupełna: podobnie jak mityczne centaury, które za swoje gwałty i bezprawie poniosły śmierć z rąk Lapitów, tak i hitlerowcy, owe „zgaszone dusze", padną od noża prześladowanych i gnębionych.

Z konfrontacji rzeczywistości okupacyjnej z czasem poprzedzającym wybuch wojennej rzezi, która zburzyła normalne, uporządkowane życie, wyrósł piękny, utrzymany w tonie głębokiej melancholii utwór *Uczeń*. Pojawia się tutaj jedno tylko, ale bardzo znamienne odwołanie do antyku, znakomicie określające sytuację owego przełomu, jakiego w świadomości ludzkiej dokonała wojna:

To było już przy końcu ostatnich wakacji.
Zielone kabzy nabijał żołędźmi dąb
Na wzgórzu, które jeszcze dzisiaj widzę stąd —
I na Homera rzucał już cień surowy jak prawda Tacyt[32].

W tej ostatniej, uderzająco obrazowej metaforze zawarta została cała istota dokonującej się przemiany na granicy dwóch czasów: piękny, na wpół bajeczny, bohaterski świat Homera musi ustąpić teraz miejsca groźnemu światu Tacyta, światu, w którym bezlitosna prawda dziejów, surowa prawda faktów została obnażona bez reszty. Czas Homera skończył się bezpowrotnie, nastał czas Tacyta, czas nieludzki, czas pełen zbrodni, fałszu i okrucieństwa.

Ważną pozycję w okupacyjnej liryce Jastruna zajmuje — i nie mogło być inaczej — martyrologia uciskanych, prześladowanych, mordowanych, palonych w piecach hitlerowskich krematoriów. Niejako osobne miejsce wyznaczył poeta w swych wierszach wojennych cierpieniom Żydów, których tragedia przewyższyła wszystko, co spotkało inne narody. Dla zobrazowania całej grozy wstrząsającego dramatu Żydów Jastrun będzie odwoływał się przede wszystkim do *Biblii* (np. w utworach *Krzyż północny* czy *Pieśń chłopca żydowskiego*). Motywy klasyczne — mamy tu na myśli utwory z tomu *Godzina strzeżona* — zejdą teraz na plan dalszy, jakkolwiek tu i ówdzie można dostrzec pewne reminiscencje antyczne[33].

---

[31] Jastrun, *o. c.* s. 200, w. 1—8.

[32] Jastrun, *o. c.* s. 206, w. 1—4.

[33] Por. także *List w przestrzeń*, gdzie nawiązanie do antyku dokonuje się za pośrednictwem utworu Norwida *Quidam*:

Jak w poemacie Norwida ów Grek,
Którego matka wiodła ród z Iliru,
Ginący w jatkach, jakby zabity przez wiek,
Nie przez ludzi, broczący krwią na lapis martyrum,

Wśród „antycznych" liryków w *Rzeczy ludzkiej*, drugim tomie okupacyjnej poezji Jastruna, naczelne miejsce zajmuje bez wątpienia wielekroć cytowany i analizowany wiersz *Czytanie Homera*. Nieodparcie narzuca się tutaj porównanie z innym wierszem Jastruna, wyrosłym również z inspiracji poezji homeryckiej — z omówioną już *Elegią* z tomu *Spotkanie w czasie*[34]. O ile jednak tam pewne ciągi obrazów z *Iliady* stały się materią dla wyrażenia uczuć czy nastrojów o charakterze wyraźnie indywidualnym, zawężonych do zupełnie specyficznego i stosunkowo mało klarownego przeżycia poematu homerowego, o tyle tutaj odczytana na nowo *Iliada* staje się źródłem prawd rewelacyjnie aktualnych dla całego pokolenia walczącego o wolność narodu. Przesunięcie niezwykle znamienne, potwierdzające zauważone przez krytykę odejście Jastruna od świata rzeczy i zjawisk w świat ludzki, w świat wartości wypracowanych w doświadczeniu społecznym[35].

Dojrzewanie do zrozumienia bohaterów *Iliady* wiodło poprzez doświadczenia wojenne, poprzez cierpienia własne i cierpienia setek tysięcy anonimowych bohaterów wielkiej tragedii dziejowej:

> Dopiero dziś po próbach najcięższych, tak ciężkich
> Jakbym po śmierci wracał do domu młodości,
> Rozumiem was i kocham, gwałtowni i prości,
> I niekiedy płaczący pomimo lat męskich[36].

Martyrologia, pragnienie zemsty na wrogu, poczucie osamotnienia i poszukiwanie braterstwa — wszystko to odnaleźć można w tej czytanej na nowo i na nowo odkrywanej *Iliadzie*. I oto pojawia się wielka na miarę Wyspiańskiego paralela Troja — Warszawa:

> Wróg był bardziej okrutny niż Grecy Homera,
> Lecz ten sam płomień świecił nam — obrońcom Troi[37].

Ale owej paraleli Jastrun nie ogranicza jedynie do podobieństwa losów, do jedności celu, jaki przyświecał obrońcom ojczystych miast: młodzi bohaterowie Warszawy, owi „Trojanie waleczni" zdołali w tej walce o wolność ojczyzny zwyciężyć śmierć, zdołali wznieść się ponad strach i odnaleźć siebie samych. I dlatego właśnie dopiero teraz, po latach najcięższych doświadczeń będą w stanie zrozumieć prawdziwy sens poematu Homera, prawdziwe znaczenie owego „wiersza wiecznego".

Są w *Rzeczy ludzkiej* inne, mniej zauważalne i pozbawione w istocie większego znaczenia, nawiązania do antyku. I tak np. w *Pieśni gminnej* młoda działaczka podziemnej organizacji zostaje nazwana „Muzą konspiracji" lub „Sybillą"; w *Pokusie*

> Tak wielu, nazbyt wielu spośród nas
> Ginęło od ułamka sekundy... (s. 223, w. 1—6).

Por. uwagi Trznadla, *o. c.* s. 59, oraz Sandauera, *o. c.* s. 273.

[34] Por. wyżej, s. 286.

[35] Por. J. Kott, *Wstęp do poezji ludzkiej*, Kuźnica 1946, nr 2, s. 4.

[36] Jastrun, *o. c.* s. 274, w. 1—4.

[37] Jastrun, *o. c.* s. 274, w. 9—10.

pojawi się jako swojego rodzaju symbol zagrożenia „miecz wiszący nad głową" — idzie tu naturalnie o znaną grecką historię z mieczem Damoklesa[38].

Kolejny tom liryków, *Sezon w Alpach* (1948), stanowi zdaniem wielu krytyków rodzaj pomostu, etapu przejściowego pomiędzy dawną, przedwojenną poezją Jastruna a kształtem, jaki nadał jej poeta w latach późniejszych: ogólnie biorąc ta „przejściowość" wyraża się z jednej strony częściowym odejściem od poetyki symbolizmu, z drugiej natomiast napływem elementów realistycznych, obcych jego twórczości sprzed roku 1938. Równocześnie jednak w lirykach *Sezonu w Alpach* składniki te sąsiadują ze sobą na zasadzie jaskrawych antynomii, tworząc, jak wyraził się jeden z krytyków, „rodzaj syntezy między przed- a powojenną poezją Mieczysława Jastruna"[39]. Badacze liryków Jastruna pomieszczonych w tym zbiorze zwrócili uwagę na stosunkowo duże zagęszczenie refleksji wywołanych oglądaniem dzieł sztuki w ogóle, a także reminiscencji literackich, w tym również związanych z literaturą i sztuką antyczną. Ale nawiązania do antyku nie ograniczają się tutaj — wbrew twierdzeniu jednego z krytyków — do „personifikacji pojęć przy pomocy nazw bóstw rzymskich i greckich", czy też do „zastępowania polskich słów metaforami starożytności"[40].

Utwór *W jesiennym słońcu Persefona* stanowi refleks zapamiętanej sceny w warszawskich Łazienkach ostatnich dni wojny. Punktem wyjścia tego wyraźnie deskrypcyjnego wiersza jest zwięzły, jakby kilkoma kreskami naszkicowany opis posągu Persefony-Kory na tle jesiennego parku:

W jesiennym słońcu Persefona
Wśród drzew współobecnych, w Łazienkach
Nad rychłym zejściem zamyślona
W pochyleniu gałęzi klęka[41].

W całym tym niewielkim utworze wyczuwa się coś z nastroju *Nocy listopadowej* Wyspiańskiego: obok pogrążonego w zadumie posągu Persefony przygotowującej się wraz z całą przyrodą do jesiennego odejścia wyobraźnia poety przywołuje posępne obrazy i sceny z łazienkowskiego parku. Wśród ruin śpiący leżą obok umarłych, reflektory wydobywają z ciemności walące się gruzy, słychać gwizd moździerzy i strzały karabinów. W tym stosunkowo mało spoistym pod względem tematycznym utworze posąg greckiej bogini stanowi bez wątpienia, podobnie jak w dramacie Wyspiańskiego, symbol dokonującego się przełomu w dziejach narodu — śmierci i odejścia w przeszłość jednej epoki; brak tutaj tylko wiary, że na ruinach z wiosną narodzi się nowe życie.

Poemat *Poeta i wspomnienie* będący swojego rodzaju próbą poetyckiego obrachunku z własną przeszłością zawiera szereg odwołań antycznych. I tak na przykład

---

[38] Por. Trznadel, *o. c.* s. 59.

[39] Por. A. Sandauer, *...Jastruna po raz drugi*, w: *Stanowiska wobec...*, Kraków 1963, s. 64; por. także Błoński, *o. c.* s. 204; H. Vogler, rec. *Sezonu w Alpach*, w: *Z notatek przemytnika*, Warszawa 1957, s. 142 nn.; Sandauer, *Poeci trzech pokoleń*, s. 278 n.

[40] Por. Trznadel, *o. c.* s. 89.

[41] Jastrun, *o. c.* s. 290, w. 1—4.

przyjaciółki zapamiętanej z młodości dziewczyny to nimfy, które „nurzały w mgle porannej perłowe kolana". Skarżąc się na niemożność oderwania poezji od własnych doświadczeń, na zbytnią skłonność do konkretyzacji w swojej twórczości własnych przeżyć, pisze Jastrun:

Ale poezja moja jak Meduzy głowa
Spojrzeniem wszystko w kamień zamienia i ciszę.
Wszystko to mnie przejmuje. Niełatwo piszę,
Nie umiem dwóch zdań złożyć, aby pod nie
Nie podłożyć twardego jak stół doświadczenia...[42]

Refleksja na temat języka własnej poezji łączy się w tym utworze ze wspomnieniem szkoły i przesadnej edukacji w językach klasycznych:

Mowę szorstką przenoszę nad łacińskie i greckie dźwięki,
Których długo uczono mnie w szkole jak lewej ręki,
Jakbym zamieszkać miał w Campanii lub Argos[43].

Zwiewna, eteryczna postać koleżanki kojarzy się we wspomnieniu poety z antyczną Elektrą, bohaterką czytanych tragedii greckich:

Zapomniałem, co czynił bóg albo bohater,
Ale ciebie pamiętam, Elektro,
Tak lotną, że nie zamknął cię w marmurze
Rzeźbiarz. Wybiegłaś zaraz po maturze
Jak z ławki licealnej wybiegałaś latem
Ciesząc się, że wakacje cień z twych oczu zetrą[44].

W *Poemacie o nocy wiosennej* młody listonosz jest w oczach zakochanej dziewczyny posłańcem bogów, skrzydłonogim Hermesem:

...Chłopiec, co odstawił rower,
Lecz kroczy jeszcze, jakby skrzydła drżały
U jego nóg, posłańcem jest i bogiem.
To cóż, że listy roznosi w tygodniu?
Brąz jego ciała wypalony w ogniu
Jeśli marmuru dotknie, zmieni się w ogień[45].

Pominiemy tu inne, rozliczne w wierszach *Sezonu w Alpach* metafory, porównania i personifikacje, głównie mitologiczne, które w całości składają się na szczególną, chwilami nawet fałszywie brzmiącą w tych na ogół utrzymanych w tonie realistycznym utworach stylizację.

4

Jest rzeczą charakterystyczną, iż w poezji Jastruna początku lat pięćdziesiątych odwołania do antyku znikają niemal całkowicie: posiada to uzasadnienie z jednej

[42] Jastrun, *o. c.* s. 331, w. 24—28.
[43] Jastrun, *o. c.* s. 332, w. 8—10.
[44] Jastrun, *o. c.* s. 332, w. 11—16.
[45] Jastrun, *o. c.* s. 328, w. 22—27.

strony w ogólnej sytuacji kulturalnej tego okresu w Polsce, z drugiej natomiast w przemianach, jakim uległa poezja Jastruna u progu tego dziesięciolecia, w przemianach wywołanych naciskami propagandowo-administracyjnymi, krępującymi swobodę twórczą na rzecz pewnych haseł ideologicznych[46]. Spośród wierszy pomieszczonych w trzech tomach poezji należących do tego okresu — *Rok urodzaju* (1950), *Barwy ziemi* (1951) i *Poemat o mowie polskiej* (1952) — na uwagę z punktu widzenia nawiązań do antyku zasługuje w istocie jedynie utwór pt. *Stara grecka płaskorzeźba* ze zbioru *Rok urodzaju*. Kamienna płaskorzeźba grecka, przedstawiająca scenę spotkania Orfeusza z przywróconą do życia i mającą po raz drugi odejść Eurydyką, nasuwa poecie porównanie z aktualną sytuacją Grecji uwikłanej w nową wojnę:

Ta sama Grecja — —
Wskrzeszona z martwych
I odchodząca
Powtórnie.
Nie ostygł popiół.
Zorza gorąca
Nad Europą[47].

Ale dawna Grecja, ta, której świadectwo stanowi owa płaskorzeźba, jest niezniszczalna, nie podlega upływowi czasu, jej „wskrzeszenie z martwych" zawsze jest jeszcze możliwe.

W kolejnym tomie liryki Jastruna, *Poezja i prawda* (1955), zaznacza się w sposób zupełnie uchwytny zwrot ku głębokiej problematyce etycznej, a zarazem zaniechanie narzuconych naszej literaturze początku lat pięćdziesiątych sztywnych konwencji ideowo-tematycznych[48]. Temu przełomowi w twórczości Jastruna towarzyszy częste odwoływanie się poety do antyku, intensywniejsze niż w którymkolwiek z dotychczasowych okresów rozwoju tej poezji sięganie do tematyki antycznej. Wiąże się to, jak się wydaje, z zauważonym przez krytykę ciążeniem Jastruna ku klasycyzmowi stanowiącemu wyraźny nurt we współczesnej poezji polskiej; słuszna jest również — i bardzo cenna dla naszych dalszych rozważań — obserwacja, iż twórczość Jastruna w tym okresie stanowi wyraz poszukiwania przez poetę związków kultury polskiej i europejskiej — a zarazem świadectwo ich istnienia i żywotności[49].

Zwięzły, zaledwie ośmiowierszowy utwór *Ifigenia* tworzy w istocie zbiór ogólnych refleksji na tle znanego mitu greckiego o śmierci mykeńskiej królewny Ifigenii, która została złożona na ofiarę Artemidzie. Śmierć Ifigenii nie jest jednak dla poety zdarzeniem jednorazowym, skończonym w czasie i w przestrzeni: ta śmierć pod ofiarnym nożem wciąż się powtarza, trwa przez wieki, wciąż spływa niewinna krew Ifigenii. To nie łania zginęła zamiast królewny, to nie krew dzikiego zwierzęcia

---

[46] Por. Błoński, *o. c.* s. 207 n.
[47] Jastrun, *o. c.* s. 345, w. 14—16.
[48] Por. Błoński, *o. c.* s. 214 nn.
[49] Por. R. Piotrowski, *Przychodzisz w takiej postaci*, Miesięcznik Literacki 1/1973, s. 52 n.

zbroczyła ofiarny ołtarz bogini[50]. Motywację tej niezawinionej śmierci stanowi dla Jastruna tego rodzaju gorzka refleksja:

Ze wszystkich stworzeń
Najczystsze ginie[51].

Legenda o śmierci Ifigenii na ołtarzu Artemidy to dla poety symbol mądrości antycznych Greków, ich znajomości człowieka, rozumienia przez nich tragizmu ludzkiego losu.

Za motto *Pieśni*, jednego z najpiękniejszych utworów Jastruna w tomie *Poezja prawda*, posłużył wiersz z 4 eklogi Wergiliusza:

O mihi tum longae maneat pars ultima vitae[52].

W całości pieśń ta stanowi świadome i jawne naśladowanie sielanki Wergiliusza z szerokim wykorzystaniem motywu narodzin dziecka:

Cóż to? czy jak Wergil słodkim szałem
Porwany zacznę ciebie sławić, dziecię,
I nawet matkom stada ociężałym
Każę do ciebie przyjść w gorącym jasnym lecie[53].

Wieloznaczna i różnie interpretowana ekloga rzymskiego poety staje się tu pieśnią sławiącą odrodzenie życia:

... będę śpiewał chwałę
Odrodzin życia i nie spocznę wcześniej
Aż słowo swoje dno pokaże oniemiałe[54].

Ale zależność Jastruna od sielanki Wergiliusza wyraża się w tym utworze nie tylko w eksploatacji motywu głównego — narodzin dziecka: naśladując szereg motywów wergiliuszowych, takich jak hojność, łaskawość i dobroczynność przyrody dzięki przyjściu na świat owego dziecka, Jastrun stwarza w *Pieśni* nastrój zbliżony do natchnionej, proroczej i wizjonerskiej eklogi Wergiliusza.

Dedykowany Leopoldowi Staffowi utwór *Lukrecjusz* wpisany został w formę rozmyślań poety Horacego nad wielkością dzieła Lukrecjusza *De rerum natura*. Poemat Lukrecjusza, dzieło „co się z potężnej żądzy poznania poczęło", został potępiony przez cesarza Augusta, który widział w nim zagrożenie dla swojej polityki restytuowania dawnych kultów i tradycyjnej religii rzymskiej. Wolnomyślność Lukrecjusza, odwaga jego poglądów, prawdomówność i jasność spojrzenia — wszystko to czyni jego poemat nieśmiertelnym, wbrew rozkazom cesarza, na przekór klątwie, jaką obłożono to dzieło. Rozmyślania Horacego o dziele poety, który

---

[50] Aischylos w *Agamemnonie* przyjmuje, iż w Aulidzie poniosła śmierć Ifigenia; dopiero późniejsze wersje, by przytoczyć tylko Eurypidesa *Ifigenię w Aulidzie*, utrzymują, że bogini litując się nad niewinną dziewczyną porwała ją do Taurydy, a jej miejsce na ołtarzu ofiarnym zajęła łania.

[51] Jastrun, *o. c.* s. 395, w. 3—4.

[52] Wergiliusz, *Ekl.* 4, w. 53.

[53] Jastrun, *o. c.* s. 389, w. 1—4.

[54] Jastrun, *o. c.* s. 309, w. 14—16.

„łamał ład i miarę", zamyka proroctwo — zapowiedź przyszłej chwały wyklętego twórcy:

Kiedyś z kodeksów zetlałych wyleci
Jak feniks, by zaświecić w ciemnościach stuleci,
On, którego nazwisko z żywych wymazano,
Wymieniać zakazawszy w grobie pochowano[55].

Czterowiersz bez tytułu poświęcony pamięci Juliana Tuwima nawiązuje do znanej ody Horacego II 20 *Non usitata nec tenui ferar*, gdzie rzymski poeta zbudował słynny obraz przemiany wieszcza w łabędzia, który dedalowym lotem uniesie się ponad ziemią:

Zachowa dni te nasza pamięć,
Kiedy srebrniałeś do odlotu,
Dwuksztaltny Horacego łabędź,
Co w skrzydłach waży dzień powrotu[56].

Nietrudno tu zauważyć, iż Jastrun zaczerpnął z pieśni Horacego nie tylko samą metaforę „poeta-łabędź", ale również pewne inne epitety i określenia związane z tą metaforą: „Dwuksztaltny Horacego łabędź", odpowiada horacjańskiemu „biformis ... vates"; „srebrniałeś do odlotu" — „album mutor in alitem". Z drugiej jednak strony nigdzie w utworze Horacego nie można odnaleźć owej zapowiedzi powrotu poety-łabędzia.

Zatrzymajmy się jeszcze przy ostatnim już utworze ze zbioru *Poezja i prawda*: *Alcestis*. Warstwę narracyjną tego poematu tworzy znany mit grecki o poświęceniu się żony króla Admeta, Alcestis, która zgodziła się przyjąć śmierć przeznaczoną mężowi. Trzymając się w ogólnych zarysach opowieści mitologicznej, Jastrun znajduje tu zupełnie nową, oryginalną motywację powrotu Alcestis z krainy zmarłych: motywację tę stanowi w poemacie Jastruna zrozumienie przez Alcestis, że jej ofiara była daremna — że umierając za Admeta nie wyzwoliła się od miłości do niego:

Ach, ujrzała daremność ofiary
I pojęła, że nie można skryć się
Przed nim. Szedł z nią znowu w płaszczu szarym,
Mroczny, drżący, ukochany nad życie[57].

Mit grecki opowiadał o tym, że Alcestis została wyrwana z objęć śmierci-Thanatosa przez Heraklesa; Alcestis w poemacie Jastruna wraca do świata żywych nie dzięki sile ramion dobroczynnego herosa, ale dzięki swej własnej miłości do męża, miłości, która pozwoliła jej poczuć na nowo „żywej krwi w trwożnej piersi obecność", która otworzyła jej bramę ku światu i życiu:

I przez odemknięte na górze, tajne
Wrota, gdzie brzask płoszył nocne cienie,

---

[55] Jastrun, *o. c.* s. 410, w. 22—25.
[56] Jastrun, *o. c.* s. 412, w. 1—4.
[57] Jastrun, *o. c.* s. 415, w. 16—20.

Widać było już lesisty Tajget
I znajome ścieżki, kwiaty, kamienie[58].

Poemat Jastruna jest w całości opowieścią o potędze miłości, która potrafi przezwyciężyć śmierć i wrócić do życia z krainy umarłych. Grecki mit o Alcestis posłużył Jastrunowi za znakomite, ukształtowane tradycją literacką — by wymienić choćby sztukę Eurypidesa — tworzywo tematyczne tego poematu.

5

Wydany w roku 1956 tom liryków *Gorący popiół* dowodzi głębokiego zaangażowania Jastruna w sprawy współczesności; raz po raz dochodzą tutaj do głosu ostre akcenty polemiczne zarówno w wypowiedziach na tematy społeczne, jak i polityczne — w ścisłym związku z przemianami, jakie zaznaczały się wówczas w wielu dziedzinach naszego życia. Nie powinien więc budzić zdziwienia fakt, iż w okresie owego obrachunku z błędami czasów „kultu jednostki" poeta dość rzadko nawiązywał będzie do antyku, jego historii, sztuki czy literatury. Odniesienia do starożytności w utworach wchodzących w skład tego zbioru ograniczają się w zasadzie do przypadkowych reminiscencji, aluzji, obrazów, okazjonalnych porównań czy przenośni. I tak np. w utworze *Legenda* znajdujemy ironiczną aluzję do historycznych dla naszego narodu konsekwencji podbojów rzymskich, prowadzonych przez jednego z wodzów (prawdopodobnie idzie tu o Juliusza Cezara):

Szalone gwiazdy, niepoprawne czyny!
Za to, że rzymski wódz był opętany
Żądzą podbojów, my dzisiaj płacimy
łacińską składnią, polskim bałaganem[59].

Ostatni tom z omawianego trzydziestolecia, *Genezy* (1959) zawiera znacznie więcej nawiązań do antyku niż utwory ze zbioru *Gorący popiół*: funkcjonowanie tematyki antycznej nie osiąga tu jednak takiego stopnia intensywności, ani nie przynosi tak oryginalnych i odkrywczych rezultatów jak w wierszach należących do zbioru *Poezja i prawda*. Warto jednak, jak się wydaje, poświęcić nieco uwagi niektórym spośród tych utworów.

Via Appia antica stanowi swojego rodzaju poetycki zapis wrażeń i refleksji wywołanych widokiem najsławniejszej z dróg starożytnego Rzymu: marmurowe grobowce sprzed dwóch tysięcy lat, żałobne cyprysy kołyszące się na tle błękitnego nieba, warstwy ziemi pokrywające kamienne bloki — wszystko to przywodzi myśli na temat upływu czasu, przeszłości, śmierci. Ale tutaj, na Via Appia, śmierć stopiona ze świeżością przyrody nie ma w sobie nic z trującej zgnilizny rozkładu — jest w niej tylko spokój, pogoda i zamyślenie:

A może śmierć jest jak pszczoła,
Co ukąsiwszy, gniew swój zostawia wraz z żądłem?

---

[58] Jastrun, *o. c.* s. 416, w. 13—16.
[59] Jastrun, *o. c.* s. 430, w. 25—28.

Ta droga umarłych dzisiaj jest prawie wesoła,
Bezosobista w swym zamyśleniu mądrym[60].

I jeszcze jedną refleksję nasuwa widok tej drogi umarłych: przyroda łatwiej godzi się z upływem czasu, z przemijaniem niż serce człowieka.

Konfrontacja własnych marzeń z rzeczywistością stanowi zasadniczy temat wiersza *Porwanie Europy*. Konfrontacja marzeń o pokoju z rzeczywistością przemocy i kłamstwa:

Moja prawda, której nie zmieni śmierć i niewola,
Mój sen o ludziach, co zmielą na chleby kamienie.
Moja ostatnia nad rozpaczą aureola[61].

Symbolem przemocy, gwałtu, oszustwa i kłamstwa, symbolem wszystkiego, co złe w naturze ludzkiej i co zaprzecza marzeniu poety o ludziach, którzy „zmielą na chleby kamienie", wszystkiego, co zbliża człowieka ku przepaści, czyni Jastrun mit o porwaniu Europy:

Co noc to samo widowisko. Europę
Bierze na rogi byk...[62]

Odniesienia do różnych sfer cywilizacji starożytnej pojawiają się również w wielu innych utworach z tego samego tomu. I tak np. poemat o Dubrowniku, *Miasto nad morzem*, rozpoczyna przypomnienie odległych dziejów Morza Adriatyckiego:

Morze greckie, rzymskie, kartagińskie.
Znikłych okrętów na fali dotyk[63].

Dalej, w tym samym poemacie pojawia się pytanie — które niejako wyjaśnia te określenia Adriatyku — „morze greckie, rzymskie, kartagińskie", pytanie, które niejako odkrywa niemożność oderwania myśli o teraźniejszości tego morza od jego przeszłości, od tysiącleci, jakie złożyły się na jego historię:

Dlaczego morza szum wciąż przelewa
Czas starożytny, bijąc o brzeg
W kadzidłach piany i nieba,
I sypie sól i śnieg?[64]

Są w tym poemacie jeszcze inne, może mniej istotne, przeważnie werbalne odniesienia do antyku: Adriatyk — morze greckie to „thalassa", podziemny świat zapomnienia to Ereb itd.

Wśród rozważań na temat bezcelowego tragizmu historii w utworze pt. *Filozofia* znajduje się pytanie dotyczące *Antygony* Sofoklesa: „Czy tragedia Antygony jest bezcelową tragedią historii czy rodziny? Czy celowość ma na imię Kreon?"[65].

---

[60] Jastrun, *o. c.* s. 460, w. 15—18.
[61] Jastrun, *o. c.* s. 455, w. 14—16.
[62] Jastrun, *o. c.* s. 455, w. 9—10.
[63] Jastrun, *o. c.* s. 449, w. 2—3.
[64] Jastrun, *o. c.* s. 450, w. 5—8.
[65] Jastrun, *o. c.* s. 473, w. 5—7.

Szkic do tragedii zawiera aluzję do dramatu Racine'a *Andromacha*, gdzie tytułowa bohaterka w tragiczny sposób traci drugiego męża, Pyrrusa:

Nad grobem męża powtórnym milcząca
Wdowa w ciężkiej żałobie Andromacha
Z Astyanaksem nie przywoła zaklęć
I wielkich skarg intonacji Racine'a...[66]

I jeszcze jeden przykład owych drugorzędnych interferencji antycznych w tym samym zbiorze poezji Jastruna: w *Milczących monologach* mowa jest o strzale Zenona z Elei — traktowanej jako argument przeciwko ruchowi, i o niepowrotnej rzece Heraklita — jako symbolu powszechnej zmienności. Dalej, w tym samym utworze znane poecie góry zostają przyrównane do gór Kaukazu, miejsca kaźni Prometeusza:

Znałem pozorny błękit jezior w głębokich górach,
Podobnych do tragedii greckiej,
Gdzie skamieniałą torturę Prometeusza
Przerywa nagle ryk osła wspinającego się po stromej ścieżce
I widać cień jego uszu[67].

Wreszcie podsumowując ciężkie doświadczenia własnego życia pisze Jastrun nieco ironicznie:

Odbyłem kurs praktyczny Biblii, Herodota, Tacyta.
Chciałem przejść suchą stopą Morze Czerwone.
To nie mogło mi ujść na sucho[68].

Spróbujmy na koniec dokonać zwięzłej rekapitulacji powyższych uwag na temat antyku w poezji Jastruna. Przede wszystkim należy tu podkreślić, iż wysunięte na wstępie twierdzenie, że antyk rozumiany jako pewien zespół odwołań do mitologii, sztuki, historii, literatury i filozofii starożytnej Grecji i Rzymu towarzyszy liryce Jastruna w całym omówionym trzydziestoleciu 1929—1959, można w świetle przytoczonego materiału uznać za w pełni udowodnione. Równocześnie jednak udział antyku w formowaniu świata poetyckiego Jastruna nie jest równomierny: w niektórych zbiorach liryki tego poety, jak np. w poezji początku lat pięćdziesiątych (*Rok urodzaju*, *Barwy ziemi* czy *Poemat o mowie polskiej*), intensywność odwołań do starożytności została bardzo poważnie ograniczona, podczas gdy np. w tomie *Strumień milczenia* (1937) czy *Poezja i prawda* (1955), czy *Genezy* (1959) sieć owych związków ze światem klasycznym jest uderzająco gęsta. Tak więc trudno byłoby mówić o istnieniu jakiejś konsekwentnie rozwijającej się linii funkcjonowania antyku w poezji Jastruna: w pewnych okresach jego twórczości innego rodzaju tematyka brała bez wątpienia górę nad tematyką antyczną. Niemniej jednak nawet po pewnych regresach zainteresowań światem starożytnym poeta wracał do mitologii, sztuki

---

[66] Jastrun, *o. c.* s. 474, w. 9—12.
[67] Jastrun, *o. c.* s. 497, w. 20—24.
[68] Jastrun, *o. c.* s. 498, w. 7—8.

czy literatury klasycznej odkrywając niejako na nowo jej piękno i znajdując w niej potężne źródło inspiracji.

Zapytajmy jednak o rzecz najważniejszą: o funkcję tego szeroko rozumianego antyku w liryce Jastruna. Ogólnie biorąc antyk funkcjonuje w poezji Jastruna w dwóch zasadniczych formach: jako system odwołań, aluzji, metafor, porównań, głównie typu mitologicznego i historycznego, oraz jako dominanta tematyczna określająca całość danego utworu. Jeśli idzie o pierwszy rodzaj związków poezji Jastruna ze światem kultury starożytnej, to jakkolwiek wskazaliśmy już powyżej, iż odniesienia takie odgrywają w istocie drugorzędną rolę w warstwie znaczeniowej utworów, to jednak wielekroć służą jako jeden z ważnych środków wyrazu artystycznego w liryce autora *Poezji i prawdy*. Funkcjonowanie antyku jako tworzywa tematycznego z reguły bywa podporządkowane określonym tendencjom ideowo-artystycznym przeważającym w danym okresie rozwoju poezji Jastruna. I tak np. w zbiorze *Strumień i milczenie* tematyka mitologiczna funkcjonuje jako element odrealniający obraz świata; z drugiej strony w innych lirykach tego samego tomu antyk stanowi niejako oręż walki przeciwko faszystowskiej ideologii „Kulturkampfu". W zbiorze *Poezja i prawda*, by posłużyć się przykładem nowszej liryki Jastruna, odwołania antyczne wkraczają w sferę głębokiej i ważkiej problematyki etyczno-filozoficznej.

Kończąc uwagi na temat antyku w liryce Jastruna lat 1929—1959 warto jeszcze zaznaczyć, iż poeta przejmując i przetwarzając określone motywy antycznej mitologii, historii, sztuki, filozofii, literatury buduje własną i oryginalną wizję świata starożytnego, niezgodną często z obiegowymi wyobrażeniami na temat antyku — ale wizję zaskakującą swą prawdziwą odkrywczością. Antyk Jastruna to, jak staraliśmy się dowieść, zjawisko bardzo złożone, zjawisko, którego wszechstronna ocena wymaga jeszcze dalszych i wnikliwych studiów.

Kraków

MIECISLAUS JASTRUN LYRICUS ANTIQUITATI CLASSICAE QUID DEBUERIT

Summarium

Miecislai Jastrun carmina lyrica annis 1929—1959 composita accurato examini hic subicimus, ut quid poeta ille eminentissimus a veterum artibus, litteris, rebus gestis, fabulis poeticis, philosophorumque scriptis petiverit, elucidemus. Verum tamen non id solum studemus, ut rationes inter haec carmina lyrica et antiquitatem classicam intercedere demonstremus, sed ut clarius appareat, quid sibi poeta proposuerit, cum vestigia antiquorum Graecorum Romanorumque pressisset.

Quamquam toto tricennio supra memorato veterum litterae artesque ad huius poetae carmina lyrica magnam habuerunt vim, attamen in singulis operibus poeticis vestigia antiquitatis minus aequabiliter occurrunt. Cuius rei documentum invenire possumus, si carmina in libris q. i. *Annus fecunditatis* (*Rok urodzaju*, 1951), *Colores terrae* (*Barwy ziemi*, 1951), vel *Carmen de Polonorum sermone* (*Poemat o mowie polskiej*, 1952) comprehensa cum aliis huius poetae libris q. i. *Flumen et silentium* (*Strumień i milczenie*, 1937) vel *Origines* (*Genezy*, 1959) conferimus. „Mutuationum" classicarum, quae in Miecislai Jastrun poesi conspici possunt, omnino genera sunt duo: aliae enim etiamsi non tam magni momenti sint, arti poeticae soli serviunt, aliae cum poetae ipsius studiis propositisque latius patentibus arte coniunctae sunt. Quibus rebus factum est, ut Jastrun materia antiqua usus in carminibus lyricis imaginem mundi classici suam propriam novamque finxerit.

Eos LXV 1977

L'ORIGINE ADMINISTRATIVE DU TERME „LOCATIO" DANS LA „LOCATIO-CONDUCTIO" ROMAINE

Par

PIERRE LEUREGANS

Depuis longtemps, on a signalé qu'à Rome des emprunts importants ont été faits au droit public par le droit privé. Cujas écrivait déjà pour expliquer le bail de cinq ans: *Id faciebant exemplo censorum et consulum qui etiam publica locabant in quinquennium*[1]. Mais c'est au XIXe siècle avec Degenkolb[2] et surtout Mommsen[3] que l'hypothèse de la prépondérance du droit public a été approfondie. En ce qui concerne la *locatio*, Esmein découvrit cinq ressemblances qui l'ont amené à conclure à l'influence du droit public[4]. L'hypothèse a été admise avec plus ou moins de réserves[5]. Les arguments avancés n'ont pas — jusqu'à nos jours — été considérés comme décisifs. Il convient, semble-t-il, pour adopter ou combattre en connaissance de cause une telle opinion, d'envisager le problème de l'origine de la *locatio* en examinant tous les textes[6] qui contiennent ce terme et surtout d'analyser non les ressemblances, comme on l'a fait jusqu'ici, mais la ou les différences éventuelle

---

[1] Ed. Neap. V, col. 518 sur la loi 24 *locati*.

[2] Degenkolb, *Platzrecht und Miethe*, Berlin 1867, p. 134—137 et 149 n. 2.

[3] Tout particulièrement dans le célèbre article *Die römischen Anfänge von Kauf und Miethe*, Z.S.S. VI 1885, p. 260 sq. (= *Juristische Schriften*, III, Berlin 1907, p. 132 sq.), qui fut le point de départ de cette théorie.

[4] Esmein, *Les baux de 5 ans du droit romain*, N.R.H.D. 1886, p. 1 sq.: a) baux de 5 ans et période s'écoulant entre 2 censures, c'est-à-dire la durée de validité des locations censoriales (p. 1); b) le manque de formalisme (p. 3 et 4); c) le prix fixé en argent (p. 3); d) le bail public est historiquement antérieur au bail privé (p. 4); e) la tacite reconduction du bail est un emprunt au droit public (p. 5). On peut ajouter l'emploi du terme *redemptor* (Festus V^o^ *Redemptor*, ed. Müller, p. 270; ed. Thewrewk-Lindsay, p. 332); l'adjonction du gérondif quasi constante après les termes *locatio*, *locare*; la *probatio operis*; la règle *res perit emptori* de la vente privée, etc. et, pour cette dernière, il convient de consulter l'article de A. Chausse, *Les singularités de la vente romaine*, N.R.H.D. XXIII 1899, p. 513 sq.

[5] Voir la littérature citée par L. Amirante, *Ricerche in tema di locazione*, B.I.D.R. LXII 1959, p. 14 n. 1, et H. Kaufmann, *Die altrömische Miete*, Köln-Graz 1964, p. 226, avec la note 143. — Pour la littérature sur la *locatio* en général, voir A. Biscardi, *Il concetto romano di locatio nelle testimonianze epigrafiche*, Studi Senesi LXXII 3, 1960, série 9, fasc. 9, p. 443 sq., et Cl. Alzon, *Problèmes relatifs à la location des entrepôts en droit romain*, Paris 1965, p. 381 sq.

[6] Voir Amirante et Biscardi, *o.c.*; les termes *locare*, *locatio* sont en voie de publication au *Thesaurus linguae Latinae*.

entre la *locatio* administrative et la *locatio* privée. Nous nous proposons de montrer comment s'est opéré le passage de la *locatio* du droit administratif dans le droit privé. Ainsi, un marché pour le compte de l'Etat se conclut en principe avec les deniers publics: *pecunia publica*. Mais le magistrat chargé de l'opération peut se montrer généreux envers sa patrie en utilisant ses propres fonds: *pecunia privata*. Le travail est le même, l'objectif atteint. Seul le financement change. Malgré ce changement, la *locatio* demeure-t-elle administrative? L'acte sera-t-il conclu dans les formes et suivant les usages du droit public? Un vaste champ d'observation s'offre à nous car les exemples sont nombreux; on songe aux *largitiones* des magistrats, par exemple l'édile voulant soigner sa popularité[7]. Cicéron critique le procédé tout en en reconnaissant l'utilité pour l'Etat[8]. Cette coutume, nous apprend Tacite, était encore à la mode sous l'Empire[9].

C'est par ce biais que l'on pourrait déceler une différence — si différence il y a — entre ces deux *locationes*, l'une accomplie *pecunia publica*, l'autre *pecunia privata*. Il conviendra alors de la relever pour saisir l'influence éventuelle de la première sur la seconde. Nous avons à cet effet examiné tous les textes concernant le financement tant *pecunia publica* que *pecunia privata*. Une classification toute naturelle se propose à nous. A l'expression *pecunia privata* s'opposent celles de *ex manubiis*, *ex praeda*, *ex multaticia*, enfin et surtout celle de *pecunia publica*.

Nous les examinerons successivement (I). Nous essayerons ensuite de corroborer les conséquences de ces analyses par un examen exhaustif des termes *locatio* et *locare* (II).

I. LES MODES DE FINANCEMENT DES MARCHES ADMINISTRATIFS

A) CLASSIFICATION

a) Les opérations finánccées *sua pecunia*.

L'expression *sua pecunia* fréquente dans les textes épigraphiques[10] est assez

---

[7] Tite Live XXV 2,8; 40,44: sur les dépenses de l'édile, les constructions de temples et l'intervention du Sénat. Voir le terme *largitio* dans Daremberg et Saglio et P.W.R.E. (12, 1, 834 sq.). Certes, à Rome, comme en droit moderne, quiconque peut payer la dette d'autrui. La nature de l'obligation n'en est pas pour autant modifiée. Mais c'est raisonner en termes de droit privé. Pour nous, le problème est de savoir si l'acte administratif demeure administratif, en bref, si le changement du mode de financement entraîne une différence caractéristique qui soit propre à dégager la nature de l'acte.

[8] *De off.* II 17,60: *Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent...* Et, bien entendu, il réprouve toutes les *largitiones* financées plus ou moins directement par les deniers de l'Etat.

[9] *Ann.*: III 72. *Erat etiam tum in more publica munificentia.* Il s'agit de M. Aemilius Lepidus, consul en l'an 6, proposant au Sénat de restaurer et décorer à ses frais la basilique de Paul et divers monuments. Le texte fait apparaître clairement que le consul fut poussé par un sentiment de gloriole.

[10] Nous les citons dans l'ordre du CIL en précisant, chaque fois qu'il est possible, la datation: 1 (1) 604 (= 10,219:57 a.C.); 605 (= 3,3078:57 a.C.); 617 (= 1 (2) 770 = 10,220:51 a.C.);

rare dans les textes littéraires[11]. Chez Plaute et Caton un aspect juridique n'apparait point[12]; en revanche, Cicéron offre plus d'intérêt[13]. Tite Live fournit un seul texte[14] ainsi que l'auteur du *De bello Africano*[15] et Cornelius Nepos[16]. Il y a trois exemples chez Pline le Jeune[17].

D'autres expressions comme *pecunia propria*[18], *pecunia impensaque sua*[19], *privata*

1146 (= 1 (2) 1504 = 10,5969:République); 1147 (= 1 (2) 1505 = 10,5971); 1165 (= 1 (2) 1527 = 10,5847); 1231 (= 1 (2) 1721 = 9,1138:République); 1245 (= 1 (2) 1625 = 10,1457:République); 1246 (= 1 (2) 1632 = 10,852); 1252 (40 a.C.); 1259 (= 1 (2) 1686 = 10,291:45 a.C.); 1260 (= 1 (2) 1688 = 10,292:avant Auguste); 1305 (= 1 (2) 1825 = 9,4053); 1341 (= 11,3583:après César); 1424 (= 9,5688).

1 (2) 683 (84 a.C.); 687; 758 (57 a.C.); 759 (57 a.C.); 1762 (= 9,2996:fin de la République); 2248; 2515.

2, 2; 13; 50; 193; 984; 1956; 2040 (23 p.C.); 2041 (77 p.C.); 2106 (12 p.C.); 2121 (époque des Antonins); 3270; 3563 (époque d'Auguste); (2) 6306.

3, (1) 324 (Empire); (1) 1016; (3) 8163 (César); (3) 10054; (3) 10496; (4) 14195,2 (vers 90 p.C.).

6, 103 (Empire); 541 (88 p.C.); 976 (vers 136 p.C.), 1259; 1260 (= 11,3793:109 p.C.); 30960 (223 p.C.); 32362 (78 p.C.); 34355.

8, 24 (= 10999:163 p.C.) 1267 (75 p.C.); 1441; 1442; 1548 (Caracalla); 2552; 10117 (112 p.C.); 10296 (vers 112 p.C.); 11006 (53 p.C.); 19492 (vers 42 p.C.); 23326; 23749 (212 p.C.); 26255 (197 p.C.); 26606,5 (vers 166 p.C.).

9, 1148; 2176; 2226 (époque d'Auguste); 3152 et 3153 (Empire); 4786 (FIRA:3 p. 237); 6003 (vers 112 p.C.).

10, 802, 831; 1453 (fin de la République); 1784 (Empire); 1785; 1787; 1887; 4833; 4884; 4892; 5055 (22 a.C.); 5159 (40 a.C.); 6305 (époque d'Auguste) 6461; 6463; 6467; 6468; 6480 (époque d'Auguste); 6824 (Empire); 6839 (110 p.C.); 6893 (225 p.C.); 7954 (probablement République).

11, 2170 (probablement République); 3040 (4 a.C.); 5820, I (fin République); 6126 (Empire); 6225.

12, 107; 1907; 2706; 4332; 4429; 4430.

13, 1642 (début Empire); 1760 a b c (Auguste); 1900 (fin République).

14, 353 (époque d'Hadrien); 375 et 376 (époque de Trajan); 2127; 2458; 4314 (fin République) Les inscriptions tripolitaines réunies par J. M. Reynold et J. B. Ward Perkings, *The Inscription of Roman Tripolitania* (IRT), London 1952, sont intéressantes: 6; 96; 117; 269; 273; 314; 318 b; 319 c; 321; 322; 323; 324 c; 338; 347; 370; 538; 599; 600; 605. — On peut consulter également: A. Merlin, *Inscriptions latines de la Tunisie*, Paris 1944: 20; 83; 148; 246; 293; 611; 652; 682; 728 etc.

[11] Nous avons exclu, en général, les opérations passées par un particulier pour le compte de l'Etat, celles-ci présentant les caractéristiques du droit privé. A titre d'exemple: Cic. *Verr.* II 4, 32, 71; Pline le Jeune, *Ep.* VII 18. Voir L. Harmand, *Le patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas Empire*, Paris 1957, p. 358 sq. et les textes cités.

[12] *Bacc.* 512; *Menech.* 291; *Pers.* 81; *Truc.* 698 (tous ces textes concernent le droit privé). — Cato, *Orat. frag.*, éd. Jordan, 20, 1 (p. 50). — On ne peut tirer de ces textes aucun enseignement.

[13] *Verr.* II 1, 54 142; II 2, 46, 112; II 4, 32, 71; II 4, 62, 139; II 5, 18, 45; *Opt.* 7, 19.

[14] Corrompu: 41, 27.

[15] 87,8.

[16] *Hann.* 9, 3.

[17] *Ep.* III 4, 2; IV 1, 5; 8 (24) 2.

[18] CIL 6, 1184 (Empire); 8, 1183; 8, 5341 (4e s. p.C.).

[19] CIL 2, 3361.

pecunia[20], *impensa sua*[21], *de suo*[22], *suo sumptu*[23], *impendio suo*[24] *munificentia sua*[25], *sui fisci sumptu*[26], etc.[27], se rencontrent parfois dans les textes épigraphiques et littéraires.

b) Nous avons examiné ensuite une catégorie d'opérations qui ne sont financées ni par le représentant de l'Etat, ni directement par le Trésor, mais par l'argent provenant de butin et des amendes.

Incontestablement, les *praedae* sont propriété du *populus romanus*[28]. Le soldat jurait de rapporter toutes ses prises, et si le général en détournait une partie, il pouvait être accusé de péculat[29]. Il avait bien, au commencement d'une campagne, la liberté de vouer une partie du butin — souvent 1/10 — [30] à la célébration de jeux ou à la construction de temples, sous le contrôle et avec l'autorisation du Sénat. Cependant, à l'exception d'un texte de Tite Live (XLIII (4) 6), il n'y a aucun exemple précis de cette affectation: cette partie du butin, consacrée aux jeux et constructions, s'appelle — pensons-nous — *manubiae*. Les dépenses *ex manubiis* sont en effet fréquentes. Sont-elles de droit public ou de droit privé? Si les *manubiae* sont assimilées aux *praedae*, elles sont publiques; sinon le problème reste à résoudre.

Caton[31] et Cicéron[32] semblent bien faire la distinction entre *praedae* et *manubiae*. D'après Tite Live, les *manubiae* seraient la part du butin à laquelle le général a droit; ainsi, nous rapporte-t-il (10, 46, 14 et 15), le Consul Carvilius en 292 a. C. avait fait deux parts du butin: l'une pour les soldats, l'autre — les *manubiae* — pour la construction d'un temple. D'autre part, en 191 a. C., le Sénat refuse tout paiement au Consul P. Cornelius Scipio voulant célébrer des jeux — conséquence d'un voeu formulé alors qu'il était préteur — sous le prétexte qu'il n'avait pas, en pleine bataille,

---

[20] Tite Live, IV 13, 2.

[21] CIL: 3 (4), 13903; 14203 (24 p.C.); 14359,2. 6, 449 (9 a.C.); 450 (98 p.C.); 451 (100 p.C.); 452 (109 p.C.); 1256 (52 p.C.); 1257 (71 p.C.); 1258 (81 p.C.); (2) 10223 (Empire); (4) 2,30958 (116 p.C.). 8, 11 (120 p.C.); 21825 (162 p.C.). 9, 4130. 11, 3801 (Empire); 3005 (26 p.C.). 12, 4342 (Epoque d'Hadrien) 14,1, 376 (début Empire); 3485 (69 p.C.). Tite Live, XXXVI 36,2. Frontin, *Aq.* 125.

[22] CIL: 2, 2478 (104 p.C.); 2915; 4371 (= 1 (2) 2276, République). 5, 4007. 6, 103; 422; 641; 692 (Empire); 9834 (Empire). 8, 2527 (Empire); 4764 (303 p.C.). 10, 1578. 11, 375; 3710. 13, 1449; 14 (1), 375. AE 1934,26; 1950,58. IRT 599.

[23] CIL: 3, 167 (344 p.C.) (le seul texte épigraphique avec *locare sua pecunia*); (3), 7450 (258 p.C.). 6 (4), 32094. 8 (1) 993; (2) 9021; (3) 20429 (244 p.C.); 20834 (vers 167 p.C.); (4) 23401 (284 et 293 p.C.); 26239; 10 (2) 7954 (voir n. 10).

[24] CIL: 3, 3157 (179 p.C.); 4441 (211 p.C.); 7954. 5, 5005 (201 p.C.). 13, 6366 (225 p.C.); 7800 (218 p.C.). 14, 4314.

[25] CIL: 9, 5294 (124 p.C.).

[26] CIL: 13,3255 (Constantin).

[27] *Ex arca sua*: CIL 8, 2551 (198 p.C.). AE 1902,10.

[28] Dion. Halic. 7,63.

[29] Polybe, X 15, 7; Plutarque, *Pomp.* 4; Tite Live, XXXVII 57, 12; Aulu Gelle, XVI 4, 2; Modestin, D. XLVIII 13, 15 (13).

[30] Tite Live, V 21, 2; CIL 1, 63 et 64.

[31] *Orat. rel.*, éd. Jordan, p. 37.

[32] *Lex agr.* I 4, 12; II 2, 59.

demandé l'avis de l'Assemblée. Ce texte montre la possibilité d'actes *pecunia publica*, *ex manubiis* et *sua pecunia*[33]. Quant à Aulu Gelle, il fait la distinction mais celle-ci, reconnaît-il, n'est admise ni par l'opinion vulgaire ni par un savant contemporain[34]. L'examen de chaque texte permet-il d'établir la nature des *manubiae*? Nous serons, à la fin de cette étude, en mesure de répondre à cette question[35].

Nous avons envisagé également les opérations financées par le produit des amendes: *ex multaticia pecunia* ou parfois *ex multaticio argento*[36]. La plupart proviennent de Tite Live[37].

c) Les opérations financées *pecunia publica.*

Nous avons ensuite examiné la catégorie des actes *pecunia publica* franchement opposé à *sua pecunia* et incontestablement de droit public[38] de même que les actes *impensa publica*[39], *impensa rei publicae*[40], *publico sumptu*[41], *pecunia attributa*[42]. Afin d'être aussi complet que possible, mentionnons les actes passés *ex pecunia*

---

[33] 36, 36, 1 et 2: *Alter Consul P. Cornelius Scipio... postulavit ab senatu, ut pecunia sibi decerneretur ad ludos* (donc *pecunia publica*), *quos praetor in Hispania inter ipsum discrimen pugnae vovisset. Novum atque iniquum postulare est visus — 2 — Censuerunt ergo, quos ludos inconsulto senatu ex sua unius sententia vovisset, eos uti de manubiis* (donc *ex manubiis*), *si quam pecuniam ad id reservasset, vel sua ipse impensa* (donc acte *sua pecunia*) *faceret. Eos ludos per dies decem P. Cornelius fecit.*

[34] 13, 25. Voir également Cicéron, *Leg. agr.* II 23, 61; *Verr.* II 3, 4, 9; Ps. Asc. *in Verr.* II 1, 60, 157.

[35] Sur les *manubiae*, voir B. Eliachevitch, *La personnalité juridique en droit privé romain*, Paris 1942, p. 37 sq.; R. Knapowski, *Der Staatshaushalt der römischen Republik*, Frankfurt am Main 1961, p. 4, n. 4. CIL 1 (1) p. 290 (= 11,1831:107 a.C.); 1 (2) 2,635 (remarquer *locavit* — 135 a.C.); 10 (1) 6087 (42 a.C.). Cicéron, *Verr.* II 3, 4, 9; *Dom.* 38,102; *De or.* III 3, 10. T.L. 10, 46, 14 (remarquer *locavit*); 33, 27, 4; 36, 36, 2; 43 (6) 4 (remarquer *locasse*). Suet. *Aug.* 30; *Caes.* 26. Front. *Aq.* 6 (remarquer *locavit*). Tac. *Ann.* 3, 72. Aurelius Victor, 33, 9.

[36] L'expression *argento publico* ou *ex argento publico* se rencontre souvent sur les monnaies.

[37] X 23, 13; X 31, 9; X 33, 9; X 47, 4; XXIV 16, 19; XXVII 6, 19; XXX 39, 8; XXXI 50, 2; XXXIII 25, 3; XXXIII 42, 10; XXXIV 53, 4 (*locarant*); XXXV 10, 12; XXXVIII 35, 5. — Ovide, *Fast.* V 293—294 (*locant*, cf. Festus V° *Publicius*). Plin. *H.N.* XXXIII 1 (6), 19.

[38] Cic. *Leg. agr.* II 30, 82 (cf. Granius Licinianus, Teubner, p. 15); *Har.* 7, 14—15; *Pis.* 22, 52; *Verr.* II 3, 71, 165. Tite Live, IV 20, 4; XXVII 10, 13 (*locanda*); XXVIII 38, 14; XXXIV 6, 17 (*locamus*); XXXIX 44, 5 (*locaverunt*). Nepos; *Therm.* 2, 2. Val. Max. IV 4, 1; IX 1, ext. 6. Plin, *Ep.* XXXIX 6; 55. Asconius *in Pisonianam*, éd. Strangl, 1912, p. 19. Parmi les textes épigraphiques: CIL: 1 (1), 1145 (= 1 (2) 1503 = 10, 5961); 1250 (= 1 (2) 1628 = 10,819); 1251 (*locarunt*); 1257 (*locavit*); 1263 (= 1 (2) 1690 = 10,221); 1488 (= 12, 4338). 1 (2), 1533; 1564; 1630; 2537 (F.L.I.P.). 3, 1750; 2809. 5, 5008. 6, 1265; 10237. 8, 22961 (162 p.C.); 25520. 11, 1424 (140 p.C.). 14, 3659. — IRT, 533; 534. — *Inscrizioni notizie degli scavi*, 1921, 69 n. 1 (*locaverunt*); *C.R. des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1906, p. 361 et 562.

[39] Dessau, 9390. Tite Live, IX 43, 25.

[40] Dessau, 9359.

[41] Cic. *Verr.* II 5, 17, 44; II 5, 18, 45. Tite Live, XLV 13. Festus, V° *Sacra*. Asconius cité n. 38 CIL 8, 309 (299 p.C.). IRT 543; 699.

[42] Cic. *Phil.* IX 16 (*locaverint*). Tite Live, XL 46; XLIV 16. Pseudasconius, *Verr.*, act. II 1. 1 § 34, éd. Strangl., p. 233. CIL 1 (1) 1251 (= 1 (2) 1635 = 10,829: *locarunt*: 1er s. a.C.). 6, 3828 (= FIRA, 3 p. 471: époque de Sylla: *locata*); 11, 5276 (*Fac. loc.*). — *Lex Coloniae Genetivae Iuliae* (43 a.C.), L. 69 (*locationis*); L. 70 etc...

sacra, c'est-à-dire avec l'argent provenant des *res sacrae, religiosae*[43], de même les actes conlus *ex pecunia furfuraria*[44] dont l'argent provient, semble-t-il, du blé public, les actes *ex pecunia decreta*[45] et enfin certains textes comportant *erogare*[46]. Tous ces actes peuvent être considérés comme de droit public.

B) TERMINOLOGIE

L'examen de ces textes nous a amené à faire une étrange constatation: le verbe *locare* ou le terme *locatio* n'apparait jamais dans les actes *sua pecunia*[47] et pourtant nous avons examiné plus de 150 textes, soit de la République, soit de l'Empire. En revanche, sur 14 actes *ex manubiis* on trouve 4 *locare*; sur 15 *ex multaticia*, 2; sur 50 *pecunia publica*, 14.

D'autre part, les textes épigraphiques offrent un intérêt capital car lorsqu'une construction ou une réparation était achevée, les magistrats de la République et les fonctionnaires de l'Empire faisaient graver une inscription à ce sujet, très souvent sous forme de sigles. Ainsi, pour l'acte *sua pecunia*: *F.C.*, *D.S.P.C.*, *D.S.P.F.*, etc.[48]; pour l'acte *publica pecunia*: *F.L.I.P.*, *FAC. LOC.*, etc.[49]. Or ces sigles ont pour caractéristiques d'être exempts de toute variation juridique. Ils sont, pour ainsi dire, figés, fixés une fois pour toutes. Le style est stéréotypé. Leur étude présente donc une grande importance. Dès la République, on constate dans les actes *sua pecunia* l'absence du verbe *locare* et surtout la mention du sigle *F.L.* lorsqu'il s'agit d'un acte *publica pecunia*. Le maintien de cette différence s'explique pour l'Empire. Certes, la mention du terme *locare* n'est pas constante car il est probable que les promoteurs des inscriptions — à l'instar des auteurs littéraires — ne s'intéressaient guère au côté juridique de l'affaire et que les termes vagues de *curare*, *facere* suffisaient pour annoncer que la statue, l'édifice, etc. étaient dûs à telle ou telle initiative. Un aspect psychologique peut également prédominer: faire appel à la vanité du lecteur, donner au riche passant un exemple à suivre; on l'incite à faire des largesses

---

[43] CIL 1 (1) 1150 et 1151 (= 10,6505 et 6506); 3, 14120 (169 p.C.); 5, 3924. *de stipe*: 1 (2) 680. — La *lex Municipii Tarentini* mentionne à plusieurs reprises *pecunia publica sacra religiosa*: L. 72 (entre 89 et 62 a.C.).

[44] CIL 6,222.

[45] Cic. *Q. fr.* II 5, 1; Ulpien, D. 50, 8, 2, 4.

[46] Cic. *Verr.* II 5, 19, 48 (*locationes*). Tite Live, I 20, 5; IV 36, 2; XXII 61, 2; XXXIII 23, 8; XXXIII 47, 1. Val. Max. IV 3, 10. Ps. Asc. *div. in Caec.*, p. 196, 15 St. — D. 48, 13, 5, 1; 48, 13, 11, 6; 50, 1, 2, 1; 50, 4, 18, 10.

[47] Sauf CIL 3, 167. Il convient de noter que Leontius fut Préfet du prétoire en 338 et que l'inscription date de 344, donc à une époque où les distinctions terminologiques que nous étudions s'étaient depuis bien longtemps confondues.

[48] Exemples tirés du CIL: s. p. f. (8, 1267); d. s. p. f. (9, 1148); D.S.P.C. (10, 5055); D.S.P.F.C. (1 (1) 1165; 1231; 1245; 1260; 1305; 1424; 2, 2040; 2106; **3** (3), 8163, etc...) ou en précisant D.S.P.R.C. (R. (eficianda) = 10, 6463); DE SUA PEC. STRAVER. (10, 6467), etc.

[49] Exemples du CIL: 1 (2) 2, 2537: *Ex D.D. P.P. F.L.I.P. FAC. LOC.*: 11, 5276; *FAC. LOCAR.*: 1 (1) 1247 (= 10,844); *d.d.s.f. locar.*: 1 (2) 1631 (= 10,800). IRT, 330 et 331: *sub. h. f.* l. (*hasta faciendum locavit*), etc.

en faveur de la patrie comme beaucoup de ses concitoyens. Mais ces remarques faites, la question demeure: quelles sont les raisons de la présence de *locare* dans une hypothèse (droit administratif) et de son absence régulière dans l'autre (droit privé)? Deux réponses sont possibles: — ou l'omission des termes *locare*, *locatio* n'est que coïncidence. En effet, si *locare* n'est jamais utilisé dans la centaine de textes *sua pecunia* examinés, il n'est utilisé qu'une vingtaine de fois dans les nombreux textes *pecunia publica*. La proportion est donc assez faible. D'autre part, dans certains textes, coexistent l'acte *sua pecunia* et *publica pecunia*[50] et on ne peut y déceler une différence de forme.

— ou *locare*, *locatio* ont un sens autre que celui auquel on pense en général et l'opération juridique de location passée par le magistrat pour lui ou pour l'Etat *sua pecunia*, ne s'analyserait pas ou ne s'analyserait plus en une *locatio*. Il en résulterait, de la République jusqu'à l'Empire, une tendance à éviter, à l'occasion de certaines opérations juridiques, l'emploi de ces termes. Cette remarque s'applique aussi aux textes épigraphiques de l'Empire concernant les actes *sua pecunia* de l'Empereur, des fonctionnaires ou des magistrats municipaux. Ce ne serait pas une coïncidence mais une hésitation, voire même une répulsion à les employer.

Pour résoudre ces difficultés, il est nécessaire de compléter notre précédente analyse en examinant maintenant le problème sous son angle opposé, c'est-à-dire en passant en revue chronologiquement, dans une seconde partie, tous les textes concernant les mots *locare*, *locatio*.

II. LES TERMES LOCARE ET LOCATIO DANS LES TEXTES

A) ANALYSE DES TEXTES

Chez Plaute, *locare* signifie surtout „placer" ou „engager ses services". Un *locare* administratif dans *Persa* 160 retient l'attention[51]. Térence[52] et Lucilius[53] n'emploient pas souvent ces termes et seulement dans le sens de „placer". En revanche, Caton, dans son *De agricultura*, offre un champ d'observation particulièrement intéressant et tous ses textes concernent le droit privé[54]. Nous les commenterons un peu plus loin[55].

Les autres auteurs de la République et du début de l'Empire, Valerius Antias[56],

---

[50] Par exemple: *Lex Coloniae Genetivae Iuliae*, L. 70. Tite Live, XXXVI 36, 1 et 2 cité n. 33.

[51] *Praebenda aediles locaverunt*. Voir Lodge V° *loco*.

[52] *Phor.* 646; 752.

[53] *Satires*, 336; 911; 1041.

[54] 2, 6; 4, 14; 14, 1; 15; 144, 1; 144, 3; 144, 4; 145; 145, 1; 146, 2; *Orat. frag.*, 57, 1 *apud Gellium*, IX 12, 7, éd. Jordan, p. 65.

[55] p. 137 sq.

[56] fr. 62 *apud Gellium*, VI 9, 17: sujet indéterminé, peut-être un magistrat (*funere locato ad forum descendidit*).

Varron[57], l'auteur de la *Rhétorique à Herennius*[58], Catulle[59], Lucrèce[60], César[61], l'auteur du *De bello Africano*[62], Salluste[63], Virgile[64], Horace[65], Properce[66], Ovide[67], n'offrent que des exemples limités ne concernant pas ou peu le droit public et signifiant en général „placer" un objet ou une armée. Parmi eux, se détachent cependant comme sources de premier ordre Cicéron et Tite Live.

Sur les 85 textes de Cicéron[68] 34 se rapportent sans aucun doute au droit public, 39 signifient simplement „placer", 2 ont un sens indéterminé et 10 seulement concernent le droit privé. Cette constatation renforce nos présomptions sur le caractère essentiellement administratif du *locare*.

Les 140 textes de Tite Live[69] concernent, soit le domaine militaire (*locare castra*), soit le droit administratif. On pourrait hésiter pour le 27, 3, 1 (repris dans 27, 11, 8 et 42, 19, 1), mais nous pensons qu'il s'agit d'une mise en valeur de l'*ager campanus* par imposition puis *locatio* de *vectigalia*[70]. Pour le XLIII 8, 8 la *locatio* des *vehicula*

---

[57] *De l. l.* V 14—15 (texte intéressant). *De r.r.*, 2 praef. 3 (administratif); II 3, 7 (premier texte littéraire employant le mot *locatio* dans le sens du droit privé); III 16, 10 (droit privé).

[58] II 24, 38 (placer).

[59] 64, 47; 64, 292; 65,21.

[60] I 879; 978; 980; 1022. II 488, 884; 1014. III 95; 98; 610. IV 71; 97; 247; 281; 702. V 12; 420; 1108; 1188. VI 193; 831; 998; 1004; 1033; 1062; 1284.

[61] *B.G.* III 46, 1.

[62] 36, 4; 56, 3; 77, 1.

[63] *Iug.* 59, 2; 100, 3; 106, 2. *Cat.* 59,5.

[64] *Aen.* I 213; 247; 428; 698. II 33; 525. IV 266; 374; 508. V 102; 109. VII 127. VIII 176; 367. X 866. XI 427. XII 145; *Culex*, 441; *Moretum*, 21.

[65] *Sat.* I 8, 9; II 6, 106; *Carm.* II 18.

[66] 3, 16, 25.

[67] *Amor.* I 10, 30; *Metam.* I 50; 11, 476; 15, 818 (*colatur*?). *Fast.* 3, 615; 5, 293 (public); 6, 273. *Ex Pont.* IV 9, 46 (public); IV 9, 129; *Nux* 85. Tous ces textes (sauf *Pont.* et *Fast.*) ont le sens de „placer".

[68] Voir Merguet.

[69] I 14, 7; I 23, 3; I 30, 6; II 11, 1; II 13, 6; II 42, 8; II 49, 11; II 50, 6; II 53, 1; III 22, 4; III 23, 6; III 25, 6; III 38, 3; III 52, 3; IV 31, 9; IV 32, 8; IV 37, 8; V 23, 7; V 26, 5; VI 2, 7; VI 32, 1; VI 35, 1; VII 7, 6; VII 18, 7; VII 20, 5; VIII 6, 8; VIII 8, 7; IX 2, 1; IX 13, 3; IX 43, 25; X 1, 9; X 46, 14; XXI 24, 1; XXI 26, 4; XXI 28, 5; XXI 32, 10; XXI 46, 5; XXI 55, 2; XXI 55, 10; XXII 3, 1; XXII 4, 3; XXII 17, 4; XXII 33, 7 et 8; XXII 45, 3; XXII 45, 6; XXII 46, 1; XXII 46, 8; XXII 29, 3—4—5; XXIII 36, 8; XXIV 14, 2; XXIV 18, 2; XXIV 18, 10 et 11; XXIV 20, 11; XXVII 3, 1 et 2; XXVII 10, 13; XXVII 11, 8; XXVII 11, 16; XXVII 12, 5; XXVII 18, 19; XXVII 24, 4; XXVII 26, 6; XXVII 41, 2; XXVII 48, 5; XXVIII 2, 4; XXVIII 14, 14; XXVIII 37, 9; XXIX 2, 9; XXIX 21, 5; XXIX 31, 5; XXIX 36, 8; XXIX 37, 3; XXX 8, 6; XXXI 21, 7; XXXI 36, 4; XXXII 7, 3; XXXII 11, 8; XXXII 30, 9; XXXIII 8, 12; XXXIII 15, 1—4; XXXIII 18, 8—9; XXXIV 6, 17; XXXIV 53, 3—4—6—7; XXXVI 18, 2—5; XXXVI 36, 4—6; XXXVII 25, 9; XXXVII 39, 12; XXXVII 40, 14; XXXVII 41, 8; XXXVII 42, 1; XXXVIII 20, 2; XXXVIII 28, 4; XXXVIII 28, 3; XXXVIII 41, 13; XXXVIII 48, 2; XXXIX 30, 12; XXXIX 44, 5—6—7—8—9; XXXIX 53, 4; XL 27, 6; XL 30, 3; XL 34, 5; XL 44, 10; XL 51, 3—4—5—6; XLI 13, 1; XLI 27, 5—10—11—13; XLII 3, 10; XLII 19, 1—6; XLIII 4 (6); XLIII 8, 8; XLIII 16, 7; XLIV 16, 4; XLIV 22, 8; XLV 15, 9; XLV 18, 3; *Ep.* XLVIII.

[70] ... *agro... locando. Locavit* (*consul*)... *agrum. Locatio* de l'*ager* moyennant une redevance en blé qui sera par la suite *locata*. *Locare* a ici, pensons-nous, le sens de „placer" et non de „louer".

s'est faite par enchère. Le XLV 18, 3 est bien un acte administratif car la suite nous parle de supprimer l'intervention des publicains. Il n'y a donc pas d'exception chez Tite Live.

Chez Manilius[71], Vitruve[72], Festus[73], Velleius Paterculus[74], Valère Maxime[75], le nombre de textes de droit privé et de droit public s'équilibre.

Mais, abstraction faite de Quinte Curce[76] où *locare*, sauf dans VIII 11, 24, a trait à la *locatio* militaire, désormais le terme sera souvent pris dans le sens du droit privé. Ainsi chez Sénèque le Rhéteur[77], Sénèque le Philosophe[78], Columelle[79], Pomponius Mela[80], Lucain[81], Perse[82], Pétrone[83], Pline l'ancien[84], Valérius Flaccus[85], Silius Italicus[86], Stace[87], Martial[88], Quintilien[89], Frontin[90], Juvénal[91],

---

Voir F. Bozza, *La possessio dell'ager publicus*, Napoli 1938, p. 23 sq., qui pense à une véritable *locatio-conductio* de l'*ager campanus*.

[71] I 575; II 244; 459; 654; 723; 733; 737; 745; 820; 952; III 70, 75; 87; 111; 128; 138; 179; 202; IV 215; 344; 929; V 262 = tous signifient „placer".

[72] II 8, 8 (indéterminé); VII 9, 2 (placer); 9 praef. 9 (public); X 2, 14 (13) (public, cf. Velleius Paterculus, I 13, 4).

[73] *Locatum* (*positum*); *lacus lucrinus*; *Retanda*; *Ratumenna porta*; *Sarte*; *Venditiones*; *Manduci* = tous de droit public — *Restibilis ager* (privé).

[74] I 13, 4 (cf. n. 72) et II 35, 1; 85, 2—6; 105, 3 (tous signifient „placer").

[75] IV 4, 6; V 2, 10; V 6, 8; IX 1 ext. 5 (tous de droit public).

[76] III 9, 3—8; IV 3, 20—22; IV 13, 26; IV 14, 14; VII 8, 1; VII 9, 2; VIII 14, 13; VIII 11, 24; IX 3, 20.

[77] *Contr.* IX 6 (29) 13 (placer); *Suas.* 6, 3 (public).

[78] *Ag.* v. 59; *Her.* v. 174; *Tr.* v. 656; *Ben.* III 7, 1 (*actio... ex conducto et locato...*); III 22, 1; IV 17, 1; VI 17, 1; VII 12, 4; VII 25, 2. *Dial.* VI 20, 5 (texte particulièrement intéressant: *locata publice*. La précision *publice* aurait été bien superfétatoire sous la République); VI 25, 3; IX 11, 10; X 8, 2; *Nat. quaest.* VII 31, 3; *Luc.* 27, 6 (public); 37, 2; 44, 3; 87, 9; 92, 15; 99, 22; 122, 13. Le droit privé l'emporte sur le droit public.

[79] 1 praef. 20 (*ad hastam locamus*); I 7, 3—7; IV 26, 3; XII 2, 5; XII 6, 1.

[80] 2, 21.

[81] IV 169 et 587; VI 413 et 641; VII 335.

[82] *Saturae*, 3, 72; 6, 47.

[83] *Satiricon*, 38, 117.

[84] V 10 et 27; VI 123; VII 126 et 176; VIII 155; X 51 (public); XVII 66 et 86; XVIII 112 (public); XXXIV 17 (49) 165 (public); XXXV 115—156—157; XXXVI 9 (public); XXXVI 95.

[85] II 256; 266; 346; III 344; 445; 463; VI 254; 370.

[86] III 628; IV 355; VI 335 et 631; VII 521; IX 531; X 275; XI 456; XII 541; XIII 4; XIII 61.

[87] *Th.* I 203; III 497; IV 780; VI 744; X 88; *Sil.* III 4, 91; IV 2, 21; V 1, 252; V 3, 267; *Ach.* I 347 et 843.

[88] XI 83, 2.

[89] *Inst. or.* II 13, 3; IV 1, 26; IV 2, 61; V 10, 78 (public, cf. Cic. *Inv.* I 30, 47); VIII 4, 22; IX 3, 82; IX 4, 32. *Declam.* ed. Teubner: 246, p. 8, 12; 323, p. 272, 30; 341, p. 346, 27 (public); 341, p. 347, 19 (public).

[90] *Aq.* 6; 96; 100 (tous 3 public). *Strategemata*, II 3, 5—17—22; II 9, 9

[91] *Sat.* I 3, 13; III 8, 185; III 9, 143; IV 10, 366.

Tacite[92], Pline le Jeune[93], Suétone[94], Granius Licinianus[95], La *Collatio legum*[96], Siculus Flaccus[97], Aulu Gelle[98], Hyginus[99].

Gaïus[100] et Apulée[101] ne parlent que de *locatio-conductio*. Les textes du Digeste ont trait, en général, à la *locatio-conductio*[102].

Quant aux textes épigraphiques, la *locatio* publique y domine presque exclusivement[103].

---

[92] Voir A. Gerber et A. Greef, *Lexicon Taciteum*, Leipzig 1903, p. 770, V° *loco*. Le term est pris dans le sens de placer.

[93] *Ep.* VII 30, 4; VIII 5; IX 37, 1—3; X 108, 1; *Traian*: X 70, 2; X 74, 1.

[94] *Caes.* 20; *Aug.* 36; *Claud.* 9 (tous 3 public). *Nero* 37.

[95] 2e siècle: Teubner, p. 15. Texte important de droit public.

[96] 9, 2,2: rapportant la *Lex Iulia de vi*, loi de César ou d'Auguste. Sur cette forme de louage, voir J. Macqueron, *Le travail des hommes libres dans l'antiquité romaine*, Aix-en-Provence 1958², p. 25.

[97] 133 L. (public).

[98] III 4, 14; VI 9, 17 (voir n. 56); XII 8, 2; XIII 9, 6; XVI 4, 6.

[99] *De cond. agr.* (Teubner, p. 79).

[100] III 135; 142 à 147; 162; 205; IV 20; 28; 62. Tous ces textes concernant la *locatio-conductio* privée.

[101] *Met.* IV 17; VII 9; *Flor.*, éd. Oudend, p. 13; *De deo Socratis*, 2, 120; 3, 123. *Ap.* 3, 3; 59.

[102] Tertullien emploie encore *locatio* dans le sens du droit public: 2, *idol.*, 17. Voir 3, *ad nat.* 1, 10 et 14. Au Digeste, remarquons Javol. 4, 6, 34, 1; Paulus 39, 4, 9; 39, 4, 11, 1 et 5 — Alf. Varus 39, 4, 15 — Ulp. 50, 1, 2, 4, etc.

[103] La plus ancienne inscription semble celle du CIL. 1 (2) 400 (= 10, 4719 = Dessau: 5943 b); R. Vedo... | V. Autrodiu. C., | S. Racectiu S., | S. Teditiu. S. | Statuendos locaverunt. Mommsen, dans le commentaire latin au CIL, la place au 3e s. a.C. Biscardi, *o.c.* p. 419 mentionne 3e ou 4e s. a.C. C'est, selon nous, le premier document portant la mension *locare*. Son caractère public ainsi que l'adjonction d'un gérondif, qui sera toujours la caractéristique de la *locatio* soit publique, soit privée, sont à remarquer. De toute façon, c'est un acte juridique de droit public: CIL 1 (2) 400 p. 410 = il s'agit d'un *iussus populi romani*. Pour les autres textes, citons, comme précédemment, dans l'ordre du CIL, en prenant soin d'indiquer si possible la datation. Parmi les textes importants: *Lex agraria* de III (L. 21; 85; 87; 88 = 2 x; 98). *S.C. de Asclepiades* (78 a.C. = L. 6; 8). *Lex Antonia de Termessibus* (75 a.C. = 5 x). *Lex Vicana Furfensis* (56 a.C. = 9; 10; 11). *Lex Iulia Municipalis* (45 a.C. = 32 à 38; 46 à 49; 60; 73; 76). *Lex Coloniae Genetivae Iuliae* (44 a.C. = L. 69; 82). *Lex Malacitana* (82 p.C. = 63 R., 63). *Lex Vipasca* I (2e s. p.C. L. 10; 14; 44). Ajoutons CIL. **1(1)** 576 (= 1 (2) 694 = 10, 6323 = 108 ou 144 a.C.); 1007 (= 1 (2) 1211 = 6, 15346 = Gracques); 1188 (= 1 (2) 1560 = 10, 6242 = 1 s. a.C.); 1247 (= 1 (2) 1633 = 10, 844 = 1 s. a.C.); 1251 (= 1 (2) 1635 = 10, 829 = 1 s. a.C.); 1257 (1 (2) 1685 = 10, 290 = 1 s. a.C.); 1408 (= 1 (2) 2103 = 11, 4687 = 44 a.C.). **1 (2)** 24 (= 6, 1330 = République); 400 (commenté); **2**, 635 (135 a.C.); 2, 800 (= 6, 7 = République); 2, 808 (= 6 (1) 3824 = 6 (4) 2, 31603 = Sylla); 2198 (= 5, 8288 = République); 2294 (= 3, 13295 = 48 a.C.); 2537 (1 s. a.C.); 2648 (1 s. a.C.); 2661 (sens de placer? = 171 a.C.). **3 (2)** p. 948 n° 9 = 164 p.C. = contrat de louage de service dans les mines de Dacie. Cette locatio a un caractère privé: cf. 3 (2) p. 948 n. 10 et p. 949 n. 11. Voir Macqueron, *o.c.* p. 186 sq. **4**, 138; 807; 1136 = tous ces trois textes sont de droit privé. FIRA, 3 p. 453 et 454. **5**, 2845 (République). **6**, 358 (43 a.C.); 754 (placer); 1764 (4e s. p.C.); 1777 (placer); 2, 10153 et 10154 (= placer. Empire); 4, 2, 32323 L. 63 (Auguste); 33747 (= FIRA, 3 p. 455. Voir Cl. Alzon, *Problèmes relatifs à la location des entrepôts en droit romain*, Paris 1965, p. 23 et 108 = 98 p.C.); 33860 (location de magasins privés = FIRA, 3 p. 457 = Alzon, *o.c.* p. 43, n. 222 = 158 p.C.); 34002 (placer, Empire); 37795 (FIRA, 3 p. 457. Empire). *8*, 4387, 29 (Voir Biscardi, *o.c.* p. 438,

B) REMARQUES RÉSULTANT DE L'ANALYSE PRÉCÉDENTA

La première constatation qui s'impose, c'est que les termes *locatio* et *locare* sont essentiellement utilisés dans les textes concernant les actes administratifs. La prépondérance de ceux-ci est, d'autre part, évidente et indiscutable.

De plus, l'acte passé *pecunia publica* se fait par *locatio*: nous en avons la preuve. En effet, si l'expression *pecunia publica* n'est pas mentionnée dans de nombreux textes utilisant les mots *locare* et *locatio*, c'est parce qu'elle est inutile, l'Etat réglant le particulier avec les deniers publics. Mais si le magistrat exécute *sua pecunia*, les textes ne manquent jamais de le noter comme une particularité. Or ces textes ne mentionnent jamais les termes *locatio* ou *locare* mais *curare* ou la forme archaïque *coerare*, *facere*, etc.

Pourquoi y a-t-il alors *locatio* en droit administratif et non en droit privé? Lorsque le magistrat passe le contrat *sua pecunia*, et, de même, quand deux particuliers passent un contrat similaire, ne procèdent-ils pas à une *locatio* et, selon les nombreuses expressions du Digeste, ne s'agit-il pas d'une locatio-conductio?

C'est, pensons-nous, qu'à l'origine, et pendant longtemps, la *locatio* avait une forme bien distincte de la *locatio-conductio* telle qu'elle est décrite par Gaius[104]. Reportons-nous à la définition laconique de Festus: *Locatum* : *positum* déjà exprimée par Varron au *De lingua Latina*, 5, 14 et 15. Le mot *locus* désigne l'endroit ou l'on peut *locare*. Telle est l'origine du terme[105]. A son époque, *locare* devient *conlocare* et il se réfère à Plaute. Un père a une fille *inlocabilem* (familièrement à „caser") et veut la *locare*:

14 — *Incipiam de locis* (a) b *ipsius loci origine. Locus est, ubi locatum quid esse potest, ut nunc dicunt collocatum. Veteres id dicere solitos apparet apud Plautum*:

> Filiam habeo grandem dote cassa(m) atque inlocabilem
> Neque eam queo locare cuiquam.

Varron donne immédiatement après un second exemple de *locatio* celle d'un *fanum*, tiré d'Ennius (239—169 a. C.):

Apud Ennium:

> O Terra T(h)r(ae)ca, ubi liberi fanum inc(l)u(t)um
> M(a)ro locavi(t).

---

et Alzon, *o.c.* p. 229 n. 1068 = 3e s. p.C.); 5367 (placer). *9*, 136 (*locatio* de *praedia* pour 1 siècle. Empire?); 3688 (34 p.C.). *10*, 114 (*locatio* éventuelle d'une vigne prescrite par testament. Empire?); 4654 (République). *II* (*2*), 1, 5276; 2, 6841 (placer); 2, 7083 (placer). *II*, 1 (4 s.). IRT 330; 331 = textes remarquables de 35—36 p.C. = sub h. f. l. AE 1952, 55 (= *Ep.*, 12 1950, pp. 126—130 = 108 a.C.). Parfois *elocare* est utilisé pour *locare*, v. T.l.*l.* col. 298 V° *eloco*.

[104] Cf. Mommsen, *Die römischen Anfänge*..., p. 260: „es hat im römischen Gemeinwesen eine Epoche gegeben, wo das Vertragsrecht wesentlich in zwei Gegensätzen aufging: dem *stipulari spondere* des Privatrechts und dem *dare locare* und *emere conducere* des Gemeindevermogensrechts. Gleich alt und correlat sind beide".

[105] Mommsen, *o.c.* p. 263: „*locare* ist wörtlich placiren unterbringen". Il est bien entendu que lorsque Cicéron écrit, *Off.* II 57, *nasus ita locatus est, ut*... le sens de *locatus* ne prête à aucune confusion! Voir aussi L. Bove, *Ricerche sugli agri vectigales*, Napoli 1960, p. 82.

Locare semble avoir ici le sens de „placer", „élever" un temple. Enfin, *locus* est l'endroit ou l'on s'arrête, ou l'on se met d'accord, et *locare* le moment ou le prix sera fixé par enchère:

15 — *Ubi quidque consistit, locus. Ab eo praeco dicitur locare, quod usque idem it* (certaines lectures (*Vend*)*it* ou (*em*)*it*), *quoad in aliquo constitit pretium.*

Cette définition de la *locatio* est liée à la fixation du prix de l'enchère. En effet — tout en acceptant avec la plus grande prudence les explications étymologiques souvent naïves de Varron — *locare* signifie bien à l'origine „placer" et „placer au mieux". C'est tout d'abord un terme militaire, du *ius belli*. *Locare castra*, avons-nous vu, apparaît souvent chez Tite Live et d'autres auteurs. Il devint très tôt un terme de droit public. C'est pourquoi, dans les opérations juridiques de droit privé, on évite, on écarte le verbe *locare*. Il y a, c'est indéniable, une véritable répugnance à employer ce terme.

Tandis que ce terme cessait progressivement d'être réservé au domaine administratif, les textes dénotent cependant, jusqu'à l'Empire, que la *locatio* du droit administratif a conservé sa place éminente.

Quelle est alors la caractéristique essentielle de cette *locatio*? C'est le meilleur placement et celui-ci se fera par un seul moyen: l'enchère qui caractérise l'opération juridique de droit public. Ainsi, *locare* signifiera très tôt mettre en adjudication. L'enchère est la forme normale de la *locatio*. Donc, tant qu'il n'y a pas eu enchère, il n'y a pas *locatio*; alors que Gaius analyserait ce même acte en une *locatio-conductio*, on l'exprime par un *curare*, *facere*, etc.

L'Etat romain procède-t-il toujours par enchère? Mommsen le pense: „Les contrats par lesquels le censeur rend le peuble débiteur sont en la forme peu différents de ceux par lesquels il rend le peuple créancier. L'acte est considéré comme adjudication d'un travail (*locatio operis*) et, même lorsqu'on veut réaliser un achat, on le revêt de la forme d'une pareille adjudication, parce que c'est seulement par cette voie que la concurrence peut être provoquée et l'existence légale de la mise aux enchères être satisfaite"[106].

Pourquoi l'enchère est-elle le moyen disons la forme, utilisé pour conclure une opération juridique? C'est avant tout pour un motif d'ordre pratique et il ne convient pas à ce sujet de taxer l'administration de la République romaine d'indolence[107].

---

[106] *Droit public*, IV, trad. Girard, Paris 1892, p. 135 (*Staatr.* II 1, p. 447). Mommsen ajoute en note 2 (n. 1 éd. allemande): „si par exemple le peuple avait besoin d'un esclave, l'opération considérée comme achat individuel d'un esclave aurait été impossible à faire par voir d'adjudication au plus bas soumissionnaire, puisque les différents esclaves offerts par les concurrents auraient été de valeur différente et qu'on ne pouvait pas déduire du seul taux du prix demandé quel était en réalité celui qui demandait le moins. L'opération n'était conciliable avec le système de l'adjudication à celui qui demandait la moindre somme que sous la forme d'une vente déguisée ou de louage d'ouvrage: le dernier point de vue était en tout cas le plus simple car, en réalité, le *manceps* se charge là de chercher pour le peuple un esclave conforme au contrat contre le remboursement de ses dépenses et la rémunération de ses services...".

[107] Ainsi P. F. Girard, *Histoire de l'organisation judiciaire des Romains*: Paris 1901, p. 141 „L'administration romaine est, sous la République, d'une indolence extrême, avare de ses peines,

L'enchère, en effet, met les intéressés en concurrence, donc permet à l'Etat de faire un choix dans le sens de la moindre dépense. Elle évite tout démarcheur, intermédiaire coûteux; elle évite aussi des frais de bureaucratie et, en matière d'impôts, des frais de perception[108]. De plus, le manque de moyens d'information, tels que les annonces de périodiques, par exemple, rend l'enchère, dans l'antiquité, plus utile que de nos jours. C'est pourquoi on rencontre en droit privé le même développement de l'adjudication, et ce procédé n'est pas propre au droit romain: il est universel. D'autres peuples plus anciens ont connu, par exemple, la ferme de l'impôt: bien avant la conquête romaine, elle fut pratiquée en Orient[109], en Grèce[110], en Sicile[111], en Gaule[112]; les Carthaginois ont aussi connu ce régime pour les impôts comme pour les ventes de terres publiques[113]. L'enchère romaine est elle-même très ancienne[114]. Le second but de l'enchère n'a jamais été remarqué et il nous paraît important pour la période républicaine: lier la compétence du magistrat romain. Elle est un frein à son omnipotence mise en relief par certains auteurs. Elle a pour but de présenter à l'agent public compétent des candidats offrant les meilleures conditions pour exécuter l'opération projetée. Il ne peut donc choisir

---

prête à saisir tous les expédients qui lui permettent de s'en décharger à prix d'argent sur autrui C'est la grande raison du développement exorbitant pris à Rome par le système des adjudications publiques, employé non seulement pour l'accomplissement de tous les travaux mais pour la perceptîon de tous les revenus de l'Etat". — Beaucoup plus perspicace est la remarque de Montesquieu dans son *Esprit des Lois*: 13, 19: „J'avoue qu'il est quelquefois utile de commencer par donner à ferme un droit nouvellement établi. Il y a un art et des inventions pour prévenir les fraudes que l'intérêt des fermiers leur suggère, et que les régisseurs n'auraient su imaginer; or le système de la levée étant une fois fait par le fermier, on peut avec succès établir la régie". Texte cité par F. Kniep, *Societas publicanorum*, Iena 1896, p. 92, et repris par tous ceux qui ont traité la question. C'est la description du développement et de la fin du marché administratif romain; cf. Alzon, *o.c.* p. 38, mentionnant que l'absence d'affermage pour les entrepôts est la résultante du caractère rentable de l'exploitation. L'Etat veut éviter l'aléa quand il afferme. C'est également une nécessité constitutionnelle: l'irresponsabilité et l'annalité des magistratures excluent le système de la régie directe.

[108] Mommsen, *o.c.*, V, p. 292, repris par Fr. Wieacker, *Protopraxie und „jus pignoris" im Klassischen Fiskalrecht*, Festschrift Koschaker, I, Weimar 1939, p. 218.

[109] Cf. F. Pringsheim, *Der Griechische Versteigerungskauf*, Gesammelte Abhandlungen, II, Heidelberg 1961, p. 273.

[110] Pringsheim, *o.c.* p. 264; J. Thielmann, *Die römische Privatauktion*, Berlin 1961, p. 42. L'enchère n'est pas axée comme en droit romain sur la *locatio*.

[111] D'après M. Rostovtzeff, *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig 1903, p. 349—356, et J. Carcopino, *La Loi de Hiéron et les Romains*, Paris 1919, p. 57—70, le monde romain, par l'intermédiaire de Hiéron II de Syracuse, a emprunté beaucoup aux enchères de Philadelphe. Voir Eliachevitch, *o.c.* p. 166, n. 12. Nous sommes d'un avis opposé.

[112] César, *B.G.* I 18.

[113] Par exemple Tite Live, XXVI 11, 6 et 7.

[114] Tite Live place la *venditio sub corona* au 6e siècle a.C.: II 17, 6. Selon la tradition, la première adjudication des censeurs serait la construction de la *villa publica* du champ de Mars en 435 a.C.: Tite Live, IV 22, 7.

à sa guise. Ainsi, que Verres le veuille ou non, il devra toujours procéder par enchère sous peine d'être poursuivi pour péculat.

Enfin, l'enchère correspond à l'idée républicaine de la Rome antique: l'accès de tout romain aux marchés administratifs, c'est-à-dire ce qui touche aux finances de l'Etat, et l'enchère est bien le seul procédé permettant cet accès de tous.

Ce principe est parfois illégalement détourné et comporte une exception. Il est détourné tout d'abord par le magistrat lui-même, qui aimerait avoir un peu plus de liberté qu'un simple *praeco* et faire admettre le candidat de son choix. Cicéron montre Verres utilisant les pires ruses et les connivences entre publicains et magistrats sont dénoncées à plusieurs reprises dans les Verrines[115]. César adjuge à Servilia, mère de Marcus Brutus, durant la guerre civile, d'immenses propriétés au plus bas prix[116]. Les accords tacites entre publicains eux-mêmes étaient très fréquents[117] et pour le droit privé ces procédés étaient déjà connus de Caton[118]. D'autre part, il existe une exception due au manque de concurrents. L'Etat est alors contraint d'opérer sans enchère[119]. Dans ce cas, ce sera un acte sans adjudication[120]. Rappelons enfin que le système de la régie directe n'est pas inconnu du droit romain[121].

Mais en dehors de ces quelques exceptions, les opérations juridiques de droit public se font par enchère et, lorsqu'il s'agit d'un *locare* il y a toujours une enchère.

Cependant, les objections que l'on peut faire à cette dernière affirmation ne manquent pas.

C'est d'abord la *Loi des XII Tables* reproduite par Gaïus 4, 28: *... item adversus eum qui mercedem non redderet pro eo iumento, quod quis ideo locasset, ut inde pecuniam acceptam in dapem, id est in sacrificium, inpenderet.*

---

[115] Voir par exemple Cicéron; *Verr.* II 2, 74, 182 et 183 sur certaines combinaisons douanières peu recommandables.

[116] Suet. *Caes.* 50. Texte repris par Macrobe, 2, 2.

[117] Dans un autre ordre d'idées, il arrive qu'en raison de la forte personnalité d'un candidat, personne n'ose se porter adjudicataire; par exemple César, *B.G.* I 18, 3.

[118] Voir U. von Lübtow, *Catos leges venditioni et locationi dictae*, dans Eos XLVIII, 3, 1957, p. 293 sq., repris par Thielmann, *o.c.* p. 38 et surtout p. 246. Nous connaissons également pour le droit privé l'*inlicitator*, le Scheinbieter comme dit Thielmann, *o.c.* p. 244, ,,animant'' les enchères dans le sens de la hausse ou de la baisse selon les intérêts du *dominus*; cf. Cicéron, *Fam.* VII 2, 1; *Off.* III 15, 61. Nous ne pensons pas que cette pratique ait été admise par l'Etat.

[119] Il en est certainement ainsi dans le fameux texte de Tite Live, 23, 49, 1; mais cette opération, bien que, selon-nous, dispensée des formes de l'enchère, est encore nommée par Tite Live *locatio*: il va de soi que la concurrence étant minime, les trois sociétés se partageront la besogne et les bénéfices. C'est une étape intermédiaire entre le marché par enchère et le marché sans enchère.

[120] Cf. Mommsen, *Droit Public*, IV, trad. Girard, p. 135, n. 2.

[121] Les deux systèmes peuvent coexister: ainsi dans la *Lex agraria* de III (L. 15; 19; 20; 82; 83) le vectigal doit être payé *populo aut publicano*. Sous Sylla, dont l'hostilité à l'égard des publicains et de la classe moyenne est bien connue, les publicains disparaissent d'Asie et il y eut perception directe. Suétone, *Cal.* 40, cite une suppression de publicains. S. De Laet, *Les quattuor publicae Africae*, Ant. Class. XXII 1953, p. 100, a pu, dans toutes les grandes circonscriptions douanières du Haut-Empire, déterminer une évolution dans le mode de perception des *portoria* en analysant d'abord le système de la ferme aux *societates* puis aux *conductores*, enfin la perception directe (cf. *Portorium*, Bruges 1949, p. 387).

N'est-ce pas là une véritable *locatio-conductio* et se forme-t-elle par enchère? Mais Gaïus ne reproduit pas ici la rédaction même des *XII Tables*; il interprète ce genre de *locatio* à sa façon et dans le style de son temps, comme le montre son explication — *id est sacrificium* — qui ne figurait certainement pas dans les *XII Tables*[122]. Certes, les particuliers, à l'époque des *XII Tables*, pouvaient très bien pratiquer entre eux le louage mais employaient-ils le mot *locare*?[123].

Chez Plaute[124] il est bien difficile de dégager une *locatio-conductio* au sens classique de l'expression[125]. Au contraire, le seul texte où *locare* semble avoir un sens technique concerne un acte administratif (*Persa*, 160).

Caton, en revanche, semble a priori constituer l'obstacle le plus sérieux à nos précédents développements[126]. Cependant, une constatation ne peut manquer de provoquer l'étonnement car sa *locatio* présente d'étranges caractéristiques.

En effet, une *lex* apparaît en tête de chaque contrat reproduit par Caton avec les caractéristiques des *leges* administratives. Le style de droit public (l'impératif de l'Etat, le futur pour le particulier) est couramment utilisé[127]: comme l'Etat, le *dominus* commande, il ordonne; sa *locatio* du chapitre 146, 4 est surprenante: *operas facilius locabis*[128]. Il ne prend même pas la peine de préciser comment ces *opera* seront exécutés[129]. Au chapitre 145, 5 au lieu de la formule normale *et si*

---

[122] Que Gaius modernise ses formules, nous en avons la preuve dans le 4, 16 à propos du *sacramentum*: *quando ... quinquaginta aeris sacramento te provoco*. Or, à cette époque, la monnaie métallique n'existait pas encore; cf. H. Levy Bruhl, *Recherches sur les actions de la loi*, Paris 1960, p. 64. Voir aussi les remarques pénétrantes de Noailles sur la loi des *XII Tables*: *Du droit sacré au droit civil*, Paris 1949, p. 39 sq. Mais Gaius est obligé d'agir ainsi dans la mesure où les anciennes formules se sont maintenues en application très longtemps et peut-être même jusqu'à son époque.

[123] Voir von Lübtow, *o.c.* p. 237. Pour lui, le *locare* serait un *venum dare*: „Auch hier wird die «Vermietung» in Form des venum dare erfolg sein. An einen formfreien Konsensualmietvertrag ist nicht zu denken".

[124] Il ne convient pas d'être aussi catégorique que Girard sur une source aussi précieuse que Plaute, *o.c.* p. 165, n. 2 „Les pièces de Plaute étant indubitablement des adaptations d'originaux grecs, c'est une faute depuis longtemps signalée (v. par exemple Bechmann, *Der Kauf*, 1, 1876, pp. 507—509), mais dans laquelle on retombe toujours imperturbablement, que de les prendre à l'état brut comme des documents romains". Voir Thielmann, *o.c.* p. 41, et la littérature sur la question en n. 2.

[125] Voir Amirante, *o.c.* p. 23 sq. Dans le *Curculio*, 464, *locare* signifie „donner en location une chose", et ce, pour la première fois, pense Amirante.

[126] Sur Caton et ses *leges*: V. Al. Georgesco, *Essai d'une théorie générale des „Peges privatae"*, Paris 1932, p. 122 sq. (sur la *locatio*); p. 144 sq. (sur la *venditio*) et la comparaison avec Varron (p. 116 sq.); D. Kienast, *Cato der Zensor*, Heidelberg 1954; von Lübtow, *o.c.*; Macqueron, *o.c.* p. 68 sq.; Thielmann, *o.c.* p. 45; 255 sq. et passim.

[127] L. Heyrovsky, *Über die rechtliche Grundlage der leges contractus bei Rechtsgeschäften zwischen dem Römischen Staat und Privaten*, Leipzig 1881, p. 86, n. 1, reconnaît que cette façon de procéder est utilisée en droit privé et donne comme exemple Caton. C'est le style de la Loi des *XII Tables* (cf. von Lübtow, *o.c.* p. 256 sq.). Mais c'est aussi celui des antiques *foedera*: Tite Live, I 24, 4 sq.

[128] Von Lübtow, *o.c.* p. 244: „Diese Form ist offensichtlich den leges des Gemeindevermögensrechtes nachgebildet". Sur cette question, voir la littérature complétant celle de Heyrovsky, *o.c.* p. 244, n. 23.

[129] Sur *opera* ou *operas*: von Lübtow, *o.c.* p. 277.

ab emptore locata erit, nous trouvons *et si emptor locabit*, c'est-à-dire un style direct, de supérieur à inférieur[130]. Les exemples pourraient être multipliés.

L'apparition du *redemptor* accroît notre surprise[131]. D'autre part, nous voyons dans le terme *socius* (chap. 144, 4; 145, 3) une ressemblance avec le droit public. En effet, lorsqu'en 215 a. C. trois *societates* viennent proposer leur service à l'Etat avec dix neuf hommes, ces derniers sont bien des *socii*; or le terme *socius* est constamment employé en droit administratif[132].

Ajoutons l'absence de forme remarquée depuis longtemps par de nombreux auteurs[133], l'exclusion, délibérée selon nous, du terme *locatio* et la délivrance de cautions, bien qu'elles ne soient pas qualifiées de *praedes*[134]. Enfin, prévoir des effets, à l'égard des tiers étrangers à la conclusion du contrat est bien une caractéristique du droit administratif[135]. Comme en droit public, il appartient aux créanciers d'apprécier les garanties qui leur sont offertes (*arbitratu domini*)[136].

Ces diverses remarques n'ont pas échappé aux romanistes[137].

Comment expliquer ces ressemblances? Caton ne transcrit pas des formules de droit privé déjà en usage mais utilise tout simplement celles des marchés publics. Le plus ancien texte en prose de la littérature qui nous soit parvenu est la première preuve concrète de l'influence du droit administratif sur le droit privé.

De quoi s'agit-il au juste? D'un „bloc-note de propriétaire foncier du 6e siècle de Rome"?[138]. De conseils pour la jeune génération[139]? Existait-il déjà des formules de ce genre[140]? Ces hypothèses ont toute leur part de vérité mais on perd chaque fois de vue l'ancien militaire, le magistrat, censeur inflexible, ayant présidé de nom-

---

[130] Von Lübtow, *o.c.* p. 257. Il donne la raison suivante que nous approuvons: „Cato is auf die Knappheit seiner Ausdrucksweise stolz gewesen".

[131] Macqueron l'a bien fait remarquer, *o.c.* p. 72, „mais ordinairement chez les jurisconsultes ces mots appartiennent à la langue du droit public. Cette terminologie a d'abord appartenu au droit public". Il s'appuie sur le texte de Festus: V° *Redemptor*; p. 74 „L'histoire du mot *redemptor* nous permet de mieux comprendre l'usage qu'en faisait Caton. C'est un mot qui était employé en droit public". Voir tout le développement, p. 72 à 74. L'auteur — qui déclare p. 84: „il est en réalité très douteux que le louage de droit privé trouve son origine dans les institutions du droit public" — remarque, après analyse p. 88: „certaines de ces *leges* si variées ont bien pu avoir été inspirées du droit public. Les *locationes operis faciundi* signalées par Caton ont sans doute quelques rapports avec les marchés de travaux publics, lorsqu'elles sont conclues avec un entrepreneur (*redemptor*) à la suite d'enchères publiques".

[132] Tite Live, XXIII 49, 1; voir sur la question: von Lübtow, *o.c.* p. 286 sq. Il souligne p. 272 le rapprochement avec la *societas publicanorum*.

[133] Cf. Macqueron, *o.c.* p. 77 au sujet du chapitre 145.

[134] Macqueron, *o.c.* p. 94.

[135] Chap. 146. C'est contraire au principe *res inter alios acta*...

[136] Macqueron à propos de la *lex Puteolani*, *o.c.* p. 97.

[137] Von Lübtow, dans son étude détaillée sur les *leges* de Caton, commence par l'analyse du droit administratif!

[138] Macqueron, *o.c.* p. 57.

[139] Voir les diverses hypothèses dans von Lübtow, *o.c.* p. 254.

[140] Von Lübtow (avec Tielschel), p. 157 sq., fait à ce sujet d'intéressantes remarques.

breuses fois à des enchères administratives et ayant rédigé dans sa carrière, à maintes reprises, de telles *leges*[141] pour ne penser qu'au paisible propriétaire foncier soucieux de gérer au mieux ses intérêts.

C'est donc à partir de l'époque de Caton que les mots *locare*, *locatio* ont commencé à changer de sens et Cicéron, comme Tite Live, ne l'emploie encore qu'exceptionnellement en matière de droit privé. Caton a commencé à transplanter le droit public dans le droit privé. Il pense à ses marchés quand il rédige ses *leges*. Donc, s'agissant d'emprunt au droit public, ses *locationes* seront nécessairement des enchères. Il précisera ce procédé dans sa *lex* par le terme *locare* (*oleam legendam hoc modo locare oportet*; et *oleam faciundam hac lege oportet locare*). L'analyse de chaque *lex* en montre l'utilisation. Dans les chapitres 144 et 145, la mise aux enchères ne fait aucun doute[142] et dans le chapitre 146, les mots *praeconium praesens* confirment nos assertions[143].

En définitive, Caton marque une étape capitale dans le droit de la *locatio-conductio* et nous donne la preuve de l'influence du droit administratif sur le droit privé. Loin de détruire ces constatations, Caton les renforce: *locare* est le *terminus technicus* du marché administratif se formant — en principe — toujours par enchère. Chez Cicéron, lui aussi magistrat, les opérations administratives ont marqué tout le droit de leur empreinte. A son époque, les textes sur la *locatio-conductio* sont encore noyés dans la *locatio* publique[144]. Au début de l'Empire, les enchères administratives deviennent plus rares, parallèlement, la *locatio* privée se développe[145].

---

[141] Voir, sur les activités de Caton on tant que censeur dans les marchés administratifs, surtout Kienast, *o.c.* p. 78 sq.

[142] Cf. Macqueron, *o.c.* p. 77; von Lübtow, *o.c.* p. 282 sq. et 301; Thielmann, *o.c.* p. 107.

[143] En ce sens Thielmann; *o.c.* p. 18 „Auch ist die Ausgestaltung privater Rechtsverhältnisse nach öffentlichrechtlichen Vorbildern nichts Unbekanntes. Insbesondere die Formulare in Catos Schrift *de agri cultura* 144; 146; 150 sind den Versteigerungsbedingungen der Zensoren, den *leges censoriae*, nachgebildet". Voir également p. 107. Thielmann, reprend la très intéressante remarque de C. Ferrini, *Sull'origine del contratto di compravendita in Roma* dans *Opere*, Milano 1929, p. 3, 68. „Alcuni dei formulari Catoniani... mostrano... pure reminiscenze dei programmi censorii, probabilmente reminiscenze della stessa carriera dell'autore". Cf. F. Cancelli, *L'origine del contratto consensuale di compravendita nel dirritto romano*, Milano 1963, p. 44.

[144] Cependant, une tendance nouvelle se dessine, notamment, *Off.* II 11, 40 (mais disait-on *locatio-conductio* ou simplement *conductio* pour désigner l'opération de louage?); II 18, 64; III 17 , 70: dans ce texte, Cicéron nous apprend que Q. Mucius Scaevola faisait figurer les actions *locati* et *conducti* parmi les actions de bonne foi. Donc à son époque (vers 95 a.C.), la *locatio-conductio* était un contrat de *ius civile* sanctionné par une action civile de bonne foi. Cf. Macqueron, *o.c.* p. 88. Voir Cicéron, *Att.* IV 4 b. Chez Tite Live, avons-nous vu, le respect du terme *locare est* très grand; aussi emploie-t-il seulement le verbe *conducere* au passif pour désigner une *locatio-conductio* dans XLV 14, 8 et XLV 44, 7: le terme *locare* est évité.

[145] Voir surtout Sénèque le Philosophe, *Benef.* III 7, 1. Sous l'Empire, l'enchère publique, comme l'enchère privée, est toujours pratiquée, mais Thielmann, *o.c.* p. 21, citant la *lex metalli Vipascensis* et la *lex metalli dicta*, déclare qu'il n'est pas toujours facile de faire la distinction. L'hésitation provient avant tout de la nature juridique du *Fiscus*.

III. CONCLUSION

Il est possible maintenant de répondre aux questions posées au début de nos développements. Pourquoi, dans les actes conclus *sua pecunia*, n'y a-t-il pas le terme *locare* rencontré dans les actes *pecunia publica*?

Le magistrat agissant *sua pecunia* s'adresse directement au *redemptor* de son choix sans avoir recours à l'enchère. En effet, à moins d'être fou ou philanthrope, le magistrat ne perdra jamais de vue son intérêt. Or, faire une enchère, c'est s'adresser à un anonyme. Il s'adressera de préférence à un ami, *redemptor* influent, qui favorisera sa carrière électorale[146]. D'autre part, une mise aux enchères exige un certain délai. Tels sont les motifs de l'inexistence de *locatio* dans les opérations *sua pecunia*. Le magistrat agit alors comme un particulier et dans les formes du droit privé; or celui-ci n'a pas, en général, recours à l'adjudication[147].

Une autre conséquence, concernant les *manubiae*, se dégage: ce sont des biens publics car le terme *locare* est souvent mentionné dans les textes et c'est pourquoi les contemporains d'Aulu Gelle confondaient *praeda* et *manubia*. Les *manubiae* sont de l'argent destiné aux travaux publics et le magistrat n'aura pas autant de liberté que s'il agit *sua pecunia*.

Dans les opérations *ex multaticia pecunia* le magistrat semble jouir d'une assez grande liberté: la *locatio* n'est pas souvent mentionnée.

Enfin, pour les actes *pecunia publica*, *attributa pecunia*, etc. il n'y a aucun doute: ils sont administratifs.

Donc, si un acte ne contient pas le terme *locare*, il n'est pas nécessairement de droit privé; mais s'il contient ce terme, et si le sujet est un magistrat, il sera sûrement administratif. Chez Cicéron *locare* est presque toujours employé dans ce sens juridique précis; quant à Tite Live, le doute n'est pas permis. Sous l'Empire, le terme *locatio* désignant l'enchère administrative a presque disparu; cette période marque tout simplement le déclin de l'affermage; la régie directe le supplante.

Nous pourrions nous contenter de la constatation d'une carence du terme *locare*

---

[146] C'est ce qu'exprime clairement Suétone, *Caes.* 13. Il s'agit de César, alors édile, qui, renonçant à l'espoir d'une attribution de province, brigue le pontificat, mais non sans l'aide de „largesses".

[147] Il pourrait le faire; rien dans la pensée juridique romaine ne s'y oppose: nous avons le texte de Cicéron, *Verr.* II 1, 56, 147 sur la *locatio in aedibus privatis* de colonnes. Il est difficile de savoir s'il s'agit d'une mise aux enchères pour le transport de celles-ci ou si le texte signifie tout simplement „placer" comme dans CIL, 8, 4387; 8, 5367, et surtout Dessau, 1234. D'après Thielmann, *o.c.* p. 252: „Die Versteigerung der privaten opera ist den Lizitationen der opera publica den Gemeindevermögensrecht nachgebildet". — Une illustration intéressante de ce qui vient d'être établi est fournie par Cicéron, alors gouverneur de Cilicie en 50 a.C. Son ami Caelius Rufus, édile curule, le prie de lui fournir des panthères pour les jeux qu'il offre en l'honneur de Cybèle. Cicéron est assez embarassé car il ne veut pas s'adresser aux cités. Il a recours à un dénommé Patiscus qui fait toutes sortes d'affaires en Cilicie et a l'habitude de ce genre de travail. Il s'occupera avec le maximum de zèle de la chasse et du transport. Certainement pas gratuitement. Les expressions utilisées dans les lettres sont *mandato suo*, *in hoc negotio*, etc. Jamais il n'est question d'enchère ni de *locatio* alors que juridiquement l'opération entre Cicéron et Patiscus s'analyse bien en une *locatio-conductio*: *Fam.* II 11, 2; VIII 2, 2, 8; VIII 4, 5, 2; VIII 6, 5, 11; VIII 9, 3, 1 et 2. *Att.* V 21, 5, 2; VI 1, 21, 3. Plut. *Cic.* 36. Voir P.W., 18, 4, col. 2170, V° *Patiscus*.

dans l'acte administratif *sua pecunia* d'une part, de la prépondérance de ce terme dans la littérature administrative d'autre part, pour affirmer l'emprise du droit public sur le droit privé en matière de *locatio*.

Mais une caractéristique supplémentaire, conséquence de ces développements, se présente à nous et celle-ci — pas plus que l'absence de *locare* dans les actes *sua pecunia* — n'a été observée par les romanistes: à savoir le rôle constant de la *hasta* dans les enchères administratives romaines.

En effet, une *hasta* — symbole guerrier[148] — était „plantée" à l'endroit ou la locatio se déroulait[149]. Or, constatation intéressante, on ne trouve jamais dans les textes républicains l'expression *locare sub hasta* ou *locatio sub hasta* mais seulement *qui hastae adsuaverant*[150], *summovere ab hasta*[151], *ad hastam accedere*[152], etc.[153]

Le premier texte littéraire où se trouve l'expression *locare ad hastam* est un passage de Columelle dans son *De re rustica*: 1, praef. 20: *Itaque in hoc Latio et Saturnia terra ubi di fructus agrorum progeniem suam docuerant, ibi nunc ad hastam locamus, ut nobis ex transmarinis provinciis advehatur frumentum, ne fame laboramus, et vindemias condimus ex insulis Cycladibus ac regionibus Baeticis Gallicisque*[154].

---

[148] Gaius, 4, 16: *Festuca autem utebantur quasi hastae loco, signo quodam iusti dominii; quod maxime sua esse credebant quae ex hostibus cepissent.* De même, très probablement Festus, V° *Caelibari hasta*: *quia hasta summa armorum et imperii*; V⁰ *hastae*: *quia signum praecipuum* (...*belli*?) *est hasta*. Festus fait dériver le mot *Quirites* de *Curis*, terme sabin qui désignerait la lance (cf. Ovide, *Fast*. II 475; Plut. *Q.R.* 87). Aulu Gelle, X 27, 3: ... *populum Romanum misisse ad eos hastam et caduceum, signa duo belli ac pacis*... Il convient d'y rattacher le texte significatif: XX 10, 10.

[149] Elle n'existe jamais dans l'enchère privée. Contra E. Chénon, *Des tribunaux des centumvirs*, thèse, Paris 1881, p. 20: „La hasta figurait ... dans les enchères privées...", c'est une erreur. Elle existe par contre dans toute enchère passée par l'Etat romain. Ainsi, est-elle fréquemment liée à l'*auctio*: Cic. *Leg. agr.* II 21, 55; Suet. *Caes.* 50; Sen. le Rheteur, *Controv.* IX 3, 3; Ps. Proper, *Aug. conf.* 769; C.J. 10, 3, 5. On la trouve en corrélation avec les verbes vendere (Cic. *Off.* II 8; T.L. 23, 38, 7; Val. Max. VI 5, 1; Sen. le Ph. *Dial.* 6 *ad Marciam*, 20, 5; Claudius Claudianus, *de quarto consulatu Honorii Augusti panegyris*, v. 497—498, éd. Garnier, I, p. 140; Juv. 3, 33; Capitolinus, *Gord.* 25, 1); *Venire* (Cic. *Leg. agr.* I 2, 6; T.L. 5, 16, 7; 23, 37, 12; 26, 11, 6; Val. Max. II 4, 2); *Venumdare* (T.L. 6, 4, 2; Tac. *Ann.* XIII 39; *Hist.* I 68; A.G. 13, 24); *Subjicere* dans les ventes des biens et de personnes (Val. Max. II 4, 2; V 1, 7; VI 3, 4; IX 12, 7; Suet. *Aug.* 24). Pour la saisie des biens des condamnés, Tacite emploie l'expression *ius hastae*, *Ann.* XIII 28. Finalement, le terme *hasta* seul désigne soit la *locatio*, soit la *venditio* (Cic. *Phil.* II 50, 103 et 104; IV 4, 10; VIII 3, 9; *Fam.* IX 10; XV 17, etc.; Tac. *Hist.* I 20; *Ann.* III 31, 5. Sen. le Ph. *Dial.* 3 *De ira* I 2, 1; 6 *Ad Marc.* 20, 5; 10, *Brev. vit.* 12, 1. De même au Digeste, 1, 2, 2, 29 (il s'agit des Cviri) etc. C.J. 2, 36 (37) 3; 4, 46, 3; 10, 3, 4—5—6, etc. C. Th. 3, 14, 2; 10, 2, 1, etc. Nous rencontrons une seule fois *vendere in hasta* (Capitolinus, *Gord.* 25, 1). Au bas Empire, on trouve les expressions *subhastatio* pour désigner la *venditio sub hasta* (Valent. Theod. Arcad. (392) = C.J. 4, 44, 16 = C. Th. 10, 17, 3); *subhastare* (Carac. (214) = C.J. 7, 53, 3. Solinus, 10, 4); *subhastaria sors* (Honor. Theod. (417) = C. Th. 13, 6, 9); *hastarium* (Tert. *Apol.* 13, 5; *ad Nat.* 1, 10); le terme *hasta* seul (*habitis hastis*; Carac. = C.J. = 10, 3, 1).

[150] Tite Live, XXIV 18, 10.

[151] Tite Live, XXXIX 44, 8.

[152] Tite Live, XLIV 16, 2.

[153] Ovide, *Pont.* IV 9, 45; Sénèque le Rhéteur, *Suas.* 6, 3.

[154] Cf. l'unique texte épigraphique de 35—36 de notre ère dans IRT, n° 330: *Ti* (*berio*) *Caesari divi Aug*(*usti*) *f*(*ilio*) *Augusto divi Juli n*(*epoti*) *pont*(*ifici*) *max*(*imo*) *co*(*nsuli V*) *imp*(*eratori*) *VIII*

Ce texte démarque celui de Varron: *Rerum rusticarum* (lib. II 3) *...frumentum locamus, qui nobis advehat, qui saturi fiamus ex Africa et Sardinia: et navibus vindemiam condimus ex insula Coa et Chia.*

Varron exclut l'expression *ad hastam.* Pourquoi? Parce qu'à son époque, vers 36 a. C., *locare* signifie encore, sans hésitation, „mise aux enchères par l'Etat". Avec Columelle, en revanche, à la fin du premier siècle, *locare* tend de plus en plus à perdre son sens primitif et à signifier *locatio-conductio*: il convient donc de préciser pour désigner l'acte administratif[155].

En conséquence, l'exclusion — comme superflu — du terme *hasta* dans les textes montre bien, une fois de plus, la supériorité de la *locatio* de droit public et, partant, son influence sur la *locatio* privée.

En conclusion, la prépondérance numérique des textes de droit public atteste la prépondérance de l'acte administratif. Les différences — rejet de la *locatio* dans les actes *sua pecunia*, absence de la précision *sub hasta* sous la République dans les actes *pecunia publica* — renforcent les constatations concernant les ressemblances curieuses signalées depuis Cujas entre la *locatio* privée et la *locatio* publique. Cela confirme ce que Mommsen avait entrevu.

Orléans

---

tri(bunicia) potest(ate) XXXVII C(aius) Rubellius Blandus q(uaestor) divi Aug(usti) tri(bunus) pl(ebist pr(aetor) co(n)s(ul) proco(n)s(ul) pont(ifex) patr(onus). ex reditibus agrorum quos Le(pc)itanis restitui vias omnis, civitatis Lepcitance sternendas silice curavit Marcus Etrilius Lupercus legatus pro praetore patronus sub h(asta) f(aciendum) L(ocavit). — L'inscription est reprise au n° 331. Il s'agit d'un pavage d'une route par le *legatus pro praetore* M. Etrilus Lupercus à Leptis Magna en Afrique du Nord. C'est une enchère administrative par *locatio*: aucun doute n'est permis.

[155] De même, dans Sénèque le Philosophe, *Dial.* 6 *Ad Marc.* 20, 5; voir n. 78 et 149. Lorsqu'on emploie le terme *locare*, dans le sens républicain, il faut préciser „*publice*": *... non hastam consularia spolia vendentem, nec caedes, nec locata publice latrocinia, bella, rapinas, tantum catilinarum.*

Eos LXV 1977

DO PROBLEMU ILOCZASU SYLAB W STOPACH NIEWYMIERNYCH W TRYMETRZE JAMBICZNYM TRAGIKÓW GRECKICH

Napisał

MIECZYSŁAW BROŻEK

1. O stopach niewymiernych (ἄλογοι πόδες, *pedes irrationabiles*) w metryce czy rytmice greckiej, tj. takich, których stosunek iloczasowy tezy do arsy tworzy wariacje normy 1 : 2 (w jambach) czy 2 : 1 (w trochejach), pisano już w starożytności. Przede wszystkim więc znany muzyk i rytmik z drugiej połowy IV wieku p.n.e. Arystoksenos z Tarentu wyróżnia między daktylem (— ∪ ∪), w którym wartość iloczasowa tezy do arsy ma się jak 2 : 2, oraz wymiernym trochejem (— ∪), gdzie teza do arsy ma się jak 1 : 2, wariant trocheja, zwany trochejem niewymiernym (χορεῖος ἄλογος), o nieokreślonym stosunku iloczasowym tezy do arsy: ὁ γὰρ τοιοῦτος ποὺς ἄλογον μὲν ἕξει τὸ ἄνω πρὸς τὸ κάτω[1]. A więc o stosunku x : 2, gdzie x ma wartość iloczasową pośrednią, μέσον μέγεθος, między tezą daktyla (∪ ∪) i tezą wymiernego trocheja (∪). Wartość pośrednią — tzn. leżącą między iloczasowymi wartościami takich tez, a niekoniecznie w ich środku, tj. niekoniecznie będącą ich połową, wynoszącą 1,5 jednostki iloczasowej, zwanej z łacińska morą: ἔσται δ' ἡ ἀλογία μεταξὺ δύο λόγων γνορίμων τῇ αἰσθήσει, τοῦ τε ἴσου καὶ τοῦ διπλασίου — mówi Arystoksenos. Dodajmy, że również określenia takie, jak owo μέσον μέγεθος, a gdzie indziej ἡ μέση ληφθεῖσα τῶν ἄρσεων u Arystoksenosa mogą określać każdą pośrednią wielkość między iloczasową miarą dwumorowej tezy (∪ ∪) i tezy jednomorowej (∪). I takie właśnie pośrednie wielkości dają ową ἀλογία, ów niewymierny stosunek tezy do dwumorowej arsy.

Tak to rozumiał niewątpliwie także Arystydes Kwintylian w III/IV wieku n.e., rozróżniający πόδες ῥητοί, ὧν ἔχομεν τὸν λόγον εἰπεῖν τῆς ἄρσεως πρὸς τὴν θέσιν, oraz πόδες ἄλογοι, ὧν οὐκ ἔχομεν διόλου τὸν λόγον τῶν χρονικῶν μερῶν εἰπεῖν πρὸς ἄλληλα, a więc stopy wymierne, gdzie potrafimy określić stosunek tezy do arsy, oraz stopy niewymierne, w których w ogóle nie potrafimy określić iloczasowego stosunku ich części do siebie[2].

---

[1] Aristoxenus, *Rhythmica elementa*, ed. J. Morelli, Venetiis 1875, s. 292; τὸ ἄνω oznacza tutaj tyle co ἄρσις, podniesienie (wybijającej takt pałki, stopy, palca), co my odwrotnie nazywamy tezą, tj. obniżeniem, osłabieniem głosu przy recytacji wierszy, a znowu τὸ κάτω jest równoznaczne z θέσις (opuszczeniem pałki, stopy, a więc uderzeniem wybijającym takt), co u nas arsą, podniesieniem, nasileniem głosu. A zatem terminów arsa — teza używamy tu odwrotnie niż Arystoksenos.

[2] Aristides Quintilianus, *De musica libri III*, ed. A. Jahnus, Berlin 1882, s. 22, 33; A. Rossbach—R. Westphal, *Metrik der Griechen, im Vereine mit den übrigen musischen Künsten*, I, Leipzig ²1867 (Supplement: *Die Fragmente der Rhythmiker und die Musik-Reste der Griechen*, s. 26 i n.).

Podobnie mówi jeszcze Martianus Kapella, że *alios pedes ἀλόγους, hoc est irrationabiles nominamus quorumque ratio nulla praestatur, sed incondita quaedam compositio profertur*, tj. stopy niewymierne, w których stosunki iloczasowe są nieokreślone, a w recytacji ich przejawia się jakiś nieusystematyzowany porządek rytmiczny[3].

2. Wypowiedzi te, jakkolwiek w zasadzie zgodne między sobą, pozostawiają jednak pewne wątpliwości. Nie jest jasno powiedziane, czy Arystoksenos myśli tylko o jednosylabowej tezie, czy również o dwusylabowej (w wyniku rozwiązania zastępczej sylaby długiej w tezie na dwie krótkie). I tutaj także brać pod uwagę będziemy przede wszystkim tezy jednosylabowe jambów niewymiernych w trymetrach tragików greckich. Poza tym — Arystoksenos mówi tylko ogólnie o tezie stóp niewymiernych mieszczącej się między wartością dwumorową i jednomorową przy dwumorowej arsie, w rzeczywistości zaś, obserwując praktykę poetów greckich, widzimy, że modyfikacja iloczasu w stopach niewymiernych dotykała — w różnych układach głosek w wyrazach, a wyrazów w wierszach — nie tylko tezę, ale także arsę. Ostrożniej od Arystoksenosa określił więc rzecz Arystydes mówiąc ogólniej, że w niewymiernych stopach nie potrafimy wyrazić iloczasowego stosunku ich części do siebie, a zatem nie tylko tezy do arsy (bo i ta, jak zobaczymy, ulegała jakimś wariacjom).

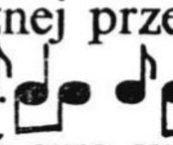
3. Kwestię iloczasu tezy i arsy w stopach niewymiernych nowsi metrycy różnie próbowali rozwiązać. Z prób tych przypomnieć warto niektóre propozycje, dla pokazania ich odmienności.

A. Boeckh przypisując niewymiernemu trochejowi zawsze wartość łączną trzech mor, jak w trocheju wymiernym, wyrażał stosunek arsy do tezy w trochejach niewymiernych, czyli w tzw. spondejach zastępczych, jako $\frac{12}{7}+\frac{9}{7}$, a więc w niewymiernych jambach odwrotnie, $\frac{9}{7}+\frac{12}{7}$, tak że arsa z tezą miała dawać w sumie $\frac{21}{7}=3$, podobnie jak w trocheju czy jambie wymiernym $\frac{14}{7}+\frac{7}{7}$ lub $\frac{7}{7}+\frac{14}{7}=3$.

J. Král trzymając się założenia Arystoksenosa, że arsa stopy niewymiernej ma być równa arsie z jednej strony daktyla, z drugiej zaś trocheja wymiernego, uważał, że ma ona zachowywać zawsze wartość iloczasową dwóch mor. I przypuszczał, że słowa Arystoksenosa należy rozumieć tak, że χρόνος ἄλογος, czyli *syllaba anceps*, w tezie nie może przekraczać wartości półtora mory, by się nie zbliżać zbytnio iloczasem do zgłoski długiej, dwumorowej, natomiast może mieć wartość mniejszą, leżącą między półtora mory i jedną morą. W ten sposób stopa niewymierna miałaby wartość iloczasową przekraczającą trzy mory, przy trzymorowej stopie wymiernej. Král, jak widać, operuje tu pojęciem „niewymiernej sylaby" zamiast niewymiernej stopy, a nadto wprowadza dowolnie granicę półtora mory, o której źródła nie mówią, choć potrafiłyby ją łatwo określić słowem ἡμιόλιον.

Przeciw takiemu przyjmowaniu możliwości występowania w miejscu zgłoski obojętnej w stopie niewymiernej różnych wartości iloczasowych, zależnie od tego

[3] Martianus Capella, ed. A. Dick, Lipsiae 1925, s. 520.

czy będzie to sylaba długa czy krótka, a raczej dłuższa czy krótsza, P. Maas stwierdzał, że wtedy wiersz nie miałby żadnego ustalonego rytmu, i sam zaproponował usunięcie tej dowolności rytmicznej przez przyjęcie obrazu taktu, np. sydzygii jambicznej x — ∪ —, w postaci . Ale wtedy nie tylko długa musiałaby w miejscu *syllaba anceps* skracać swą wartość iloczasową do $\frac{3}{4}$ swej właściwej wartości, ale także krótka wzdłużać się o połowę swej wartości. Czy tak myślał Maas? Bo wtedy zachodziłby proces odwrotny, skracanie się długiej lub wzdłużanie krótkiej sylaby. Inaczej nie uzyskałoby się jakiejś stałości rytmu w wierszu, o którą przecież Maasowi przede wszystkim chodziło[4].

Wilamowitz widział wyjście w mierzeniu wierszy trocheicznych czy jambicznych monometrami (sydzygiami), a nie pojedynczymi stopami jako jednostkami rytmicznymi czy taktami wiersza. Postulat słuszny, sam przez się jednak nie wyjaśniający stosunków iloczasowych sylab w stopach monometru, zwłaszcza w stopie niewymiernej.

I wreszcie W. J. W. Koster, który poprzednio odnotowywał przypuszczenie, że iloczas *syllaba anceps*, czy raczej obu sylab w spondeju zastępczym zamiast trocheja czy jambu, był krótszy od iloczasu zwykłej długiej, choć miał co do takiej interpretacji wątpliwości (*mais la doute reste permise*), ostatnio informuje, że *la durée de la syllabe irrationnelle dépasse celle de la brève, mais elle reste inférieure à celle d'une longue* (*normale*)[5].

Wszystkie powyższe, zresztą i inne próby określenia iloczasu sylaby niewymiernej czy stosunków iloczasowych w stopach niewymiernych są tylko połowicznymi propozycjami rozumienia rzeczy, nie dotykającymi wielu towarzyszących im dalszych kwestii. Tymi właśnie zamierzamy się tutaj zająć na przykładzie stóp niewymiernych w trymetrach jambicznych tragików greckich, widząc, że wartość iloczasową sylab w wierszach różnie modyfikowały różne czynniki rytmotwórcze, które sprawiały, że nie było to obojętne w wielu wypadkach, czy w tezie, ale także w arsie stopy niewymiernej położyło się sylabę dłuższą czy krótszą. Mówimy o sylabie dłuższej lub krótszej, a nie o krótkiej czy długiej, ze względu na wciągniętą tu w grę także arsę stopy niewymiernej.

4. Wyjdźmy od stwierdzenia ogólnego, że zachowane przykłady trymetru jambicznego tragików greckich wskazują, iż ewolucja tego wiersza szła u nich od form eurytmicznych do coraz częściej wprowadzanych weń form zastępczych, rytmicznie podobnych, a więc rytmoidycznych. Innymi słowy — w wiersz ten wkradały się coraz częściej, obok innych zróżnicowań, np. rozwiązań długich na dwie krótkie, stopy niewymierne, jambopodobne zamiast jambicznych, a więc rytmoidyczne zamiast rytmicznych. Tragicy wszakże we wprowadzaniu tych dowolności posuwali się do rytmoidów nie dezorganizujących rytmu jambicznego w takim stopniu jak u komików. Stąd i badanie stóp niewymiernych w ich trymetrze jest produktywniejsze.

---

[4] A. Boeckh, *De metris Pindari*, w wyd. *Pindari opera*, I, Lipsiae 1811, s. 105 i n.; J. Král, *Řecká rythmika*, Praga ²1915, s. 135; P. Maas, *Griechische Metrik*, Leipzig-Berlin 1923, s. 14.

[5] W. J. W. Koster, *Traité de métrique grecque*, Leyde ¹1936, s. 22; ²1953, s. 27; ³1962, s. 27.

Otóż wydaje się, że dowolności te nie byłyby możliwe, gdyby w naturze recytowanego trymetru jambicznego, nawet tak eurytmicznego, jakim był trymetr zbudowany z samych jambów, których to wierszy dużo jeszcze spotykamy u tragików greckich, nie tkwiły zadatki rytmoidycznej budowy wiersza. Już samo recytowanie tegoż w rytmie taktów nie monopodycznych, lecz monometrycznych, gdzie każdy takt składał się z dwu stóp o różnym akcencie rytmicznym, sprawiało, że pierwsza teza każdej dypodii miała charakter jakby odbitki, przedtaktu, jakiejś anakruzy[6], elementu iloczasowo osłabionego w stosunku do pozostałych sylab dypodii jambicznej, czyli jambicznego monometru. Ten właśnie charakter przedtaktowości powodował podatność iloczasu danej tezy na zmiany, tak że w roli takiego przedtaktu mogła występować również sylaba z natury czy z pozycji długa, w danym miejscu jednak metrycznie zmodyfikowana, dająca zamiast jambicznego rytmu jambiczną formę rytmoidyczną.

W trochejach podobnie. Przycisk recytacyjny w dypodii trocheicznej przypadający na arsę pierwszej stopy sprawiał, że teza drugiej stopy, przed iktusowaną arsą następnej dypodii, nabierała charakteru jakby drugorzędnego składnika rytmicznego w takcie, za czym rolę jego mogła pełnić także sylaba długa w tezie, zmodyfikowana w swym iloczasie do wartości osłabionej, jakby krótkiej.

5. Ale pozostańmy przy recytowanym trymetrze jambicznym i problemie występujących w nim sylab iloczasowo zmiennych.

Otóż jeśliby się przyjmowało, że w sydzygii jambicznej, a więc w monometrze jambicznym, teza stopy niewymiernej ma jakąś stałą wartość iloczasową, krótszą od sylaby długiej w jej miejscu, ale dłuższą od krótkiej, chybione by były obserwacje poczynione już przez uczonych nad budową poszczególnych stóp w greckim trymetrze jambicznym, przede wszystkim więc w trymetrze tragików.

Tak np. w regule T. Zielińskiego, dotyczącej pierwszej stopy trymetrów Eurypidesa, czytamy: *Solutus pes primus in severioris stili fabulis efficitur trisyllabis vocabulis tribrachyn explentibus*[7]. Te *vocabula* to wyrazy takie jak πατέρα, πότερον, ὄνομα, ἄπολις itp. Reguła ta w późniejszych tragediach Eurypidesa doznaje pewnego naruszenia i dopuszcza jako pierwszą stopę także formę — ◡ ◡, a więc niby daktyla, a właściwie anapestu, ze ściągniętą tezą i rozwiązaną arsą, niemniej w pierwszej fazie ewolucji trymetru w tragediach Eurypidesa wskazuje na iloczasową różnicę między wartością długiej a krótkiej zgłoski w tezie pierwszej stopy pierwszej sydzygii jambicznej trymetru przed rozwiązaną arsą tejże stopy: długa zbliżała stopę niewymierną bardziej do anapestycznej formy — ◡ ◡, krótka dawała trybrach wartości jambu.

6. Innych wskaźników różnicy iloczasowej wartości zgłosek w trymetrze jam-

---

[6] Możemy nie mówić o czytaniu trymetrów jambicznych z zastosowaniem anakruzy (por. M. Dufour, *Aperçus de métrique grecque*, Revue Universitaire [Paris] I 1932, s. 423 i n.), niemniej taki charakter posiada wstępna teza metrum jambicznego.

[7] Th. Zieliński, *Tragodumenon libri tres*, Kraków 1925, s. 145; to samo dotyczy szeregu innych poczynionych przez Zielińskiego obserwacji co do norm budowy trymetru jambicznego Eurypidesa (s. 133—213).

bicznym tragików greckich, przede wszystkim zgłosek w pozycji *anceps*, może nam dostarczyć wykorzystywanie przez poetów rytmu trymetrów do ekspresyjnego obrazowania treści. Mogą tu wchodzić w grę — obok innych środków, np. rozwiązań długich sylab na dwie krótkie — także nagromadzenia zgłosek długich lub krótkich w tezach stóp niewymiernych, dla oddania nastroju chwili, zobrazowania akcji, i tym podobnych zamierzeń.

Z całej ilości takich przykładów weźmy np. Eurypidesa *Medei* w. 1244 i n. Zdradziła Medea już przed chórem kobiet postanowienie zabicia swych dzieci własną ręką: nie może pozwolić, by miały zginąć wskutek cudzej mściwości. To motywacja decyzji. Czas nagli. Zachwiać się nie może. Trzeba działać. Odchodząc do pałacu dodaje sobie odwagi i utwierdza się w decyzji:

ἄγ' ὦ τάλαινα χεὶρ ἐμή, λαβέ ξίφος,
λάβ' ἕρπε πρὸς βαλβῖδα λυπηρὰν βίου ...

Idzie więc tutaj szereg krótkich, urywanych słów, ujętych w stopy z samymi krótkimi tezami, co nadaje słowom ciętość i ilustruje rytmem nerwową, ale zdecydowaną postawę dzieciobójczyni. Dla kontrastu następują słowa πρὸς βαλβῖδα λυπηρὰν βίου z długimi zgłoskami w tezach stóp niewymiernych, malujące wyrównaniem rytmu zapewne bolesną rezygnację Medei.

W *Bakchantkach* Eurypidesa goniec opowiada o śmierci Penteusa, jak to towarzyszący mu przybysz

Wierzchołek niebotyczny rękami zwinnemi
Chwyciwszy jął giąć jodłę, giął i giął ku ziemi,
Aż w kabłąk zgiął w kształt łuku, lub jak dzwono koła
Pod cyrklem kołodzieja rosnące...

tłum. J. Kasprowicz

Drugi z tych wierszy przekładu jest niejakim odbiciem oryginału, gdzie wysiłek zginania oddany jest z wielką obrazowością, osiągniętą przez rytm, w. 1064 i n.:

λαβὼν γὰρ ἐλάτης οὐράνιον ἄκρον κλάδον
κατῆγεν, ἦγεν, ἦγεν ἐς μέλαν πέδον.
κυκλοῦτο δ' ὥστε τόξον ἢ κυρτὸς τροχός
τόρνῳ γραφόμενος περιφορὰν ἕλκει δρόμον, ...

W powtarzanym trzy razy ἦγεν cały niemal iloczas stopy pochłania długie ἦ-, a tylko zapewne mały ułamek tego iloczasu wypadał na krótkie czy raczej króciutkie -γεν. Cały wiersz zbudowany jest z czystych jambów, a trzykrotne owo ἦγεν o budowie trocheicznej przy zbieżności iktusu z akcentem i przy słabej tezie pierwszych jambów w stopach nadaje mu charakter rytmu jakby zstępującego, malującego trud powolnego zginania drzewa w dół. Ostatni zaś z tych wierszy maluje jednostajny ruch wyrównaniem rytmu przez wypełnienie sylabą długą wszystkich trzech tez stóp niewymiernych i rozwiązanie dwu kolejnych ars na dwie zgłoski krótkie.

W *Antygonie* Sofoklesa, w. 223 i n., zjawia się jeden ze strzegących zwłok Polinejka i pełen strachu mówi:

Panie, nie powiem, że biegiem tak zmęczon
Bez tchu przychodzę tu; bo lekka stopa
Mnie niosła...
ἄναξ, ἐρῶ μὲν οὐκ ὅπως τάχους ὕπο
δύσπνους ἱκάνω — κοῦφον ἐξάρας πόδα...

I tu pierwszy wiersz to same czyste jamby. Słyszymy w nich zresztą nie tyle pośpiech czy ciętość, ile raczej słowa urywane strachem, choćby udanym, i brakiem tchu, zobrazowanym jeszcze w recytacji nagromadzonymi przydechami: οὐχ ὅπως τάχους ὕπο, a dalej jeszcze ἱκάνω. Może to zobrazować rytm, który dla krótkich tez mało pozostawia czasu. Może w wyrazach τάχους ὕπο tezy zostały niemal połknięte przy nabieraniu tchu, a przerwy między arsami tym lepiej oddawały zadyszany ze strachu głos strażnika.

W w. 745 i n. Sofoklesowej *Elektry* wychowawca Orestesa opowiada o nieszczęśliwej, zresztą rzekomej jego śmierci, jak marnie zakończył wleczony po ziemi za wozem wyścigowym,

aż wreszcie woźnice,
Ledwie ująwszy zbiegane rumaki,
Krwią zbroczonego zwolnili, ...
(tłum. K. Morawski)

W oryginale w. 754 i n.:

Μόλις κατασχεθόντες ἱππικὸν δρόμον
ἔλυσαν αἱματηρόν, ὥστε μηδένα
γνῶναι ...

Dwa trymetry pod rząd z czystych jambów ilustrują bieg galopujących koni, których nie można zatrzymać. A jak ten bieg rumaków, tak niewątpliwie i tempo tych wierszy było przyśpieszone. Zauważyć może warto, że pierwszy z tych wierszy nie zawiera ani jednej zgłoski długiej z natury. Oczywiście — co innego rytm, a co innego tempo rytmu. Ale i samym charakterem rytmu można wywołać wrażenie już to przyśpieszonego tempa, już to zwolnionego. Wiersze zbudowane z czystych jambów miały charakter rytmiczny niewątpliwie inny niż wiersze z sylabami długimi w tezach stóp niewymiernych.

7. Poza tym — różnicę iloczasową między sylabą krótką a długą w tezach stóp niewymiernych obserwujemy szczególnie w dążności tragików greckich do utrzymania eurytmii pod koniec trymetrów jambicznych. Nie tylko przecież zachowywali ci poeci przedostatnią sylabę w wierszach krótką, a w ostatniej arsie nie praktykowali rozwiązań na dwie krótkie, ale wyraźnie dążyli do tego, żeby już piąta stopa nie wpadała w układy prozodyczne zakłócające rytm aż do arytmii. Nie tylko więc ograniczali użycie trybrachów w piątej stopie i nie tylko wyraźnie unikali w tej stopie formy anapestycznej — ◡ ◡, co znowu wskazuje na różnicę iloczasową między krótką a długą sylabą w tezie stopy niewymiernej, tym razem stopy piątej trymetru, przynajmniej przy określonej jej budowie prozodycznej, ale wprost starali się o zachowanie w tej stopie czystego jambu, ograniczając w niej użycie jambu niewymiernego, czyli zastępczego spondeja.

Takie właśnie daleko idące tutaj ograniczenie spondeja zaobserwował, jak wiadomo, R. Porson[8] w wypadku, gdy na tezie piątego jambu kończy się wyraz wielozgłoskowy czy choćby dwuzgłoskowy. Dążność tragików do unikania długiej sylaby w tej tezie jest wtedy aż nadto widoczna. Jeżeli zaś jednozgłoskowce długie są w piątej tezie tolerowane, to przede wszystkim łatwo zauważyć, że są to jednozgłoskowce o charakterze w zasadzie prepozytywnym w stosunku do następnych słów sydzygii, np. οὐκ ἄξια, ἐν δεμνίοις, μὴ πολλ' ἄγαν, τρεῖς παρθένοι itp., że więc pauza wyrazowa przypadająca przed tą tezą ma wtedy prewalencję nad pauzą po tej tezie, skutkiem czego prepozytywny jednozgłoskowiec długi w piątej tezie nawiązuje ściślej do swej arsy wywołując wrażenie jeszcze w pełni jamboidyczne, a nie już rytmicznie obce, arytmiczne.

Takie właśnie wrażenie arytmii najwidoczniej wywoływała pauza po wielozgłoskowym wyrazie kończącym się sylabą z natury czy z pozycji długą w tezie piątego jambu, która to stopa traciła w ten sposób charakter układu jambicznego czy nawet jamboidycznego, a nabierała rytmu spondeicznego, jeśli nie jakiegoś trocheicznego.

To samo obserwujemy w tetrametrach jambicznych *Tropicieli* Sofoklesa[9]. W każdym z nich przypadają trzy tezy w stopach niewymiernych wewnątrz wierszy (pierwsza teza stopy niewymiernej leży na brzegu wiersza). Otóż w drugim metrum, czyli w drugiej sydzygii w miejscu tzw. *syllaba anceps* kończy się wyraz wielozgłoskowy siedem albo osiem razy na zgłoskę długą, a tylko trzy razy lub — przy uwzględnieniu koniektur uzupełniających braki w wierszach — sześć razy na krótką; w trzecim metrum — dziewięć razy na długą, pięć razy na krótką; w czwartym, a więc końcowym metrum wiersza — trzy razy tezę stopy niewymiernej wypełnia jednozgłoskowiec długi prepozytywny (τώς, ὥς, τῶν), pięć razy sylaba krótka, ani razu sylaba długa końcowa wielozgłoskowca! Mamy zatem powód widzieć w tym również tutaj tendencję do utrzymania niezepsutego kursu rytmicznego na końcu wiersza, a tym samym iloczasową różnicę długiej lub krótkiej sylaby w tezie jambu niewymiernego.

Podobnie w tetrametrach jambicznych sporadycznych, jak u Alkajosa czy u Sofoklesa, w *Oedip. Colon.* w w. 1482, obserwujemy tę samą zasadę — choć ze względu na odosobnioną sytuację tych tetrametrów nie są one tutaj miarodajne samodzielnie.

Warto tu również zwrócić uwagę na fakt, że wszystkie te tetrametry nie wykazują konstrukcji dymetrycznej jako reguły, tj. *diaeresis media* nie dzieli tutaj wierszy stale na dwa osobne człony dymetryczne — w *Tropicielach* w dwudziestu jeden dających się zrekonstruować tetrametrach *diaeresis media* zachodzi tylko pięć razy — i że to jest powodem braku obserwacji mostku Porsona w odniesieniu do *syllaba anceps* w drugim metrum tych wierszy.

Słuszność zaś tego stwierdzenia uwydatnia fakt, że prawo Porsona, czy raczej Porsona-Haveta, działa również w katalektycznym tetrametrze trocheicznym jam-

---

[8] R. Porson, *Euripidis tragoediae*, I, Lipsiae 1807 (Supplementum praefationis ad *Hecubam*); por. Dufour, *o.c.* s. 428; A. v. de Groot, *Wesen und Gesetze der Caesur*, Mnemosyne 1935, s. 81 i n.

[9] Σοφοκλέους Ἰχνεῦται, rec. V. Steffen, Varsoviae 1960, s. 43 i n.

bografów i tragików greckich, tu jednak zarówno w pierwszej tego wiersza połowie, jak w drugiej. Obie bowiem te połowy, mimo stychiczności całego tetrametru, wykazują prawie całkowitą swą odrębność dymetryczną, podkreśloną przez stałą dierezę po czwartym trocheju, czyli po drugiej sydzygii, u jambografów i tragików. Bo przez Arystofanesa jest ta diereza często zaniedbywana; restytuowana całkowicie znowu przez Menandra. Ale tak samo u niego, jak w ogóle u komediopisarzy, w całym wierszu bez obserwacji mostku Porsona-Haveta, co dla naszego problemu ma także swoją wymowę.

Cel obserwacji mostku Porsona u poetów greckich był chyba jeden: utrzymanie, jeśli nie rytmicznego czy eurytmicznego, to możliwie rytmoidycznego kursu zgłosek pod koniec wiersza. A dla nas z tego, jak wspomnieliśmy, znowu dowód, że nie zawsze było rzeczą obojętną, czy w tezie stopy niewymiernej kładło się zgłoskę długą czy krótką, że więc teza ta nie miała jakiejś stałej wartości iloczasowej, lecz wartość tę modyfikowała, przynajmniej w pewnych stopach, jej sytuacja w kontekście wyrazów i pauz międzywyrazowych: wywołane przez pauzę-cezurę zbyt blisko końca wiersza wzdłużenie poprzedzającej tę pauzę sylaby długiej w tezie stopy niewymiernej dawało w efekcie element rytmotwórczy zbyt długi, podczas gdy wywołane przez takąż pauzę wzdłużenie sylaby krótkiej w rzeczonym miejscu nie psuło stopie kursu rytmicznego.

8. Tych samych ograniczeń, jakie tragicy greccy zdradzają w użyciu sylaby długiej w tezie niewymiernej stopy końcowego monometru w wierszach jambicznych, nie obserwujemy u tych poetów w odniesieniu do takichże tez pozostałych monometrów. W jambicznym więc trymetrze przede wszystkim monometru centralnego. W okolicy środka wierszy nie unikano zatem zakłócenia rytmu z równą starannością jak w obu stopach końcowych, przedostatniej i ostatniej. Przeszkodziła temu przypadająca właśnie po tezie niewymiernego jambu drugiego monometru najbliższa środka trymetru, a więc najbardziej naturalna, a więc i najczęstsza pauza recytacyjna, cezura, wyzyskiwana też najchętniej — obok cezury po następnej tezie tegoż monometru — dla interpunkcji, tj. dla pauz myślowych. A co za tym idzie — także dla antylab. I to właśnie dowodzi, że natura pauzy po trzeciej tezie w trymetrze jambicznym tragików greckich była w recytacji scenicznej jakaś inna niż pauzy po piątej tezie. Dzieli ta pauza-cezura po trzeciej tezie — podobnie jak po czwartej, ale ta nas tutaj nie absorbuje — trymetr na pierwszą część wiersza o charakterze wstępująco-zstępującym, jakby jambiczno-trocheicznym, i drugą część o charakterze zstępująco-wstępującym, niejako trocheiczno-jambicznym.

9. Tu miejsce pokazać na przykładzie kilku utworów, jak tragicy te naturalne cezury środkowe trymetru chętnie wyzyskiwali jako logiczne granice wypowiedzi, co znajduje wyraz w interpunkcji[10], a jak innych w tym względzie oszczędzali czy wprost unikali.

---

[10] Niektórzy tylko te właśnie cezury z interpunkcją, czy w ogóle z pauzą logiczną, chcieliby uznawać za właściwe cezury; por. S. E. Bassett, *The Caesura — a Modern Chimaera*, Classical Weekly XVIII, s. 76 i n.; R. H. Sturtevant, *The Doctrine of Caesura a Philological Ghost*, American Journal of Philology 1924, s. 329 i n.; por. Ph. B. Whitehead, *A New Method of Studying the Caesura*, Transactions and Proceedings of American Philological Association LIX 1928, XXI; A. Kolář, *De re metrica poetarum Graecorum et Romanorum*, Pragae 1947, s. 71 i n.

Uwzględnimy przy tym tylko te miejsca interpunkcji, w których nie zachodzi elizja. Interpunkcja bowiem, czyli składniowa granica, schodząca się z elizją wymaga może innego traktowania. Zresztą pominięta tutaj nie wpłynie na zmianę w całokształcie obrazu stosunków interpunkcyjnych w trymetrach jambicznych tragików greckich.

Poniższe zestawienie daje ilość interpunkcji w poszczególnych miejscach trymetru jambicznego, przy czym dla porównania dodaliśmy także próbki stosunków interpunkcyjnych w trymetrze komików greckich:

Aeschyl.															
Prom.	t/0	a/45	t/40	a/15	t/107	a/0	t/61	a/11	t/1	a/22	t/0	a/450
Sophocl.												
Aiax	t/1	a/38	t/55	a/9	t/162	a/4	t/108	a/21	t/10	a/20	t/0	a/660
Eurip.												
Alcest.	t/4	a/63	t/47	a/4	t/125	a/1	t/71	a/25	t/3	a/5	t/0	a/760
Eurip.												
Iph. Aul.	t/7	a/46	t/58	a/8	t/144	a/10	t/73	a/33	t/1	a/0	t/0	a/640
Aristoph.												
Ranae	t/10	a/47	t/48	a/30	t/207	a/38	t/120	a/57	t/26	a/29	t/2	a/680
Menand.												
Epitr.	t/2	a/67	t/75	a/60	t/152	a/41	t/133	a/70	t/81	a/29	t/8	a/380
Samia												
Menand.												
Dyscol.	t/0	a/69	t/60	a/57	t/168	a/32	t/86	a/51	t/66	a/22	t/5	a/334

Już z tego dorywczego zestawienia widać naturalną w trymetrze jambicznym zdolność cezury w trzeciej stopie do tego, by obok pauzy po wierszu być głównym miejscem nie tylko pauzy recytacyjnej, ale jednocześnie granicy składniowej. I ciekawa rzecz, że choć trymetr jambiczny komedii korzystał dla interpunkcji obficie z innych miejsc wiersza, z których tragedia prawie całkowicie lub w bardzo dużym stopniu rezygnowała — wystarczy w powyższym zestawieniu poczynić odpowiednie spostrzeżenia co do cyfr po drugiej stopie, a także po trzeciej i czwartej, przede wszystkim zaś po tezie piątej stopy! — nie widać jednak, żeby średniówka w trzeciej, podobnie jak w czwartej stopie, cokolwiek na tym u komików straciła jako miejsce interpunkcji. Przeciwnie, zauważyć można u komików w tych miejscach nawet znaczne wzmożenie liczebne granicy składniowej. Wiąże się to z tym, że komedia, utrzymana w żywszym tempie wymiany myśli, nie daje okazji do długich wywodów i periodów, buduje zdania krótkie. Na sto trymetrów komedii przypada przeciętnie znacznie więcej granic składniowych, wymagających interpunkcji, niż na tyleż trymetrów tragedii, szczególnie jeżeli weźmiemy pod uwagę tylko wypadki interpunkcji wewnątrz wierszy, z pominięciem interpunkcji zamykających wiersze. Ilustruje to poniższe zestawienie liczbowe interpunkcji wewnątrz trymetrów przeciętnie na sto wierszy:

Aeschyl. *Prom.*	39	Aristoph. *Ranae*	73
Sophocl. *Aiax*	43	Menand. *Epitr. Samia*	86

Eurip. *Alcest.* 43 Menand. *Dyscol.* 70
Eurip. *Iph. Aul.* 41

Zresztą, mimo częstszego rozmieszczenia interpunkcji w różnych miejscach trymetru, komedia w porównaniu z tragedią wykazuje wyraźny przybytek interpunkcji również w cezurze trzeciej (i czwartej) stopy, jak to znowu procentowo da się obserwować w poniższej tabeli, gdzie w przeliczeniu na sto wierszy przypada interpunkcji przeciętnie po kolejnych tezach i arsach trymetrów:

Aeschyl. *Prom.*	t/0	a/6	t/5	a/2	t/14	a/0	t/8	a/1	t/0	a/3	t/0	a/58(45)
Sophocl. *Aiax*	t/0	a/4	t/6	a/1	t/16	a/0	t/11	a/2	t/0	a/2	t/0	a/59(54)
Eurip. *Alcest.*	t/0	a/8	t/6	a/0	t/16	a/0	t/9	a/3	t/0	a/1	t/0	a/70(57)
Eurip. *Iph. Aul.*	t/1	a/5	t/6	a/1	t/15	a/1	t/8	a/3	t/0	a/0	t/0	a/70(60)
Aristoph. *Ranae*	t/1	a/6	t/6	a/4	t/25	a/5	t/14	a/7	t/3	a/4	t/0	a/73(72)
Menand. *Epitr. Samia*	t/0	a/8	t/9	a/8	t/18	a/5	t/16	a/8	t/10	a/3	t/1	a/45(40)
Menand. *Dyscol.*	t/0	a/8	t/7	a/7	t/20	a/4	t/10	a/6	t/8	a/3	t/1	a/40(26)

Tak zatem fakt, że wzmożona częstotliwość interpunkcji w komedii przypada w równej mierze, czy nawet w przeważającej, także na obie najbliższe środka trymetru cezury, potwierdza tym więcej naturalne tych cezur przeznaczenie na przestanki myślowe. Ale też ta naturalność pauzy w tych cezurach sprawia, że w obu tych miejscach granica składniowa nadawała się najmniej do efektów deklamacyjnych czy recytacyjnych, dla których poeci korzystali przeważnie z innych miejsc w trymetrze, mniej zbanalizowanych pauzami. I nic dziwnego także, że to położenie cezury, głównie w trzeciej stopie, narzucające pauzę, która zamyka pierwszą część wiersza, sprawiało, że cezura ta korzystała z praw tezy obojętnej bez restrykcji mostku Porsona.

Aby usprawiedliwić twierdzenie, że obie powyższe cezury środkowe, przede wszystkim jednak cezura w trzecim jambie, przez przeważający swój udział w ogólnej ilości interpunkcji wewnątrz trymetru była miejscem najbardziej naturalnym pauzy recytacyjnej czy deklamacyjnej, podobnym do pauzy na końcu wiersza (choć ta przypadała po arsie z sylabą obojętną), zwróćmy jeszcze uwagę na to, jak tragicy greccy, ale i komicy, traktowali pod tym względem przerwę, zamykającą trymetr. Otóż końcowe cyfry w powyższym zestawieniu podają przeciętną ilość interpunkcji na końcu wierszy, przypadającą średnio na sto trymetrów, przy czym brano stosunek wszystkich interpunkcji zamykających wiersz do całej ilości trymetrów w poszczególnych utworach. I już ten wysoki procent wierszy zamkniętych interpunkcją, czyli pauzą składniową dowodzi, że poeci korzystali do wykańczania myśli z gotowych pauz w przeważającej ilości — bez wątpienia dlatego, żeby uniknąć targania

myśli osobno pauzami w cezurach i na końcu wierszy, a osobno granicami składniowymi.

Odejmijmy jeszcze od ogólnej liczby interpunkcji przypadających na koniec trymetrów w poszczególnych tragediach — i dla porównania także w komediach — tę ilość interpunkcji, która zamyka trymetry czy to przy zmianie miar wierszowych, czy też przy zmianie osób, kiedy następny wiersz zaczyna wygłaszać inna osoba. Pozostanie nam pewna ilość interpunkcji zamykających takie trymetry, w których poeta mógł w dowolnej ilości skorzystać lub nie skorzystać z przerwy zamykającej wiersz dla użycia jej jako granicy składniowej znakowanej interpunkcją. Otóż cyfry podane w powyższym zestawieniu na końcu w nawiasach wskazują nam, w jakim procencie poeci wykorzystywali pauzy na końcu wierszy do pauz interpunkcyjnych w trymetrach wolnych, tj. nie zmuszających ich do zamykania wierszy interpunkcją. I tu wysoki procent tej zbieżności obu rodzajów pauz na końcu trymetrów utwierdza nas tylko w przekonaniu, że następna z kolei, obok tej przerwy na końcu wierszy, największa częstotliwość granicy składniowej w obu średniówkach centralnych, tj. w trzeciej i czwartej stopie, jest wynikiem ich naturalnego przeznaczenia na pauzy recytacyjne wewnątrz trymetrów.

10. Dalszym wskaźnikiem różnicy iloczasowej między sylabą krótką czy długą w tezie stopy niewymiernej, a jak się tu okaże — także w arsie, może być sposób korzystania ze wzdłużenia sylaby krótkiej przez następującą po niej grupę *muta* (d, t, th, b, p, ph, g, k, ch) *cum liquida* (l, r, m, n). Oczywiście, zgodnie ze stosowaną przez poetów greckich, tutaj zaś tragików, ogólną zasadą, że grupy δμ, δν, γμ, γν, βμ, βν dają zawsze sylabę z pozycji długą, traktowanie tutaj tych zestawów spółgłoskowych pomijamy.

Uwzględniamy tylko pozostałe zestawy *mcl* (δλ, δρ, τλ, τρ, τμ, τν, ϑμ, ϑν, βλ, βρ itd.), jak dalece występują w wyrazach greckich. I możemy zauważyć, że tragicy w trymetrach jambicznych nie we wszystkich pozycjach jednakowo korzystają ze wzdłużenia przez grupę *mcl* tych zestawów. Tezy w formie ∪ *mcl* pozostaną w jambach, oczywiście, krótkie. Ale wzdłużenia arsy przez grupę *mcl*, a więc arsy w postaci ⏑ *mcl* (= ⏑), warunkują iloczas tezy należącej do tak wzdłużonej arsy (tj. tworzącej z nią stopę). I to nas tutaj interesuje.

Otóż w piątej stopie trymetru jambicznego tragików greckich widzimy przede wszystkim duże ograniczenie korzystania z arsy wzdłużonej przez *mcl* tych drugich zestawów. O ile typ λελεγμένου czy nawet ποιφύγμασιν spotyka się w końcowej sydzygii trymetrów jambicznych zachowanych utworów Ajschylosa po kilka i kilkanaście razy w każdym, o tyle typ τάδε κρατῶ, ἐπέφλεγεν zachodzi w tych utworach łącznie zaledwie sześć razy (z krótką tezą w piątej stopie) i tylko raz z długą tezą (μηλοτρόφου, *Pers.* 763). I podobne stosunki zachodzą u tego poety również w pozostałych stopach niewymiernych trymetrów jambicznych.

W utworach Sofoklesa, razem z *Ichneutami-Tropicielami*, wzdłużenie sylaby przez *mcl* w arsie piątej, czy też siódmej (w tetrametrach) stopy zachodzi około 27 razy, przy czym teza takiej stopy jest w dwudziestu dwu wypadkach krótka, a tylko w pięciu długa: πᾶσα βλαβή (*Electr.* 301, *Philoct.* 622), ἀλλ' ἀγρίας (*Philoct.* **3**), ὦ σχέτλιε (*Philoct.* 930), τῶν Ἀτρεως (*Philoct.* 1023). Warto jednak zauważyć,

że *Filoktet* należy do najpóźniejszych utworów poety, z r. 409 p.n.e., a także — że w trzech wypadkach mamy do czynienia z jednozgłoskową długą tezą prepozytywną i niejako proklityczną w stosunku do następnego wyrazu; powtórzenie zaś owego πᾶσα βλαβή wskazuje może na jakieś osłuchane połączenie tych wyrazów.

Taki stosunek liczbowy krótkich tez do długich w piątej stopie z arsą w formie ◡́ *mcl* nabiera wyrazu w porównaniu z trzecią stopą, także niewymierną, gdzie jednak teza długa w podobnych warunkach jest równie częsta jak krótka, jeśli nie nawet częstsza.

Potwierdza to jeszcze raz z jednej strony swoisty charakter pauzy-cezury po trzeciej tezie w trymetrach jambicznych, z drugiej zaś fakt, że iloczas sylab w stopach niewymiernych warunkowały i modyfikowały układy fonetyczne w budowie stopy, że więc wyraźnie w stopie piątej inaczej odbierano rytm stopy w formie ∪ ◡́ *mcl* niż w formie — ◡́ *mcl*, podczas gdy w stopie trzeciej nie robiło to u Sofoklesa różnicy.

To samo prawie można powiedzieć o trymetrze jambicznym Eurypidesa. W piątej stopie trymetrów przebadanych w utworach *Medea*, *Alcestis*, *Bacchae*, *Troades*, *Heraclidae*, *Iphigenia Aulidensis*, *Electra*, *Hercules furens*, a także *Rhesus*, forma arsy ◡́ *mcl* występuje ok. 29 razy, w tym dwadzieścia dwa razy z krótką tezą. Przypadków z długą tezą jest wprawdzie siedem, ale z tego pięć w imieniu własnym (Ἡρακλέους, Ἀμφιτρύων), a tylko dwa razy w innych układach: εἰς δάκρυα (*Iphig. Aul.* 497), γηροτρόφον (*Alcest.* 668; por. owo μηλοτρόφου u Ajschylosa, *Pers.* 763). Natomiast w trzeciej stopie nie widać podobnych ograniczeń i długa teza przy arsie mającej postać ◡́ *mcl* jest nawet częstsza niż krótka.

U komediopisarzy również pod tym względem są stosunki inne, w piątej stopie podobne do stosunków w pozostałych stopach trymetrów jambicznych.

Różne korzystanie u tragików z arsy w formie ◡́ *mcl* w różnych stopach niewymiernych wskazuje, że stosunek iloczasowy krótkiej tezy do takiej arsy był znośny, rytmiczny czy jamboidyczny, natomiast stosunek długiej tezy do takiejże arsy, tj. mającej postać ◡́ *mcl*, powodował zakłócenie rytmu i dlatego był w piątej stopie trymetru, a w siódmej stopie tetrametru jambicznego unikany.

Uwagi także godne, że obok jamboidów o budowie ∪ ◡́ *mcl* (np. τάδε κρ/ατῶ), a sporadycznie nawet — ◡́ *mcl* (μηλοτρόφου), nie występuje forma stopy ∪ *mcl* ◡́ *mcl*, choć teoretycznie teza bez iktusu pozostawałaby w tym układzie krótka, a arsa pod iktusem nabrałaby cech sylaby długiej. Być może jednak, że brak stóp w formie ∪ *mcl* ◡́ *mcl* jest wynikiem rzadkiej zbieżności takiego układu zgłosek.

Natomiast dopuszczalne są znowu formy stopy ⏑ ◡́ ∪ *mcl* lub ⏑ ◡́ *mcl* ∪, np. Eurip. *Alcest.* 687 πολλῶν μὲν ἄρχεις, πολυπλέθρους δέ σοι γύας (w trzeciej stopie), *Helena* 456 τί βλέφαρα τέγγεις δάκρυσι; (także w trzeciej stopie).

11. Przedstawione tu wywody można by jeszcze wesprzeć szczegółowym zebraniem pełnego materiału dokumentacyjnego. Ale i z nich już widać, że postulowanie jakiegoś iloczasowo stałego rytmu dla recytowanych trymetrów jambicznych czy jakiegoś rytmicznie jednakowego czasu dla ich sylab nie jest trafne. Każdy wiersz miał rytm więcej czy mniej podobny do jambicznego, a więc jamboidyczny, ale właśnie tylko jamboidyczny, raz zbliżający się do jambicznej eurytmii, to znowu

niemal do arytmii, choć tego właśnie tragicy greccy unikali. I w rytmie tym iloczas sylab — nie tylko w tezach, lecz także, jak widzieliśmy, w arsach niewymiernych stóp — modyfikowany był różnymi układami fonetycznymi, wyrazowymi, składniowymi poszczególnych sylab.

W istocie rzeczy zatem wszystkie trymetry miały budowę jamboidyczną, ale każdy z nich miał własny rytmogram jambiczny czy jamboidyczny, ujmowany przez nas — tak samo jak niegdyś przez metryków czy rytmików starożytnych — uproszczonym sposobem w sukcesję monometrów w formie x ⏑ ∪ ⏑; w rzeczywistości jednak monometry te były między sobą iloczasowo zróżnicowane i taka właśnie sukcesja monometrów zróżnicowanych, a w konsekwencji także taka sukcesja trymetrów jambicznych, dawała substrat ewolucji trymetru, jaką obserwuje się u tragików od Ajschylosa do Eurypidesa, a widocznej także w różnicy między budową trymetrów u tragików a budową tychże wierszy u komików greckich.

Arystoksenos mówił, czy też umiał mówić, o stopach niewymiernych w rytmach trocheicznych — a dodajmy, że odwrotnie dotyczy to również jambów — bardzo ogólnie. I mówił przede wszystkim jako muzyk. W zasadzie wszakże jest on tutaj dla nas najbardziej miarodajnym świadkiem rzeczy jako jeszcze autoptyczny czy raczej autekoiczny — od αὐτήκοος słyszący na własne uszy — świadek wygłaszania trymetrów w teatrach greckich w IV wieku p.n.e., a zatem w czasach stosunkowo bliskich czasom Sofoklesa czy Eurypidesa. Jeżeli z jego wywodów zdaje się wynikać stała dwumorowość arsy trocheja wymiernego tak samo jak niewymiernego, równa dwumorowej arsie daktyla, to niewątpliwie dlatego, że takie odnosiło się wrażenie co do iloczasu arsy w stosunku do tezy. Jednakże pomiary fonometryczne na pewno by w tym wrażeniu wiele uściśliły. Oczywiście — pomiary wygłaszania wierszy, w naszym wypadku trymetrów jambicznych tragediowych, w czasach tragików greckich, gdyby rekonstrukcja fonetyczna, prozodyczna i rytmiczna ówczesnej recytacji tych wierszy była dzisiaj możliwa. Pomiary takie pokazałyby, że ani trochej trochejowi nie równy, ani jamb jambowi, i że wiersze w pewnych miejscach wykazywały bardziej jamboidyczny tenor rytmu, w innych z rytmu takiego nawet wypadały.

Kraków

DE PEDIBUS IRRATIONABILIBUS SYLLABARUMQUE QUANTITATE IN TRIMETRIS TRAGICORUM GRAECORUM IAMBICIS

Summarium

Ab Aristoxeni Tarentini verbis, quae sunt de pedibus irrationabilibus in Graecorum rhythmis, initio sumpto auctor ex syllabarum in pedibus irrationabilibus trimetrorum iambicorum tragicorum Graecorum loco, genere, usu, forma conicit, quae ratio inter thesin et arsin iamborum irrationabilium intercedat. Existimat enim et ex eo, quod poetae res colore rhythmico, qui dicitur, atque iam brevioribus iam longioribus in versus congestis syllabis illustrare soleant, et e syllabis longis neque omni trimetrorum loco in duas breves solutis neque omni forma admissa adhibitis, et e diversa syllabas, quae caesuras tertii quintique pedis praecedant, usurpandi ratione, et e pedum irrationabilium, in quibus arsis consonantibus muta cum liquida vocalem brevem subsequentibus efficiatur, forma iam iambica iam spondiaca colligi posse naturam trimetrorum iambicorum eam fuisse, ut non tam iambicis quam iambis similibus pronuntiarentur numeris rhythmisque, nec thesium quantitate semper eadem, neque vero arsium mensura non variante.

Eos LXV 1977

DOC. DR HABIL. IRENA KAZIK-ZAWADZKA
(Wspomnienie pośmiertne)

Napisał
WIKTOR STEFFEN

Zgasło przedwcześnie życie wypełnione rzetelną pracą i nacechowane szczerą dobrocią i szlachetnością. Dnia 4 listopada 1975 r. zmarła na obczyźnie, w Szwajcarii, po krótkiej, ciężkiej chorobie dr habil. Irena Kazik-Zawadzka, b. docent Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Urodzona 4 września 1920 r. w Pszczynie, pow. Dębica (obecnie woj. rzeszowskie), z ojca Władysława, technika stolarskiego, i matki Karoliny z Królów, uczęszczała do szkoły powszechnej w Dębicy, Tarnowie i wreszcie w Rzeszowie. W Rzeszowie ukończyła też Prywatne Gimnazjum Żeńskie w maju 1938 r., po czym zapisała się na studia językoznawstwa i filologii klasycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, które przerwała jej wojna. W pierwszym okresie okupacji do października 1942 r. utrzymywała siebie i rodzinę, składającą się z matki i trojga młodszego rodzeństwa (ojca straciła już w r. 1929) z lekcji prywatnych. Gdy jednak, jako osobie nie pracującej, zagrażało jej wywiezienie na roboty do Niemiec, podjęła pracę jako pomocnicza siła biurowa w Krakowskiej Fabryce Mydła C. Śmiechowskiego. Pracę w tym przedsiębiorstwie kontynuowała w charakterze kierowniczki sekretariatu także po wojnie aż do końca sierpnia 1950 r., podejmując równocześnie zapoczątkowane przed wojną studia w Uniwersytecie Jagiellońskim. Po ukończeniu studiów i uzyskaniu stopnia magistra filozofii w zakresie filologii klasycznej (30 czerwca 1950 r.) powołana została z dniem 1 września 1950 r. na stanowisko mł. asystenta przy katedrze filologii klasycznej, 7 lutego 1952 r. awansowała na asystenta, a 1 maja 1953 r. na st. asystenta. Od 1 października 1955 r. — po uzyskaniu w dniu 21 maja tytułu kandydata nauk filologicznych na podstawie rozprawy *De poetarum Lesbiorum elocutionis colore epico*[1] — do 30 września 1956 r. zajmowała stanowisko adiunkta przy katedrze filologii klasycznej w Krakowie. Z początkiem października 1956 r. przeniosła się wraz z mężem, docentem historii starożytnej, Tadeuszem Zawadzkim, którego poślubiła 19 listopada 1953 r., do Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Tutaj zajmowała przez dwa lata stanowisko adiunkta przy katedrze filologii bałtyckiej, po czym przeszła na równorzędne stanowisko do katedry filologii klasycznej. Tu także habilitowała się na podstawie rozprawy pt. *Les hapax eiremena et les mots rares dans les fragments papyrologiques des trois grands tragiques grecs* i z dniem 1 czerwca 1962 r. powołana została na stanowisko etatowego docenta. Na tym stanowisku pozostała do końca roku akademickiego 1967/68. Wtedy ze względów

[1] Tytuł pracy został w druku zmieniony: *De Sapphicae Alcaicaeque elocutionis colore epico*.

rodzinnych opuściła Polskę i wraz z córką Agatą (ur. 26 XII 1956) zamieszkała u męża w Szwajcarii.

Swą działalność naukową rozpoczęła Irena Kazikówna jeszcze przed ukończeniem studiów uniwersyteckich od prac sprawozdawczych w zakresie badań nad językiem łacińskim. W r. 1949 opublikowała w „Eos" obszerny artykuł pt. *Dział językowy w Revue des Etudes Latines 1939—1947*. Omówiła w nim i krytycznie oceniła wszystkie prace dotyczące badań nad językiem łacińskim, które w wymienionych latach ukazały się w tym czasopiśmie lub tamże były recenzowane. Ponieważ dział recenzji w „Revue des Etudes Latines" jest bardzo rozbudowany, w zakres rozważań Kazikówny weszły niemal wszystkie publikacje na temat języka łacińskiego, które ukazały się w latach 1939—1947. Dając ten przegląd zwróciła autorka uwagę na nowe osiągnięcia w czasie, kiedy u nas na skutek okupacji hitlerowskiej nauka uległa zahamowaniu, a po skończonej okupacji przez dłuższy jeszcze czas kontakty z nauką światową były ograniczone i utrudnione.

Kontynuację wymienionego artykułu stanowi drugi artykuł Kazikówny opublikowany w „Eos" 1953 r. pt. *Nowsze badania nad językiem łacińskim*, opracowany na podstawie czasopism „Revue des Etudes Latines" i „Glotta" z lat 1948—1952. Jak w pierwszym, tak i w tym artykule dokonała autorka przeglądu prac najnowszych, wykazując przy tym doskonałą orientację w zagadnieniach rozwoju języka łacińskiego i wzbogacając omawiane prace własnymi sugestiami i spostrzeżeniami. W ten sposób wypełniła poważną lukę w naszej znajomości osiągnięć naukowych w czasie ostatniej wojny i bezpośrednio po niej.

Podobny charakter, sprawozdawczy, ma też jej artykuł ogłoszony w „Meandrze" w r. 1956 pt. *Aktualny stan badań nad językiem i pochodzeniem Etrusków*. Autorka wykazała w nim dobrą orientację w zagadnieniach etruskologicznych, tak zawiłych i ciągle jeszcze niepewnych, doceniając w całej pełni trudności, jakie nauka na skutek braku odpowiedniej bazy materiałowej musi przezwyciężyć, zanim dojdzie do pozytywnych i niepodważalnych rezultatów. Praca jej zasługuje i z tego względu na uwagę, że poza raczej popularną i przede wszystkim na materiale archeologicznym opartą książką E. Bulandy pt. *Etruria i Etruskowie*, wydaną w r. 1934, jest jedyną u nas próbą podejścia do zagadnień etruskich od strony zabytków językowych.

Poważne wyniki naukowe osiągnęła I. Kazik-Zawadzka w obszernej pracy pt. *De Sapphicae Alcaicaeque elocutionis colore epico*, opublikowanej w r. 1958 w Archiwum Filologicznym Polskiej Akademii Nauk. Zadaniem tej pracy było wykazanie wpływu eposu greckiego na twórczość i ukształtowanie języka lesbijskiej pary poetów, Safony i Alceusza. Zbadanie właściwości języka poetów lesbijskich stało się aktualne szczególnie od czasu, gdy z początkiem XX wieku zaczęły się pojawiać papirusy przynoszące coraz to nowe, niekiedy bardzo pokaźne urywki pieśni Safony i Alceusza. Dzięki nim poszerzyła się znacznie podstawa porównawcza do badań nad językiem Lesbijczyków. Prace dawniejsze na ten temat, oparte na zbyt szczupłym i często dość niepewnym materiale, szybko traciły swą wartość. Wprawdzie po ukazaniu się nowych fragmentów poetów lesbijskich opublikował już w latach 1925 i 1927 obszerne rozprawy E. Lobel na temat poezji lesbijskiej, poprzedzające jego wydanie fragmentów Alceusza i Safony, a w r. 1948 C. Gallavotti

wydał specjalną pracę o języku poetów lesbijskich pt. *La lingua dei poeti eolici con appendice metrico*, uwzględniając najnowsze fragmenty papirusowe. Rozprawy Lobela nie zadowalały jednak pod żadnym względem obiektywnego badacza, a praca Gallavottiego szła raczej po linii wytyczonej przez Lobela, dzieląc z nim poglądy słuszne i niesłuszne. Dobrze więc się stało, że także u nas zainteresowano się językiem Lesbijczyków, tym bardziej że badania nad językiem pisarzy na ogół nie podążają za badaniami literackimi. Praca I. Kazik-Zawadzkiej jest pod tym względem chwalebnym wyjątkiem.

Po uwagach wstępnych ilustrujących dotychczasowy stan badań nad dialektem lesbijskim autorka zajęła się najpierw kwestiami metrycznymi wykazując, jak dalece sięgał w tym względzie wpływ Homera i w ogóle eposu greckiego na Lesbijczyków, którzy ze względów metrycznych nie wahali się posługiwać sztucznymi tworami poezji epickiej, jak np. tzw. wzdłużeniem epickim sylab w zasadzie krótkich. Kilka dalszych rozdziałów poświęciła autorka zagadnieniom fonetycznym, fleksyjnym i syntaktycznym, wykazując i tutaj pewne, choć nie bardzo liczne elementy epickie przenikające do lesbijskiego dialektu Safony i Alceusza. Szeroko natomiast została przedstawiona kwestia słownictwa Safony i Alceusza. Autorka dowiodła, że cały szereg wyrazów, nie znanych w potocznym dialekcie lesbijskim, przejęli poeci lesbijscy już to bezpośrednio z *Iliady* i *Odysei* Homera, już to za pośrednictwem Hezjoda, Mimnerma, Archilocha, Ibika, Stezychora lub nawet tragików, Ajschylosa i Sofoklesa. Dokładnie przeprowadzone badania I. Kazik-Zawadzkiej nad językiem Safony i Alceusza, wzbogaconym elementami epickimi, znacznie poszerzyły nasze wiadomości o technice poetyckiej poetów lesbijskich i znalazły uznanie nie tylko w kraju, ale także za granicą[2].

Praca ta przekazana mi do recenzji przed oddaniem do druku pozwoliła mi od razu stwierdzić, że za nią kryje się autorka o dobrym przygotowaniu filologicznym i zupełnie nieprzeciętnych zdolnościach badawczych. Moje uwagi krytyczne lub wątpliwości w niektórych szczegółach pracy autorka sumiennie rozważyła i uwzględniła w przekazanym do druku tekście, pominęła jednak niektóre usterki stylistyczne, na które ogólnikowo zwróciłem uwagę. Ale to już nie wina autorki stawiającej pierwsze kroki w praktycznym posługiwaniu się językiem łacińskim, lecz jej opiekuna naukowego, który nie zwrócił uwagi na drobne potknięcia stylistyczne. Wydrukowany egzemplarz pracy przekazała mi autorka „z wyrazami podzięki za okazaną życzliwość, z prośbą o pobłażanie dla pozostałych jeszcze usterek i o dalszą opiekę naukową".

Tej opieki jej nie odmówiłem. Dzięki moim staraniom I. Kazik-Zawadzka uzyskała w r. 1958 etat adiunkta w katedrze filologii klasycznej i odtąd znalazła się pod moją bezpośrednią opieką naukową. Zgodnie z jej dotychczasowym kierunkiem badań zaproponowałem jej jako temat rozprawy habilitacyjnej zbadanie wyrazów nowych i rzadko spotykanych, występujących w papirusowych fragmentach trzech wielkich tragi-

---

[2] Podstawowy podręcznik Thumba-Scherera, *Handbuch der griechischen Dialekte* wydany w r. 1959 kilkakrotnie powołuje się na wyniki badań Ireny Kazik-Zawadzkiej.

ków greckich. Przystąpiła do opracowania tego tematu z wielkim zapałem i ogromną sumiennością. Pierwszym jej zadaniem było zebranie i uszeregowanie materiału papirologicznego. Wyniki tych poszukiwań opublikowała w trzech kolejnych artykułach w Meandrze w r. 1962 pod tytułami: 1. *Papirusowe fragmenty niezachowanych dramatów Ajschylosa*, 2. *Papirusowe fragmenty niezachowanych dramatów Sofoklesa*, 3. *Papirusowe fragmenty niezachowanych dramatów Eurypidesa*, ustalając przy tym, z których dramatów pochodzą poszczególne fragmenty i jakie miejsce w nich zajmowały, co wymagało dokładnego zapoznania się z bogatą literaturą naukową i sumiennej jej oceny. Zebrane w ten sposób materiały stały się podstawą pracy pt. *Les hapax eiremena et les mots rares dans les fragments papyrologiques des trois grands tragiques grecs*, która opublikowana została w r. 1962 w Archiwum Filologicznym Polskiej Akademii Nauk. W pracy tej omówiła ponad dwieście wyrazów zupełnie nowych, dotąd nie znanych lub rzadko tylko występujących w piśmiennictwie greckim. Wszystkie te wyrazy zbadała i objaśniła dokładnie z punktu widzenia rozwoju języka greckiego, ustalając ich historyczne pochodzenie i związek z poszczególnymi grupami wyrazów pokrewnych tak pod względem formalnym, jak również pod względem ich funkcji. Umieściła je właściwie w historycznym rozwoju języka i określiła żywotność poszczególnych przyrostków i przedrostków w formacjach odimiennych i odczasownikowych. Szczegółowo omówiła wyrazy złożone. Nowe wyrazy umiejętnie podzieliła na poetyckie i potoczne, zwracając równocześnie uwagę na wyrazy pochodzenia ludowego, zapożyczone z języka potocznego i wprowadzone do języka literackiego zwłaszcza za pośrednictwem dramatu satyrowego, nie tracącego nigdy żywego kontaktu z życiem codziennym, z życiem prostego człowieka. Uwzględnione zostały także wyrazy przejęte z języka archaicznego lub na nim wzorowane. Na podstawie zbadanych przez siebie wyrazów autorka ustaliła, że Ajschylos i Sofokles w znacznie większym stopniu wzbogacali swój język wyrazami nowymi niż Eurypides. Jest to jej zdaniem wynik odmiennego stylu poszczególnych poetów. Ajschylos i Sofokles operują językiem wzniosłym, uroczystym, podczas gdy Eurypides zbliża się raczej do języka potocznego. Cały materiał nowego słownictwa opracowała autorka w sposób przejrzysty i przekonywający, wzorowo pod względem metodycznym. Wniosła dużo spostrzeżeń nowych i uzyskała konkretne wyniki naukowe, dzięki czemu jej praca przyjęta została z wielkim uznaniem przez polskich uczonych, a za granicą zyskała sobie wysoką ocenę. Najwybitniejszy znawca tragedii greckiej, profesor wiedeńskiego uniwersytetu A. Lesky, omawiając jej pracę między innymi zaletami podkreśla i to, że „na pełne uznanie zasługuje pieczołowitość, z jaką materiał został opracowany i zinterpretowany przez autorkę"[3].

Kwestiami językowymi interesowała się doc. Kazik-Zawadzka także później. W r. 1967 ukazał się z dwuletnim opóźnieniem jej ciekawy artykuł pt. *Elementy „arkadyjsko-cypryjskie" w języku Homera i ich rola w badaniach nad genezą eposu*, w którym w sposób jasny przedstawiła poglądy uczonych na genezę eposu greckiego, biorąc za punkt wyjścia występujące w nim elementy nie tylko jońskie i eolskie, ale także arkadyjskie i cypryjskie, znajdujące częściowo swoje odbicie w piśmie

[3] „Anzeiger für die Altertumswissenschaft" XVI 1963, 3/4 Heft, szp. 138, 138.

linearnym B, odczytanym na tabliczkach kreteńsko-mykeńskich. Autorka opowiada się ostatecznie za głoszoną przez niektórych badaczy (zwłaszcza Chartraina) hipotezą, że w związku z występującymi w piśmie linearnym B elementami arkadyjskimi i cypryjskimi, znajdującymi się sporadycznie także w eposie homerowym, należy szukać pierwszych początków eposu już w epoce achajskiej, z której pochodzi pismo linearne B. Hipoteza ta znajdzie z biegiem czasu chyba powszechne uznanie.

Dużo pracy włożyła doc. Kazik-Zawadzka w przygotowanie wydawanego pod auspicjami Polskiej Akademii Nauk *Słownika łaciny średniowiecznej*, redagowanego przez prof. M. Plezię, a jej współpraca w opracowywaniu 4-tomowego *Słownika łacińskiego*, redagowanego również przez prof. Plezię, trwała do ostatnich chwil jej życia. W pracy tej wyróżniała się doc. Kazik-Zawadzka gruntowną znajomością przedmiotu i rzadko spotykaną sumiennością. Strata, jaką poniosła redakcja tych słowników przez jej śmierć, jest ogromna.

Z biegiem czasu, włączając się w profil badań katedry filologii klasycznej w Poznaniu, doc. Kazik-Zawadzka zaczęła stopniowo przechodzić od badań językowych do badań nad literaturą, a zwłaszcza nad poezją grecką, z którą zresztą stykała się już w swoich badaniach językowych. W latach 1959 i 1960 ogłosiła kilka artykułów popularno-naukowych w „Filomacie", zajmując się nowymi znaleziskami papirusowymi, m. in. *Dyskolosem* Menandra i *Rybakami* Ajschylosa. Z kolei przeszła do ścisłych badań nad poezją grecką z literackiego punktu widzenia. Pierwszy jej artykuł z tego zakresu to *ΤΟΛΜΑ jako motyw tragiczny u Sofoklesa*, ogłoszony w „Eos" w r. 1964. Jest to wnikliwe studium etologiczne ilustrujące motywy działania bohaterów tragicznych Sofoklesa, a poniekąd także Ajschylosa.

Rozważania nad pojęciem τόλμα w tragedii greckiej wykazały, że w *Prometeuszu w okowach* Ajschylosa to pojęcie występuje konsekwentnie w sensie dodatnim jako odwaga, podczas gdy w innych tragediach tegoż poety wiąże się ono z cechami ujemnymi i oznacza zuchwałość lub butę. Byłby to nowy, choć drobny argument przeciw autentyczności *Prometeusza*, często kwestionowanej przez różnych badaczy tragedii greckiej. W związku z tym I. Kazik-Zawadzka poddała ponownej, szczegółowej analizie argumenty przemawiające za i przeciw autentyczności tego dramatu w pracy pt. *Die Echtheit des „Gefesselten Prometheus". Geschichte und gegenwärtiger Stand der Forschung*. Wnikliwa ocena przytaczanych z jednej i drugiej strony argumentów skłoniła ją do wątpliwości w autentyczność przypisywanej Ajschylosowi tragedii. Ale jako niesłychanie sumienna i ostrożna badaczka wolała w tak trudnej do rozwiązania kwestii powstrzymać się od ostatecznego sądu i zakończyła swe rozważania takim oto sformułowaniem: „Można oczekiwać, że w przyszłości znajdą się dalsze odchylenia w *Prometeuszu* od praktyki Ajschylosowej; szczególnie dużo można się spodziewać po badaniach semazjologicznych. Mnogość drobnych argumentów może pewnego dnia urosnąć do rangi dowodu i w ten sposób przynieść — w sensie nieautentyczności — rozwiązanie zawiłej kwestii"[4].

---

[4] Artykuł I. Kazik-Zawadzkiej *Die Echtheit des „Gefesselten Prometheus"*, jako jeden z najlepszych w zakresie badań nad Ajschylosem w ostatnich czasach, został przedrukowany w pracy zbiorowej pt. *Wege zu Aischylos*, Darmstadt 1974, s. 333—351.

W artykule pt. *Dramat o Gygesie nieznanego autora*, ogłoszonym w 56 tomie „Eos", zajęła się I. Kazik-Zawadzka opublikowanym w r. 1950 przez E. Lobela fragmentem papirusowym, pochodzącym z tragedii osnutej na motywie znanym z Herodota o pięknej żonie Kandaulesa, ukazanej podstępnie w pełni jej wdzięków kobiecych przez własnego męża Gygesowi. Na temat autora tej tragedii i czasu jej powstania wysunięto różne, często sprzeczne ze sobą hipotezy. Autorka z wielkim znawstwem poddaje rzeczowej krytyce wszelkie argumenty natury fabularnej, metrycznej i językowej przytaczane przez różnych badaczy, by wreszcie dojść do wniosku, że autorem tragedii nie mógł być ani Ajschylos, ani też współczesny jemu poeta. Wszystkie elementy rzeczowe przemawiają za autorstwem jakiegoś hellenistycznego poety. Na przydzielenie tragedii Lykofronowi nie wystarczają jednak przytaczane przez niektórych uczonych argumenty, bo one mogą się odnosić do jakiegokolwiek poety epoki aleksandryjskiej. Także w tym artykule na szczególną uwagę zasługuje metoda badawcza, zawsze niezawodna, jaką autorka się posługuje, gdy przystępuje do rozwikłania zagadnień trudnych. Prawda rzeczywista jest dla niej ważniejsza od błyskotliwych hipotez, pozbawionych istotnych podstaw.

W związku z opublikowaniem w r. 1958 z papirusu Bodmera całej komedii Menandra pt. *Dyskolos* w całym świecie filologicznym nastąpiło żywe zainteresowanie tą znaną przedtem tylko z kilku drobnych fragmentów sztuką. Do badań nad nią włączyli się także helleniści katedry filologii klasycznej w Poznaniu i w r. 1965 opublikowali w Archiwum Filologicznym Polskiej Akademii Nauk zbiorową pracę pt. *Studia Menandrea ad Dyscolum pertinentia*. W tym zbiorku I. Kazik-Zawadzka opracowała kwestię monologów w *Dyskolosie* (*Die Monologe in Menanders Dyskolos*) pod względem ich formy i funkcji. Jej praca stanowi pewnego rodzaju kontynuację i uzupełnienie podstawowej w tym zakresie pracy F. Leo, *Der Monolog im Drama* (Berlin 1908), oparte na nowym materiale papirologicznym w zakresie greckiej komedii nowej. Temat przedstawiła Kazik-Zawadzka, jak zwykle, jasno, precyzyjnie i z ostrożnością cechującą wytrawnego filologa. Nie ulega ona żadnym ubocznym sugestiom, ale własnym, rzetelnym wysiłkiem dochodzi do trafnej oceny formy i funkcji monologów, którymi gęsto usiana jest komedia *Dyskolos* jak również pokaźne fragmenty innych komedii Menandra. Także do jej pracy odnosi się pochwała belgijskiego recenzenta J. Schwartza, który oceniając wysoko zbiorową pracę poznańskich hellenistów o Menandrze konkluduje, że „z tego zbiorku winno się korzystać z takim szacunkiem, jaki wzbudzają badania dzisiejszych humanistów polskich"[5].

Prozą grecką zainteresowała się Kazik-Zawadzka w związku z opublikowanym w r. 1960 dekretem Temistoklesa z r. 480 przed n. e. Dekret zachowany na steli marmurowej w Trojzenie pochodzi prawdopodobnie z końca IV wieku i stanowi przypuszczalnie kopię (może nieco zmienioną) dekretu oryginalnego. Jego treść nie budzi żadnych wątpliwości, gdyż do niego nawiązują różni pisarze greccy począwszy od Herodota. Rzuca on nowe światło na przygotowania obronne i ewakuacyjne Aten już na dwa lub trzy miesiące przed bitwą pod Salaminą, a nie, jak

[5] „Revue Belge de Philologie et d'Histoire" XLIV 1966, 1.

dotąd sądzono, bezpośrednio przed zagrożeniem Aten przez wroga. Kwestię wydania dekretu, jego autentyczności i czasu ogłoszenia omawia autorka wyczerpująco biorąc pod uwagę szeroki wachlarz wzmianek o nim u pisarzy starożytnych, stosunki społeczno-polityczne panujące podówczas w Attyce, wciągając przy tym do interpretacji także zagadnienia językowe, zwłaszcza ortograficzne.

Poza pracą naukową i popularno-naukową znalazła I. Kazik-Zawadzka także okazję do wypróbowania swego pióra w pracy przekładowej. Dla Biblioteki Narodowej przełożyła razem z Tadeuszem Zawadzkim *Historię naturalną* (w wyborze) Pliniusza. Jest to przekład pod każdym względem udany, poprzedzony obszernym, 78 stron liczącym wstępem, stanowiącym jakby monografię o tym ciekawym pisarzu, kompilatorze wiedzy starożytnej. Bogaty w objaśnienia przełożonego tekstu komentarz udostępnia to dzieło nawet mniej zorientowanemu w filologii klasycznej czytelnikowi.

Jak w pracy naukowej, tak również w pracy dydaktycznej i administracyjnej I. Kazik-Zawadzka wyróżniała się rzadko spotykaną sumiennością, dokładnością i obowiązkowością. Charakteryzując postawę odchodzącej z Uniwersytetu Jagiellońskiego pracowniczki nauki, kierownik tamtejszej katedry filologii klasycznej, prof. T. Sinko, tak zakończył swoją opinię: „Streszczając charakterystykę kandydata nauk I. Zawadzkiej jako pomocniczego pracownika nauki przy katedrze filologii klasycznej stwierdzam, że przez cały czas była filarem pracy przy ćwiczeniach i wykładach z zakresu gramatyki języka greckiego i łacińskiego, główną podporą pracy administracyjnej, której poświęcała sporo godzin przy maszynie do pisania, a nadto znajdowała jakoś czas na swoją pracę naukową tudzież na prace społeczne jako skarbnik Funduszu Pomocy Asystentów U. J. i aktywista związkowy (sprawy socjalno-bytowe). We wszystkich tych kierunkach okazała się wzorem pomocniczego pracownika naukowego".

Taką samą postawę wykazywała także później na stanowisku adiunkta przy katedrze filologii klasycznej w Poznaniu oraz na stanowisku etatowego docenta w Uniwersytecie Poznańskim, zawsze chętna do pracy, nie uchylając się nigdy od zadań poruczanych przez kierownika katedry. W pracy dydaktycznej zdobyła sobie szacunek i wielki autorytet u młodzieży studiującej, która w niej widziała rzetelnego naukowca, troskliwego opiekuna i serdecznego przyjaciela. Chętnie i solidnie zastępowała kierownika katedry w czasie jego nieobecności. Na sumienności i dokładności I. Kazik-Zawadzkiej można było zawsze, w każdej sytuacji polegać bez najmniejszych zastrzeżeń. Zawsze pogodna i zrównoważona cieszyła się szacunkiem i sympatią wszystkich współpracowników, była wzorem godnym naśladowania.

WYKAZ OPUBLIKOWANYCH PRAC IRENY KAZIK-ZAWADZKIEJ

1. Dział językowy w Revue des Etudes Latines 1939—1947: Eos XLIII 1948—1949 z. 2 s. 107—124.
2. Nowsze badania nad językiem łacińskim (Na podstawie czasopism Revue des Etudes Latines i Glotta 1948—1952): Eos XLVI 1952/53 z. 2 s. 93—111.

3. Aktualny stan badań nad językiem i pochodzeniem Etrusków: Meander XI 1956 s. 326—333.
4. De Sapphicae Alcaicaeque elocutionis colore epico. Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk o Kulturze Antycznej. Archiwum Filologiczne IV. Wrocław 1958 s. 118.
5. Glossa: Zagadnienia Rodzajów Literackich 1958 nr 1 s. 206—208.
6. Dyskolos Menandra: Filomata 1959 nr 127 s. 348—354.
7. Ryszard Gansiniec: Z Otchłani Wieków XXV z. 1 s. 39—40.
8. Starożytne encyklopedie: Filomata 1959 nr 129 s. 470—474.
9. (Wspólnie ze St. Kolbuszewskim) Podstawa przekładu „Biblii" Chylińskiego: Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Nr 3 (ogóln. zbioru nr 57) za III i IV kwartał 1959 r. s. 158—159.
10. Rybacy Ajschylosa: Filomata 1960 nr 141 s. 79—84.
11. De Sapphicae Alcaicaeque elocutionis colore epico (Autoreferat w języku niemieckim): Bibliotheca Classica Orientalis 1960 H. 4 s. 223—228.
12. Pliniusz, Historia naturalna (Wybór). Przekład i komentarz Ireny i Tadeusza Zawadzkich. Wstęp opracowali Irena i Tadeusz Zawadzcy oraz rozdział VI „Pliniusz w Europie" Leszek Hajdukiewicz. Biblioteka Narodowa. Seria II. Nr 128. Wrocław—Kraków 1961 s. LXXVIII + 506.
13. Dekret Temistoklesa z r. 480: Meander XVI 1961 s. 545—551.
14. Nowe informacje o wojnach perskich: Filomata 1961 nr 152 s. 168—172.
15. [Rec.] Fritz Schachermeyr, Die Entziffrung der mykenischen Schrift. Saeculum X 1959 z. 1: Studia Źródłoznawcze VI 1961 s. 164—165.
16. Papirusowe fragmenty niezachowanych dramatów Ajschylosa: Meander XVII 1962 s. 86—94.
17. Papirusowe fragmenty niezachowanych dramatów Sofoklesa: Meander XVII 1962 s. 302—306.
18. Papirusowe fragmenty niezachowanych dramatów Eurypidesa: Meander XVII 1962 s. 343—350.
19. Les hapax eiremena et les mots rares dans les fragments papyrologiques des troix grands tragiques grecs. Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk o Kulturze Antycznej. Archiwum Filologiczne V. Warszawa 1962 s. 131.
20. Łaciński wyraz *elementum*: Filomata 1962 nr 155 s. 308—312.
21. Greckie tragedie historyczne: Filomata 1962 nr 163 s. 166—171.
22. [Rec.] Ernst Doblhofer, Le déchiffrement des écritures. Préface de Jean Bottero. Traduction de Monique Bittebierre. Signe des Temps V. Ed. B. Arthaud. Paris 1959: Studia Źródłoznawcze VII 1962 s. 156.
23. [Rec.] Menander, Odludek albo Mizantrop. Przełożył i opracował Jerzy Łanowski. Biblioteka Narodowa. Seria II. Nr 125. Wrocław 1960: Studia Źródłoznawcze VII 1962 s. 158—160.
24. Z historii nauczania spółgłosek sanskryckich ś, ṣ, s: Lingua Posnaniensis IX 1963 s. 166—169.
25. Ze starożytnych napisów łacińskich: Filomata 1963 nr 166 s. 299—307.
26. O rzymskich liktorach: Filomata 1963 nr 167 s. 354—360.

27. Tragedia grecka jako odbicie problemów aktualnych swego czasu: Filomata 1963 nr 172 s. 103—114 i 1963 nr 173 s. 162—168.
28. [Rec.] Bacchylidis carmina cum fragmentis post Fr. Blass et Guil. Suess octavum edidit Bruno Snell. Lipsiae 1961: Helicon III 1963 s. 624—627.
29. Wykaz opublikowanych prac naukowych prof. dra Wiktora Steffena: Eos LIV 1964 s. 13—19.
30. Τόλμα jako motyw tragiczny u Sofoklesa: Eos LIV 1964 s. 44—55.
31. Walka państwa z luksusem jednostek w starożytności: Filomata 1964 nr 179 s. 454—463.
32. Elementy „arkadyjsko—cypryjskie" w języku Homera i ich rola w badaniach nad genezą eposu: Eos LV 1965 (1967) s. 29—37.
33. Cypr w historii i kulturze Grecji starożytnej: Filomata 1965 nr 184 s. 199—209.
34. Rola „hobby" w postępie wiedzy o starożytności: Filomata 1965 nr 186 s. 302—312.
35. [Rec.] Fritz Lochner-Hüttenbach, Die Pelasger. Wien 1960: Lingua Posnaniensis X 1965 s. 100—103.
36. Die Monologe in Menanders Dyskolos: Studia Menandrea ad Dyscolum pertinentia. Komitet Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk. Archiwum Filologiczne XI. Warszawa—Wrocław—Kraków 1965, s. 40—63.
37. Die Echtheit des Gefesselten Prometheus. Geschichte und gegenwärtiger Stand der Forschung: Das Altertum XII 1966 Heft 4 s. 210—223.
38. Dramat o Gygesie nieznanego autora: Eos LVI 1966 (1968) s. 73—82.
39. Zaginione dramaty Ajschylosa o Prometeuszu: Filomata 1966 nr 200 s. 66—74.
40. [Rec.] Vittore Pisani, Testi latini arcaici e volgari con commento glottologico. Secunda edizione riveduta e accresciuta. Torino 1960: Lingua Posnaniensis XI 1966, s. 158—159.
41. Zwierzęta w domach greckich i rzymskich: Filomata 1967 nr 205 s. 256—261.
42. [Przekład] G. Bibby, Cztery tysiące lat temu. Przegląd panoramiczny świata w II tysiącleciu. Warszawa 1967, s. 575.
43. Pliniusz Młodszy do historyka Tacyta. List pierwszy VI 16. Wg przekładu Ireny i Tadeusza Zawadzkich: Przekrój 1968 nr 1195 s. 1—2.

Poznań

Eos LXV 1977

WSPOMNIENIE O JANIE HOROWSKIM
(1909—1976)

Napisał

MICHAŁ SWOBODA

Dnia 11 czerwca 1976 r. zmarł w Poznaniu doc. dr hab. Jan Horowski, syn Michała, robotnika kolejowego, i Balbiny z Masznerów, urodzony dnia 21 maja 1909 r. w Cegielsku, w powiecie wolsztyńskim. Był pracownikiem naukowym i nauczycielem akademickim w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, prodziekanem Wydziału Filologicznego tegoż uniwersytetu. Za długoletnią pracę pedagogiczną i społeczną odznaczony został Złotym Krzyżem Zasługi, Medalem Komisji Edukacji Narodowej, Złotą Odznaką Związku Nauczycielstwa Polskiego i Odznaką Honorowego Obywatela Miasta Śremu. Był wiceprzewodniczącym Poznańskiego Koła Polskiego Towarzystwa Filologicznego, członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, członkiem Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk, członkiem Komisji Kultury Antycznej Poznańskiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk, członkiem Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego.

Zbliżającą się powoli do końca chlubną pracę pedagogiczną w Poznańskiej Uczelni, jubileusz 40-lecia pracy nauczycielskiej obchodził w 1975 r., i stale żywą pasję naukową przerwała Janowi Horowskiemu nagła śmierć w 67-mym roku życia. Słabość mająca zakończyć się śmiercią zastała go przy pracy. Nawet w szpitalu reanimowany troszczył się o przerwane chorobą obowiązki. Odszedł cicho, czując się do końca potrzebny swym uczniom, Wydziałowi, Uczelni. Przemawiająca na uroczystościach pogrzebowych uczennica Zmarłego powiedziała, że śp. Jan Horowski nie zdążył już udzielić grupie swych wychowanków odpowiedzi na nurtujące ich pytania. W tym jednym pożegnalnym zdaniu nakreślony został właściwie najbardziej wierny portret Zmarłego, którego celem życia było nauczanie i wychowywanie młodzieży. Realizował to swoje życiowe posłannictwo jako wybitny pedagog, serdeczny przyjaciel młodzieży i niezmordowany uczony o szerokich humanistycznych zainteresowaniach.

Jan Horowski kochał swoją pracę i serce wkładał we wszystko, cokolwiek zrobił. Cieszyły go sukcesy i mocno przeżywał wszelkie niepowodzenia, tak jakby był nieświadomy tego, że życie składa się z tych dwu przeciwieństw. Wynikało to ze szczerości i prostoty jego psychiki, której naturalną cechą było czynienie dobra każdemu.

Rozmiłowany w pięknie przyrody i wielkopolskiego krajobrazu umiał przeka-

zywać swoje malarskie widzenie świata przygodnym towarzyszom wycieczek, umiał też pędzlem utrwalać na płótnie, czy papierze zaobserwowane uroki otaczającego świata. W towarzystwie Jana Horowskiego nikt się nie nudził, bo potrafił po mistrzowsku bawić i śpiewem, i tańcem, i deklamacją, i subtelnym dowcipem. Tę młodzieńczą pogodę ducha zachował do ostatnich niemal lat. Nagle stwierdzona choroba serca zmieniła go nie do poznania. Ukrywany smutek przebijał w jego spojrzeniu i ujawniał się w nagłym poczuciu żalu i nie uzasadnionym przeświadczeniu o niedocenianiu jego osoby. Serdeczne słowa pociechy przynosiły mu ulgę, ale chyba nie na długo, bo postępująca choroba wyraźnie zmieniła jego usposobienie. Nagła śmierć nie pozwoliła nam przywrócić mu spokoju i wiary w siebie i dlatego pragnąc spełnić tę koleżeńską powinność ośmielam się zabrać głos, by dać świadectwo prawdzie o Janie Horowskim, na którego wielkość trzeba spojrzeć bez uprzedzeń, sprawiedliwie i mierzyć ją kategoriami, w jakich ona się kształtowała, mając na uwadze wrodzone jego predyspozycje i z trudem wypracowaną pozycję naukową.

Doc. dr hab. Jan Horowski rozpoczął staż pracownika naukowego dość późno, bo w 1957 r., mając już poza sobą 24 lata pracy dydaktycznej na stanowisku nauczyciela szkoły średniej i podstawowej (w czasie okupacji), na stanowisku dyrektora Liceum Ogólnokształcącego oraz kierownika Wojewódzkiego Ośrodka Doskonalenia Kadr Oświatowych (1951—1957).

Doktoryzował się dopiero w 1961 r. na podstawie rozprawy pt. *De Callimachi hymnis quaestiones selectae*, drukowanej w wyjątkach w artykule pt. *De Callimachi hymnorum colore mimico* (Eos LIV 1964, s. 68—73). Zajął się tu autor trzema hymnami Kallimacha (II, V i VI) pod kątem widzenia ich mimicznego charakteru i zaliczył je do tzw. mimów religijnych. W sześć lat później opublikował książkę pt. *Folklor w twórczości Kallimacha z Cyreny*, Poznań 1967, która stała się podstawą habilitacji uzyskanej w dniu 17 czerwca 1968 r., zatwierdzonej przez Ministerstwo dnia 21 lutego 1969 r.

Te oficjalne daty początków kariery naukowej Jana Horowskiego poprzedziła szeroka działalność popularnonaukowa, podjęta przez niego jeszcze na ławie szkolnej w szeregu drobnych artykułów, publikowanych w organie Towarzystwa Tomasza Zana pt. „Młodzież sobie", redagowanym przez prof. dra Floriana Znanieckiego. Już po ukończeniu studiów filologii klasycznej w Poznaniu opublikował po polsku skrót swej pracy magisterskiej pt. *O używaniu róż i fiołków w kulcie umarłych u starożytnych Greków i Rzymian* (Przegląd Klasyczny 1936, nr 5, s. 357—372). Już jako nauczyciel zaczął współpracować z czasopismem „Filomata", w którym drukował szereg artykułów popularnonaukowych. Niektóre z nich, a zwłaszcza artykuł pt. *Rodzice i dziecko w poezji aleksandryjskiej* (Filomata 1966, nr 203, s. 173—183), przekracza ramy popularnonaukowego wykładu i można go śmiało zaliczyć do kategorii małej monografii tego zagadnienia opartej na dość rozległych źródłach począwszy od Homera, a skończywszy na Apolloniuszu z Rodos.

W szkole Witolda Klingera w Uniwersytecie Poznańskim pogłębił doc. Horowski swoje zamiłowania do badań folklorystycznych, a wyniósł z niej zainteresowania motywami wędrownymi, co z jednej strony zostało uwieńczone wielu artykułami drukowanymi w czasopismach filologicznych i niefilologicznych, a także w prasie

codziennej, z drugiej zaś strony sprecyzowało wyraźnie jeden z głównych kierunków badań naukowych Horowskiego.

Z chwilą objęcia stanowiska adiunkta, a potem starszego wykładowcy w UAM opiekę naukową nad Janem Horowskim objął wybitny hellenista poznański prof. dr hab. Wiktor Steffen, który ukierunkował zainteresowania Horowskiego głównie na poezję okresu aleksandryjskiego. Stąd zrodziły się drobne najpierw artykuły, jak *Motyw winy i kary u Kallimachowego Erysichthona i Owidiuszowej Arachne* (Meander XVI 1961, s. 141—148), *Areté w hymnie Kallimacha* (Eos LII 1962, s. 67—73) oraz *De natura et moribus corrigendis quid in Menandri Dyscolo legamus* jako część pracy zbiorowej środowiska poznańskiego pt. *Studia Menandrea*, Wrocław 1965, s. 74—84. Ten ostatni artykuł jest o tyle ważny, że autor zajął się postacią Knemona w świetle rzekomej jego metamorfozy i wykazał, że czołowa postać komedii mimo przeżytego wstrząsu psychicznego nie zmieniła swych zasadniczych cech odludka. Tu należy też drukowane streszczenie referatu nt. *Przysłowia i powiedzenia w twórczości Kallimacha z Cyreny* (Spraw. PTPN 1966, s. 27—29).

Rezultatem połączenia folklorystycznych zainteresowań Horowskiego ze studiami nad twórczością Kallimacha jest dobra rozprawa habilitacyjna cytowana już na wstępie. Jest to pierwsza obszerniejsza, bo książkowa pozycja naukowa doc. Horowskiego, a po wtóre poruszone w niej zagadnienia takie, jak wierzenia ludu o świecie i przyrodzie, obrzędy i zwyczaje, literatura ludowa, drobna twórczość poszerzają znacznie wszystko to, co Horowski zastał w literaturze przedmiotu. W badaniach swych zastosował metodę porównawczą, dając częste odnośniki do współczesnego folkloru polskiego, ale głównie starał się o to, by występujące u Kallimacha zjawiska udokumentować źródłami starożytnymi. Głównym osiągnięciem autora omawianej książki jest to, że dał on jedyne, jak dotąd, monograficzne opracowanie trudnego autora greckiego pod interesującym kątem widzenia. Wykazał też Horowski, że folklorystyczne zainteresowania Kallimacha miały swe źródło w jakichś romantycznych tęsknotach epoki, chociaż literatura tych czasów miała raczej elitarny charakter.

W dziedzinę poezji hellenistycznej sięgnął jeszcze Horowski w niedawno drukowanym artykule pt. *Le folklor dans les idylles de Théocrite* (Eos LXI 1972, s. 187—212). Zajął się w nim autor po pierwsze przysłowiami folklorystycznymi, przez które rozumie przysłowia dotyczące życia ludzi wiejskich. Zajął się też pieśniami ludowymi w idyllach. Trudno tu oczywiście ocenić, ile w tych pieśniach jest autentyzmu, a ile inwencji Teokryta i tej próby autor artykułu nie podejmuje. Interesuje go jedynie pasterska tematyka tych pieśni, pasterskie realia oraz ich rola w strukturze gatunku literackiego. Dość szczegółowo zajął się tu Horowski idyllą XV, mającą charakter pieśni weselnej. Ostatnim wreszcie tematem poruszonym w tym artykule są czary i magia. Takie omówienie sielanek Teokryta pod kątem widzenia folkloru jest nowością w literaturze naukowej. Autor artykułu zdaje sobie dokładnie sprawę z nakładających się na siebie w idyllach wpływów literackich i autentycznych realiów życia pasterskiego. Jest to bardzo wartościowa pozycja naukowa, wiążąca się ściśle z folklorystycznymi zainteresowaniami autora.

Do drobniejszych prac zaliczyć można jeszcze artykuły: *Z motywów wędrownych*

folklorystycznych Hezjoda (Eos LV 1965, s. 221—227) oraz *O niektórych wyrazach dźwiękonaśladowczych w komediach Arystofanesa* (Eos LVI 1966, s. 227—237).

Badania nad hymnami Kallimacha poszerzył doc. Horowski studiami nad hymnami greckimi w ogóle, co znalazło wyraz w artykule pt. *Mitologia, religia i filozofia w hymnach greckich* (Symb. Phil. Posn. I 1973, s. 19—32), a później zostało potwierdzone przygotowaną, ale nie drukowaną obszerną monografią o hymnach greckich.

Literatura grecka zatem i popularyzacja antyku oraz jego powiązanie ze współczesnością to dwie dziedziny zainteresowań naukowych doc. Horowskiego jako nauczyciela i badacza.

W dorobku naukowym doc. Horowskiego znajduje się mnóstwo pozycji, które określają dobitnie trzecią, a zarazem główną dziedzinę jego twórczości naukowej, metodykę nauczania. W okresie Polski Ludowej stale wysuwały się na czoło w tym zakresie działalności trzy nazwiska: Stanisława Skiminy, Jana Horowskiego i Stefana Staszczyka. Prof. Skimina i doc. Horowski kontynuowali swoją działalność rozpoczętą jeszcze przed wojną. Staszczyk zadebiutował chwalebnie dopiero w Polsce Ludowej, ale przedwczesna jego śmierć nie pozwoliła mu ukazać w pełni swoich możliwości. Natomiast Skimina i Horowski okazali się nie tylko znakomitymi teoretykami, ale również niezrównanymi praktykami jako nauczyciele i autorzy podręczników szkolnych. Po śmierci prof. Skiminy w 1962 r. Jan Horowski stał się czołowym specjalistą w dziedzinie metodyki nauczania języków klasycznych, uznanym jednomyślnie przez wszystkich najwybitniejszych filologów polskich. Organizował cztery kursy wakacyjne dla nauczycieli języka łacińskiego, napisał ogółem ponad 20 artykułów z zakresu metodyki i programów języka łacińskiego, w tym kilka recenzji różnych podręczników do nauki języka łacińskiego. Uwieńczeniem tej działalności jest wydany wspólnie z prof. Steffenem podręcznik do nauki języka łacińskiego pt. *Vox Latina*, cz. I—IV, Warszawa 1967—1970, oraz *Poradnik metodyczny dla nauczycieli*, cz. I—IV, Warszawa 1967—1970. Współautorstwo doc. Horowskiego w cytowanym podręczniku polegało na tym, że doc. Horowski opracował uwagi gramatyczne, komentarz i ćwiczenia do tekstów i słowniczka przygotowanego przez prof. Steffena. Nowość w opracowaniu Horowskiego widać w tym, że z pomocą jego uwag, komentarza i ćwiczeń uczeń jest w stanie sam sobie radzić z nowym tekstem. Inną nowością tego podręcznika jest podawanie lektury do pewnych zagadnień z zakresu kultury antycznej. Niektóre wreszcie partie składniowe, jak accusativus cum infinitivo oraz ablativus absolutus zostały uczniom w tym podręczniku przedstawione w sposób bardzo ciekawy i oryginalny, nie spotykany dotąd w żadnym podręczniku szkolnym. Jeśli omawiany podręcznik tchnie nowoczesnością, to stało się tak dzięki temu, że Horowski od szeregu lat pilnie śledził wszelkie nowości w dziedzinie metodyki niemal na całym świecie, o czym świadczą napisane przez niego recenzje ukazujących się podręczników szkolnych oraz jego bezpośredni i aktywny udział w różnego rodzaju zjazdach i konferencjach, nawet poza granicami kraju (np. w Rostocku w 1970 r.). Artykuł doc. Horowskiego pt. *Dydaktyka języka łacińskiego w 20-leciu Polski Ludowej* (Języki Obce w Szkole 1966, s. 92—103), dał podsumowanie dorobku w dziedzinie nauczania, omówił rolę nauki języka

łacińskiego w programie szkolnym tzw. jedenastolatki, omówił również podręczniki do nauki języka łacińskiego w okresie dwudziestolecia niepodległości. Nadto scharakteryzował działalność sekcji języka łacińskiego w WODKO, metody pracy, czasopisma i publikacje metodyczne. Omówił program i metody Kursów Centralnych dla nauczycieli, odczyty pedagogiczne, współpracę nauczycieli z towarzystwami i organami filologicznymi. W podsumowaniu zaś podkreślił dążność nauczycieli do dostosowywania nauki języka łacińskiego do potrzeb szkoły w Polsce Ludowej w zakresie marksistowskiej interpretacji tekstów, wykorzystywania elementów wychowawczych w dziełach autorów klasycznych, uaktualniania i upolitycznia lekcji języka łacińskiego. Doc. Horowski wystąpił w tym artykule przeciw przestarzałym metodom, zwalczał tzw. gramatyzm w nauczaniu języka. Artykuł ten ma duże znaczenie dla historii dydaktyki łaciny w Polsce współczesnej. Dowody łączenia teorii z praktyką dał zresztą nieco wcześniej w dwu publikacjach: *Problem kształcenia samodzielności uczniów na lekcjach języka łacińskiego przy pracy nad nowym tekstem* (Języki Obce w Szkole III 1959, s. 163—169 i 237—243) oraz *Samodzielność uczniów w opracowaniu nowego tekstu łacińskiego. Z doświadczeń nauczycieli wielkopolskich*, Poznań 1960, s. 89—104.

Działalność naukowa doc. Horowskiego łączy się dość ściśle z regionem Wielkopolski, przez co Horowski wyprzedził znacznie lansowane od pewnego czasu hasło łączenia badań naukowych z regionem. Folklor wielkopolski interesował Horowskiego znacznie wcześniej niż antyczny. Już bowiem przed drugą wojną światową opublikował w Sprawozdaniu Dyrekcji Państwowego Liceum i Gimnazjum w Śremie za rok 1938/39 artykuł pt. *Dawny strój ludowy okolicy Śremu.* Praca polegała na porównaniu tego, co o tym stroju pisał Kolberg, ze stanem faktycznym. W tym celu podróżował autor po wioskach i przeprowadzał badania terenowe. Praca Horowskiego wzbudziła zrozumiałe zainteresowanie etnografów i dzięki temu doc. Horowski został członkiem Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Z tego samego kręgu zainteresowań pochodzi praca pt. *Dzieje Śremu*, Poznań 1972, której Horowski był współtwórcą. Do współczesnego regionu nawiązuje też praca pt. *Zachodniopomorska wersja podania o Hero i Leandrze* (Meander XVIII 1963, s. 170—178), w której autor zbadał legendę o Świantiborze i Dobiegniewie (Literatura Ludowa 1960 nr 4), znaną nad Jeziorem Wierzchowskim między Kołobrzegiem i Nakłem, a przypominającą starożytną opowieść o Hero i Leandrze. Ścisły znowu związek z Wielkopolską ma praca pt. *Niektóre tańce ludu wielkopolskiego* (Przegląd Wielkopolski 1935, nr 6, s. 183—186). Zajął się także Jan Horowski postacią filologa z wykształcenia i twórcy wielkich zakładów przemysłowych w Poznaniu Hipolita Cegielskiego w artykule pt. *Dr Hipolit Cegielski* (Meander XXVII 1972, s. 397—425).

Widoczna różnorodność zainteresowań doc. Horowskiego miała niewątpliwy związek z jego aktywnością jako wrodzoną cechą charakteru. Znalazło to potwierdzenie w jego działalności nauczycielskiej i wychowawczej, a także w wieloletniej działalności społecznej na stanowisku kierownika Uniwersytetu Powszechnego, przewodniczącego Rady Miejskiej miasta Śremu, korespondenta terenowego Głosu Wielkopolskiego, przewodniczącego Rady Oddziałowej Wydz. Filol. ZNP, członka Prezydium Rady Zakładowej ZNP.

W parze z działalnością naukową i społeczną szła jego wytężona praca pedagogiczna, wyrażająca się blisko dwudziestoletnią służbą na katedrze uniwersyteckiej w charakterze wykładowcy literatury greckiej, prowadzącego ćwiczenia z języka greckiego, kierownika proseminarium i seminarium greckiego, promotora kilkunastu prac magisterskich, opiekuna przewodów doktorskich.

Doc. Horowski był inicjatorem nauczania języka łacińskiego metodą bezpośrednią w Uniwersytecie Poznańskim, interesował się żywo wynikami nauczania tą metodą prowadzonego. Przez szereg lat opiekował się młodymi pracownikami nauki, wprowadzając ich w arkana praktyki nauczycielskiej, przeprowadzał hospitacje zajęć dydaktycznych. Opiekował się studenckim Kołem Naukowym Klasyków, przewodniczył Radzie Pedagogicznej Katedry Filologii Klasycznej. Jako wybitny znawca metodyki nauczania prowadził wykłady i ćwiczenia z tego przedmiotu, opiekował się praktykami nauczycielskimi studentów, urządzał z nimi wycieczki naukowe i krajoznawcze. Jeszcze w ostatnim roku swej pracy prowadził wiele godzin zajęć z metodyki nauczania, których nie wyrzekł się mimo odpowiedzialnych obowiązków prodziekana Wydziału Filologicznego, jakie mu Władze Uczelni powierzyły z dniem 1 września 1975 r.

Mimo tak trudnego i wielce pracowitego życia, mimo tylu obowiązków dydaktycznych i społecznych pozostawił imponujący dorobek naukowy wyrażający się liczbą 86 pozycji. Są to prace przeważnie drobne objętościowo, ale ważne dzięki swej pouczającej treści i wzbudzającej zamiłowanie do idei antyku, wzniecające miłość do polskiej kultury tak silnie z antykiem związanej, uczące humanistycznego spojrzenia na świat, życie, ludzi i ich obyczaje.

Zmarły uczony i wybitny nauczyciel polski wyszedł ze szkoły i w niej żył będzie tak długo, jak długo polskie dziecko uczyć się będzie języka łacińskiego z podręcznika *Vox Latina*, którego Jan Horowski był współautorem. Żył będzie w codziennych troskach pokoleń nauczycieli polskiej szkoły, którzy w jego *Poradnikach* będą szukać rozwiązania metodycznych problemów. Żył będzie we wdzięcznej pamięci ludu wielkopolskiego, którego folklor uwiecznił w swych naukowych artykułach. Katedra Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu umieści w swej historii nazwisko Jana Horowskiego na odpowiadającym jego zasługom miejscu i stawiać go będzie za wzór młodym pracownikom nauki i młodzieży, której całe swoje życie bez reszty poświęcił.

Pogrążeni w smutku i żałobie po stracie serdecznego kolegi i przyjaciela pragniemy, by te skromne słowa pośmiertnego wspomnienia choć w części zrekompensowały nie dopowiedziane przez nas słowa uznania, na które Zmarły, mimo swej skromności, z dziecięcą niemal ufnością czekał do ostatniej chwili swego pięknego życia.

WYKAZ OPUBLIKOWANYCH PRAC NAUKOWYCH DOC. DRA HAB. JANA HOROWSKIEGO

1. Straż pożarna w starożytnym Rzymie: Filomata 1934 nr 57 s. 261—264.
2. Saturnalia: tamże nr 65 s. 153—158.

3. Nowy Rok w starożytnym Rzymie: tamże nr 56 s. 195—200.
4. Niektóre tańce ludu wielkopolskiego: Przegląd Wielkopolski 1935 nr 6 s. 183—186.
5. Przybyła, przybyła jaskółka: Filomata 1935 nr 70 s. 389—393.
6. Bazyliszek i Meduza: tamże nr 74 s. 111—113.
7. O używaniu róż i fiołków w kulcie umarłych u starożytnych Greków i Rzymian: Przegląd Klasyczny 1936 nr 2 s. 357—372.
8. Co oznacza wyraz „kolęda": Filomata 1937 nr 86 s. 211—217.
9. Echa klasyczne w Żeromskiego „Przedwiośniu": tamże nr 89 s. 343—346.
10. Zaoobonna greka: tamże nr 93 s. 73—74.
11. O wpływie świata klasycznego na folklor: tamże nr 101 s. 531—535.
12. Dawny strój ludowy w okolicy Śremu. Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Liceum i Gimnazjum im. Gen. J. Wybickiego w Śremie za rok 1938/39. Śrem 1939 s. 5—24.
13. O nowym programie łaciny: Głos Nauczycielski XXXII 1953 nr 52 s. 2.
14. Perspektywy nowego programu nauczania języka łacińskiego w szkołach ogólnokształcących: Meander IX 1954 z. 2 s. 71—75.
15. O planach i konspektach lekcyjnych: tamże X 1955 z. 1—2 s. 83—99.
16. Champollion Krety (o odczytaniu pisma linearnego B): Głos Wielkopolski 1955.
17. Mickiewicz — doctus: tamże nr 234.
18. Filomata redivivus: Filomata 1957 nr 113 s. 53—56.
19. Czy znamy kulturę antyczną?: Wyboje. Poznań 1957.
20. Kursy wakacyjne dla nauczycieli j. łacińskiego: Języki Obce w Szkole 1957 nr 1 s. 56—57.
21. Jak organizuję lekturę j. łacińskiego w przekładzie: tamże nr 2 s. 105—108.
22. W kręgu łaciny: tamże nr 2 s. 112.
23. Łacina poglądowa: Filomata 1958 nr 115 s. 176—180.
24. Über Pläne und Lehrproben: Bibliotheca Classica Orientalis 1958 H. 1.
25. Co czytają nauczyciele łaciny: Języki Obce w Szkole 1958 nr 4 s. 242—243.
26. Krótki zarys dziejów gimnazjum śremskiego: Pierwiosnek, Śrem 1958.
27. Początki okupacji hitlerowskiej w Śremie: Przegląd Zachodni 1959 nr 5 s. 123—128.
28. Mickiewicz jako łacinnik: Filomata 1959 nr 128 s. 415—418.
29. Muzy: tamże nr 131 s. 84—90.
30. Problem kształcenia samodzielności uczniów na lekcjach języka łacińskiego przy pracy nad nowym tekstem: Języki Obce w Szkole 1959 nr 3 s. 163—169, nr 4 s. 237—243.
31. Samodzielność uczniów w opracowaniu nowego tekstu łacińskiego. Z doświadczeń nauczycieli wielkopolskich. Poznań 1960 s. 89—104.
32. Jak wykorzystuję analogię w nauczaniu deklinacji łacińskiej: Języki Obce w Szkole 1960 nr 1 s. 32—37.
33. Syzyfowa praca: Filomata 1961 nr 151 s. 125—130.
34. [Rec.] W. M. Bogolepow, Język łaciński. Podręcznik dla studentów medycyny.

Wyd. 2. Warszawa 1961: Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej Rok X Warszawa 1961 nr 10 s. 718—719.
35. Motyw winy i kary u Kallimachowego Erysichthona i Owidiuszowej Arachne: Meander XVI 1961 z. 3 s. 141—148.
36. [Rec.] W. M. Bogolepow, Język łaciński. Wyd. 3: Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej Rok XI Warszawa 1962 nr 13 s. 807—808.
37. APETH w I hymnie Kallimacha: Eos LII 1962 s. 67—73.
38. Profesor Witold Klinger jako uczony i człowiek: Tygodnik Powszechny 16 IX 1962 nr 37.
39. Mały jubileusz „Filomaty": Języki Obce w Szkole 1962 nr 3 s. 186.
40. O wykorzystywaniu analogii w nauczaniu koniugacji łacińskiej: tamże nr 1 s. 7—11.
41. Salutatio: Filomata 1963 nr 165 s. 264—270.
42. Zachodniopomorska wersja podania o Hero i Leandrze: Meander XVIII 1963 z. 4 s. 170—178.
43. [Rec. teatralna] Ifigenia w Taurydzie, Meander XIX 1964 z. 4 s. 181—182.
44. Imiona i nazwiska rzymskie: Filomata 1964 nr 176 s. 309—317.
45. [Rec. teatralna] Eurypidesa „Elektra" w adaptacji filmowej: tamże nr 179 s. 466—468.
46. De Callimachi hymnorum colore mimico: Eos LIV 1964 s. 68—73.
47. Nauczanie łaciny — czy tylko bierne?: Języki Obce w Szkole 1964 nr 5 s. 274—282.
48. De natura et moribus corrigendis quid in Menandri Dyscolo legamus: Studia Menandrea. Archiwum Filologiczne XI, Wrocław 1965 s. 74—84.
49. Z motywów wędrownych folklorystycznych Hezjoda: Eos LV 1965 s. 221—227.
50. Altsprachlicher Unterricht in Polen: Fremdsprachen Unterricht NRD 1966 H. 4 s. 166—167.
51. [Rec.] W. M. Bogolepow, Język łaciński. Podręcznik dla studentów medycyny. Wyd. 4: Warszawa 1966. Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej Rok XV 1966 nr 6 s. 083—084.
52. O niektórych wyrazach dźwiękonaśladowczych w komediach Arystofanesa: Eos LVI 1966 s. 227—237.
53. Rodzice i dziecko w poezji aleksandryjskiej: Filomata 1966 nr 203 s. 173—183.
54. Dydaktyka języka łacińskiego w 20-leciu Polski Ludowej: Języki Obce w Szkole 1966 nr 2 s. 92—103.
55. Przysłowia i powiedzenia w twórczości Kallimacha z Cyreny: Sprawozdania PTPN za I półrocze 1966 s. 27—29.
56. Folklor w twórczości Kallimacha z Cyreny. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: Prace Wydziału Filologicznego, Seria Filologia Klasyczna nr 3, Poznań 1967, ss. 288.
57. Próby stosowania nowoczesnych metod w nauczaniu j. łacińskiego na podstawie dwóch podręczników: Języki Obce w Szkole 1967 nr 3 s. 187—191.
58. W. Steffen ..., Vox Latina. Podręcznik do nauki j. łacińskiego dla kl. I liceum

ogólnokształcącego: Cz. I. Teksty ss. 52 ilustr. portr. mapy. Cz. II. Słownik, gramatyka, ćwiczenia, komentarz ss. 120. Warszawa 1967.
Wydanie 9 w 1976 r.

59. W. Steffen ..., Poradnik metodyczny do podręcznika Vox Latina dla klasy I liceum ogólnokształcącego. Warszawa 1967 ss. 58.
60. W. Steffen ..., Vox Latina. Podręcznik do nauki j. łacińskiego dla kl. II liceum ogólnokształcącego: Cz. I. Teksty ss. 47. Cz. II. Słownik, gramatyka, ćwiczenia, komentarz ss. 124. Warszawa 1968.
Wydanie 8 w 1976 r.
61. W. Steffen ..., Poradnik metodyczny do podręcznika Vox Latina dla klasy II liceum ogólnokształcącego. Warszawa 1968 ss. 69.
62. [Rec.] Mgr Józef Świdecki. Język łaciński dla liceów medycznych pielęgniarstwa. Dwuletni kurs nauki. Warszawa 1969: Katalog Głównej Biblioteki Lekarskiej. Rok XVIII 1969 s. 890—891.
63. [Rec.] Studia Hellenistica. Janina Ławińska-Tyszkowska. Elementy dramatyczne idylli Teokryta. Alicja Szastyńska-Siemion, Liryka archaiczna w zwierciadle poezji aleksandryjskiej. Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A nr 117. Wrocław 1967 ss. 176: Eos LVIII 1969/70 s. 141—143.
64. O kultach bogów i bohaterów w twórczości Kallimacha: Meander XXIV 1969 z. 3 s. 125—139.
65. W. Steffen ..., Vox Latina. Podręcznik do nauki j. łacińskiego dla kl. III liceum ogólnokształcącego: Cz. I. Teksty ss. 57. Cz. II. Słownik, gramatyka, ćwiczenia, komentarz ss. 147. Warszawa 1970.
Wydanie 6 w 1976 r.
66. W. Steffen ..., Vox Latina. Podręcznik do nauki j. łacińskiego dla kl. IV liceum ogólnokształcącego. Cz. I. Teksty ss. 57. Cz. II. Słownik, gramatyka, ćwiczenia, komentarz ss. 147. Warszawa 1970.
Wydanie 5 w 1976 r.
67. W. Steffen ..., Poradnik metodyczny do podręcznika Vox Latina dla klasy III i IV liceum ogólnokształcącego. Warszawa 1970 ss. 52.
68. Wie arbeitet man am rationellsten in einem Einführungslehrgang: Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Jahrgang 1970 H. 4 s. 295—298.
69. Międzynarodowa konferencja poświęcona problematyce wstępnych kursów języka łacińskiego: Języki Obce w Szkole 1970 nr 3 s. 182—184.
70. [Rec.] Józef Świdecki. Latinitas medica. Podręcznik języka łacińskiego dla studentów akademii medycznych. Warszawa 1971: Katalog Głównej Biblioteki Lekarskiej Rok XX 1971 s. 700, 093 i 700, 094.
71. Mgr Antoni Napora (wspomnienie pośmiertne): Języki Obce w Szkole 1971 nr 5 s. 317.
72. [Rec.] H. H. Oerberg, Lingua Latina secundum naturae rationem explicata. Amstelodami (1954): Języki Obce w Szkole 1972 nr 2 s. 103—107.
73. W dziesiątą rocznicę śmierci Prof. Witolda Klingera: Meander XXVII 1972 z. 3 s. 130—142. Argum. s. 251.

74. Dr Hipolit Cegielski: tamże z. 9 s. 397—425. Argum. s. 426.
75. Mitologia, religia i filozofia w hymnach greckich: Symbolae Phil. Posn. I 1973 s. 29—32.
76. Le folklor dans les idylles de Théocrite: Eos LXI 1973, s. 187—212.
77. [Rec.] R. Eiheboon, H. Holtermann. Programmierte Lateinische Grammatik. 3 verbesserte Auflage. Göttingen 1969: Języki Obce w Szkole 1973 nr 3 s. 184—185.
78. Nauczanie programowane w łacinie: tamże s. 156—163.
79. Uwagi o praktykach pedagogicznych studentów filologii klasycznej: Życie Szkoły Wyższej XXII 1974 z. 3—4 s. 33—38.
80. Zanim przyszła najpiękniejsza wiosna mego życia [w:] Wysiedlenie i poniewierka 1939—1945. Wspomnienia. Poznań 1974 s. 170—184.
81. Syn o ojcu [Rec. Krzysztof Morawski. O Kazimierzu Morawskim. Kraków 1973]: Kronika Wielkopolski 1975 s. 270—274.
82. De quibusdam elementis ad laographiam pertinentibus in hymnis Homericis obviis: Symbolae Philol. Posn. 2, 1975 s. 3—7.
83. Ibam forte via sacra: Filomata 1975 nr 286 s. 307—316.
84. Hymny Kallimacha: tamże nr 293 s. 163—174.
85. Współczesna wymowa łaciny: Języki Obce w Szkole 1975 nr 1 s. 63—64.
86. Pamięci Mgr Marcelego Wielewskiego: tamże nr 3 s. 133—138.

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LXV 1977

Signe Isager — Mogens Herman Hansen, Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B.C. A Historical Introduction to and Commentary on the Paragraphe-speeches and the Speech Against Dionysodorus in the Corpus Demosthenicum (XXXII—XXXVIII and LVI), Odense University Press 1975, Odense University Classical Studies. Vol. V, s. 9—270.

Wydana w r. 1975 w języku angielskim monografia pary duńskich uczonych jest przekładem książki opublikowanej pierwotnie (r. 1972) w ich ojczystym języku. Tłumaczenie angielskie zawiera w stosunku do wersji duńskiej dość istotne zmiany, zwłaszcza w rozdziałach dotyczących attyckiego górnictwa, sądownictwa (uwagi poświęcone *paragraphe*, *aphesis* i *apallage*) itd., które sprawiają, iż przekład ten trzeba traktować właściwie jako nowe wydanie: poprawione i poszerzone. Celem książki jest—jak podają we wstępie autorzy — „próba połączenia ogólnego przeglądu kilku ważnych aspektów społeczeństwa ateńskiego ze szczegółowym komentarzem pewnej grupy źródeł, mianowicie kilku mów sądowych z *Corpus Demosthenicum*". Książka przeznaczona w pierwszym rzędzie dla historyków starożytnych powtarza z jednej strony przyjęte w nauce ujęcia i poglądy innych uczonych, z drugiej zaś proponuje nowe interpretacje źródeł i nowe rozwiązania trudnych problemów społeczeństwa ateńskiego IV w. p.n.e. Wybranych osiem mów Demostenesa (XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, LVI) — do których szeroki komentarz stanowi treść książki — wprowadza czytelnika w skomplikowaną problematykę ekonomiczną, społeczną i sądowniczą.

Praca składa się z trzech podstawowych części: pierwsza zatytułowana „Ateński handel morski" (s. 11—106) omawia różne zagadnienia ekonomiki Aten, druga nosząca tytuł „Prywatny proces sądowy" (s. 107—135) obejmuje problemy sądownicze, trzecia (s. 136—212) zawiera właściwy szczegółowy komentarz do ośmiu wymienionych mów sądowych. Całości książki dopełniają „Dodatki" (Appendices) w liczbie czterech: I. „Źródła do szlaków handlowych Aten", II. „Rozwój banku Pasiona", III. „Uwagi o paragraphe", IV. „Aphesis i apallage w ateńskim ustawodawstwie IV w. p.n.e." Książkę zamyka informacja bibliograficzna ułożona według kryteriów problemowych, jak: ateńskie ustawodawstwo, morskie pożyczki i procesy, historia ekonomiczna, handel, archeologia, numizmatyka itd.

Wobec wielości poruszonych w pracy aspektów ateńskiego życia politycznego, gospodarczego, społecznego nie sposób ustosunkować się do poszczególnych prezentowanych w niej ujęć, nie sposób też ocenić krytycznie wszystkich, a nawet większości zajmowanych przez autorów stanowisk w ważnych często i spornych kwestiach szczegółowych. Ogólnie można tylko stwierdzić, iż jest to książka wartościowa, opracowana przez dobrych specjalistów wypowiadających się kompetentnie na temat większości omawianych w pracy problemów. Jednakże sama wielowarstwowość i wielopłaszczyznowość różnych tak szerszych, jak i węższych aspektów ateńskiego życia społecznego i gospodarczego determinuje niejako z góry wartość poszczególnych rozdziałów książki. Miejscami ma ona charakter wyraźnie podręcznikowy, skrótowy, zawiera zwięzłe informacje typu encyklopedycznego, pomija całkowicie literaturę naukową tak ogólną, jak i specjalistyczną. W innych miejscach daje wykład oparty niemal całkowicie na znanych powszechnie w nauce i przyjętych ujęciach monograficznych. Z drugiej strony nie brak w książce rozważań szczegółowych o charakterze nawet analitycznym, w których autorzy przeciwstawiając się stanowiskom prezentowanym przez znanych specjalistów wysuwają własne przekonywające sugestie i propozycje interpretacyjne.

W sumie więc książka Signe Isager i M. H. Hansena spełnia kilka zadań: jest dobrym wprowadzeniem, podręcznikiem informującym w sposób zadowalający o wspomnianych zagadnieniach, przede wszystkim zaś jest szerokim, umożliwiającym wielostronną orientację, komentarzem do ośmiu mów sądowych.

W części pierwszej dotyczącej ateńskiego handlu morskiego na uwagę zasługują dociekania autorów poświęcone liczbie ludności Attyki w V i IV w. p.n.e., wprowadzające pewne korekty obliczeń przeprowadzonych przez A. W. Gomme'a[1] i A. H. M. Jonesa[2]. Wiele miejsca przeznaczają autorzy na omówienie ateńskiego handlu morskiego, na stosunki handlowe z Bosforem (ważnym partnerem handlowym), Pontem, Libią, Sycylią, analizują ateńską politykę zbożową (sprowadzanie ziarna stanowiło jedną z podstawowych pozycji ateńskiego importu). Interesujące spostrzeżenia wypowiadają na temat zakazu eksportowania zbiorów z wyjątkiem oliwek, ze znawstwem rozważają odnośne ustawy. Nie pomijają też istotnego problemu dla utrzymywania się organizacji antycznej *polis*, tj. niewolniczej siły roboczej. Wprawdzie podana przez autorów przypuszczalna liczba niewolników przebywających w Attyce w IV w. p.n.e., ok. 150 000, jest dyskusyjna, choć w gruncie prawdopodobna, to słuszne wydaje się stwierdzenie — wynikające z przeprowadzonych obliczeń — iż roczne zapotrzebowanie w Attyce na pracę niewolniczą sięgało cyfry 6000, a przynajmniej połowę tej liczby uzyskiwano drogą importu. Kolejne rozważania poświęcają autorzy sprawie eksportu. W całym tym kompleksowym zagadnieniu, którego zwięzłą analizę prezentuje książka, warto przynajmniej zwrócić uwagę na wyniki, do których dochodzą autorzy badając problem eksportu wina. Otóż każdy niemal podręcznik historii gospodarczej autorytatywnie stwierdza, iż Ateny eksportowały wino. Tymczasem źródła dotyczące produkcji wina w Attyce nie zawierają żadnej wzmianki, która by popierała taki pogląd. Zdaniem autorów prześledzenie ekonomiki Aten prowadzi do wniosku, iż miasto to nigdy, a przynajmniej w IV w. p.n.e., nie było eksporterem wina: miarodajne jest tu świadectwo antyczne (Plut. *Solo* 24), iż już Solon ustawowo zakazał wywozu jakichkolwiek plonów z wyjątkiem oliwek. Warto dodać, że z dwóch miejsc mowy Demostenesa (XXXV 10—13,35) niedwuznacznie wynika, iż nie eksportowano wina z Attyki.

Dobre znawstwo zagadnienia przynoszą rozważania odnoszące się do rozmiarów ateńskiego handlu zagranicznego. Niektórzy uczeni zdradzają w swych pracach skłonność do ograniczania ateńskiego handlu do minimum i traktowania Attyki jako kraju o cechach gospodarczych charakterystycznych dla typu 'subsistence-economy' (produkcja na własne potrzeby), w którym zasadniczo każda rodzina zajmuje się produkcją w zakresie środków żywności, odzieży i narzędzi raczej na własny użytek aniżeli na sprzedaż[3]. Inni, przeciwnie, oceniają produkcję i handel Attyki tak wysoko, że nie wahają się porównać ją z Anglią czy Niemcami pierwszej fazy industrializacji i kapitalizmu[4]. Obydwa poglądy są skrajne, a prawda leży gdzieś pośrodku. Słusznie dowodzą autorzy, iż Attyka była tylko w połowie krajem rolniczym. Propozycja Formizjosa z r. 403 p.n.e. w związku z ograniczeniem pełnych praw obywatelskich do posiadaczy ziemi ukazała, że czwarta część obywateli utrzymywała się z handlu, rzemiosła, rybołówstwa itd. Biorąc zatem pod uwagę wszystkich mieszkańców Attyki, a więc nie tylko obywateli, ale też metojków i niewolników można bez przesady twierdzić, iż około połowa jej ludności żyła z handlu i rzemiosła, co zakłada nie 'subsistence-economy', lecz rozwiniętą 'market-economy'. Ciekawy, choć dyskusyjny, jest rozdział następny (s. 52 n.), w którym autorzy poddają rewizji rozpowszechnioną w nauce teorię rzekomego kryzysu

---

[1] A. W. Gomme, *The Population of Ancient Athens in the Fifth and Fourth Century B. C.*, Oxford 1933, i tegoż *The Population of Athens Again*, Journ. of Hell. Stud. LXXIX 1959, s. 61 n.

[2] A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1960, s. 161—180.

[3] Por. K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, I, Tübingen 1893, s. 172; J. Hasebroek, *Die Betriebsformen des griech. Handels im IV. Jahrhundert*, Hermes LVIII 1923, s. 393 n., z pewnymi modyfikacjami H. Bolkestein, *Economic Life in Greece's Golden Age*, Leyden 1958²; H. Michell, *The Economics of Ancient Greece*, Cambridge 1957².

[4] Por. E. Meyer, *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*, Kleine Schriften, I, 1910, s. 79 n.; E. Ziebarth, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland*, Berlin 1929, z pewnymi modyfikacjami A. W. Gomme, *Traders and Manufacturers in Greece*, Oxford 1937, s. 42 n.; F. Heichelheim, *An Ancient Economic History*, I—II, Leyden 1964².

gospodarczego Aten w IV w. p.n.e., wywołanego długotrwałą i wyniszczającą wojną peloponeską[5]. W ocenie autorów Ateny nie były wcale w tym czasie gospodarczym bankrutem, jak się niekiedy zbyt pochopnie przyjmuje. W epoce Likurga wykazują duży stopień zamożności, a plan rozbudowy miasta realizowany konsekwentnie przez tego polityka godny jest rozmachu peryklejskiego. Za Peryklesa dochody państwowe sięgały wysokości 1000 talentów rocznie, za Likurga wzrosły do 1200 talentów. Nie zmniejszył się zatem — zdaniem autorów — ateński potencjał gospodarczy, a trudności, których doświadczały Ateny w utrzymywaniu swej pozycji ekonomicznej w świecie greckim, nie należy przypisywać temu, że Attyka stała się biedniejsza, lecz inne kraje stały się bogatsze. „Z tego względu — konkludują autorzy (s. 55) — bezpodstawne jest twierdzenie o ekonomicznym kryzysie IV w. p.n.e., chociaż nikt nie może zaprzeczyć, że w ciągu IV wieku Ateny przeżyły kilka, krótkotrwałych kryzysów gospodarczych" (np. kryzysy rolne w r. 386, 362, 357, 355, 330—320). Po klęsce w wojnie ze sprzymierzeńcami (357—355) Ateny faktycznie znalazły się na skraju ruiny, w handlu zapanowała stagnacja, a eksploatacja srebra w Laurionie była niższa niż kiedykolwiek. Jednakże po zabiegach polityka Eubulosa (s. 55) produkcja srebra ruszyła, a kryzys został przełamany.

W tych wywodach jest sporo racji, ale nie z wszystkimi można się zgodzić. Należałoby w tego typu rozważaniach więcej uwzględniać faktyczną wartość pieniądza, tj. siłę kupna. Wiadomo, że w IV wieku nastąpiła w stosunku do poprzedniego stulecia drożyzna, a zatem 1200 talentów w okresie Likurga chyba nie oznacza „wzrostu dochodów państwowych" w stosunku do 1000 talentów epoki Peryklesa. Wreszcie sprawa eksportu: wzrost produkcji lokalnej w miastach greckich ograniczał znacznie możliwości ateńskiego eksportu, a podaż nie znajdująca popytu musiałaby odsłaniać cechy kryzysowe. Z drugiej jednak strony czy można w ogóle mówić w tym czasie o nadprodukcji, skoro skądinąd wiemy, że ateńscy politycy, zwłaszcza II połowy stulecia, czynili ogromne wysiłki celem przyciągnięcia do Aten obcych kupców i rzemieślników (których wypłoszyła z miasta polityka wojenna prowadzona przez demokrację), aby ożywić rynek wewnętrzny. Naturalnie, trudno mówić o kryzysie globalnym Aten na przestrzeni całego IV wieku. Takie sformułowanie jest zbytnim uproszczeniem sprawy, gdyż historia gospodarcza Aten tego stulecia nie dostarcza nam przykładu kryzysu permanentnego, lecz raczej ukazuje serię krótkotrwałych kryzysów, po których następowały okresy poprawy.

Dalsze informacje dotyczą budowy okrętu, nawigacji i są oparte — czego zresztą autorzy nie ukrywają — na opracowaniu L. Cassona[6]. Równie podręcznikowy charakter mają wiadomości o Pireusie, o ateńskiej klasie kupieckiej, o metojkach i obcokrajowcach i ich znaczeniu dla handlu zagranicznego. Ciekawszy materiał, a zarazem więcej oryginalnych spostrzeżeń przynosi rozdział traktujący o pożyczkach morskich. Jest rzeczą dość osobliwą — na co autorzy zwracają uwagę — że nie posiadamy ani jednego przykładu na to, aby któryś z ateńskich bankierów finansował handel zagraniczny. Ten stan rzeczy próbowano wyjaśnić w nauce powołaniem się na okoliczność, iż udzielanie morskiej pożyczki wymagało w jakimś stopniu znajomości handlu morskiego i nawigacji, której żaden z bankierów nie posiadał. Niesłuszność takiej interpretacji upatrują autorzy w fakcie, że bankier Formion był właścicielem kilku statków kupieckich. Jednakże jeden przykład nie może tu, jak się zdaje, stanowić kontrargumentu o mocy dowodowej.

Problem procesów morskich referują autorzy na podstawie dobrych opracowań L. Gerneta[7] i E. E. Cohena[8], informacje o bankach i bankierach ateńskich podają za R. Bogaertem[9], zaś historię attyckiego górnictwa opierają głównie na pracy E. Ardaillona[10], który w celach badawczych eksplorował antyczne tereny kopalniane. Rozdziały te zawierają sporo pożytecznych wiadomości, popartych starożytnymi świadectwami: dobrze spełniają swój cel wprowadzając czytelnika w realia świata antycznego.

---

[5] Por. np. C. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Paris 1962, s. 35 n.
[6] L. Casson, *Ships and Seamanship in Ancient World*, Princeton 1971.
[7] L. Gernet, *Sur les actions commerciales en droit athénien*, [w:] *Droit et societé dans la Grèce ancienne*, Sirey 1964², s. 173 n.
[8] E. E. Cohen, *Ancient Athenian Maritime Courts*, Princeton 1973.
[9] R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leyden 1968.
[10] E. Ardaillon, *Les mines du Laurion dans l'antiquité*, Paris 1897.

Dalsza część pracy dotyczy procesów sądowych. Stanowi ona oryginalne opracowanie autorów, którzy na terenie ateńskiego sądownictwa poruszają się z dużą swobodą i mają do powiedzenia wiele ciekawych, nieraz zaskakujących uwag. Zbyt skrótowo wypadła informacja o logografach: szkoda, iż autorzy nie uwzględnili tu pracy M. Lavency'ego, *Aspects de la logographie judiciaire attique* (Louvain 1964), która by im pozwoliła lepiej zapoznać się z zagadnieniem. Dobrze została nakreślona funkcja i kompetencje sędziego-rozjemcy, *diaitetes*: autorzy nie podali tu jednakże greckiego terminu — a jest to częste niestety opuszczenie tego typu w ich książce — którego trudno nie uważać za usterkę, zważywszy cel, jakiemu książka ma służyć. Kwestię dowodów sądowych ujęli autorzy na podstawie starożytnych podręczników wymowy, zwłaszcza *Retoryki* Arystotelesa, przyjmując obowiązujący tam podział na dowody retoryczne i proste. Chodzi tu niewątpliwie o tzw. *entechnoi* i *atechnoi pisteis* (termin grecki znowu pominięto): omówienie różnic między nimi nie wypadło zadowalająco. Należało też zaznaczyć, że świadectwa ludzi wolnych w IV wieku — a wskazują na to zachowane mowy sądowe — nabierały mocy dowodowej przed sądem tylko w tym wypadku, gdy zostały potwierdzone zeznaniami niewolników wydobytymi za pomocą tortury fizycznej. Te zresztą zeznania niewolników (*basanoi*) omówiono zbyt pobieżnie nie uwzględniając istniejącej literatury naukowej[11]. Jeżeli już autorzy stawiają sobie za cel wprowadzenie swych czytelników w attycki proces sądowy i jego skomplikowaną maszynerię, należało nieco powiedzieć o nagminnych wprost procesach z powodu fałszywego świadectwa (*pseudomartyria*). Przecież co druga — jeżeli nie każda — z zachowanych mów sądowych IV wieku zawiera oskarżenia o *pseudomartyriai* w stosunku do przeciwnika procesowego i jego świadków. W uwagach o wyrokach sądowych opuszczono terminy greckie *agones timetoi* i *atimetoi*, a opuszczenie to skazuje na niepowodzenie wszelką próbę wyjaśnienia, na czym istota tych procesów polegała. W sposób bardzo jasny i zrozumiały natomiast udało się autorom przedstawić skomplikowany system wyznaczania składu sędziowskiego dla poszczególnych procesów. Wnikliwie został opracowany rozdział dotyczący *paragraphe*, oparty na własnych dociekaniach autorów. Problem *paragraphe* ujęto w historycznym rozwoju, odnotowano zmianę znaczeń terminu, przytoczono naukową dyskusję. Słusznie zwrócono uwagę na zjawisko nadużywania *paragraphe* jako środka stosowanego do „gry na zwłokę" w procesach morskich, w których wyrok miał zapaść w ustalonym, dość krótkim, terminie.

Część trzecia obejmuje właściwe komentarze do mów: są one wzorowo opracowane, informują o przyczynie sporu, o stronach procesowych, terminie rozprawy, stosowanej przez przeciwników taktyce wobec sądu, o przebiegu procesu, o zeznaniach świadków i powoływanych ustawach.

Oceniając całość pracy trzeba stwierdzić, że jest to na pewno książka wartościowa. Daje nie tylko dobry komentarz do mów, ale też dostarcza wiele ważnych wiadomości ogólnych ze świata antycznego. Stąd może służyć pomocą zarówno początkującym, których wprowadza w tajniki tego świata, jak i tym wszystkim, którzy pragną uzupełnić i pogłębić swoją znajomość greckiego antyku.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Mogens Herman Hansen, Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians, Odense University Press 1975, Odense University Classical Studies, Vol. VI, s. 7—137.

Praca M. H. Hansena dotyczy jednego z ważniejszych problemów sądownictwa ateńskiego, mianowicie εἰσαγγελίαι, doniesień karnych w sprawach o przestępstwo godzące w interes państwa, jak zdrada, próba obalenia ustroju demokratycznego, przekupienie przez nieprzyjaciela, wykroczenia urzędnicze. Oskarżenia te były kierowane z reguły — co słusznie podnosi autor w tytule

[11] Por. M. Guggenheim, *Die Bedeutung der Folterung im Attischen Prozesse*, Zürich 1882, i szereg nowszych prac.

rozprawy — przeciwko strategom i politykom. Były więc *eisangeliai* z natury rzeczy procesami *par excellence* politycznymi podobnie jak procesy na podstawie *graphe paranomon*: warto zauważyć, iż te dwie odmiany politycznych procesów są często wymieniane przez nasze źródła obok siebie, co również świadczy o ich wzajemnym związku. W wydanej w r. 1974 monografii M. H. Hansen zajął się procesami wszczętymi na podstawie *graphe paranomon*: recenzowana rozprawa stanowi w pewnym sensie kontynuację poprzedniej pracy, a równocześnie rozwinięcie i uzupełnienie kwestii tam omówionych. Obydwie prace wiąże formalnie nie tylko wspólny problem, jakim jest proces polityczny, ale też wspólna koncepcja: założeniem pracy podobnie jak wspomnianej monografii na temat *graphe paranomon* jest dostarczenie argumentu świadczącego o suwerenności ateńskich sądów ludowych w IV w. p.n.e. Wychodząc z takich założeń metodycznych autor stara się możliwie najdokładniej nie tylko określić procedurę procesów wszczętych na podstawie *eisangeliai*, lecz także — nie ograniczając bynajmniej swego badania do ściśle formalistycznego punktu widzenia — rzucić nowe światło na działanie mechanizmu ateńskiego ustroju politycznego. Taka koncepcja badawcza i ta panoramiczność spojrzenia ujawniona w dostrzeganiu wzajemnego związku rzeczy należących — jak się okazuje — do jednego zjawiska zasługuje na pełne uznanie i wyróżnia rozprawę M. H. Hansena ponad studia jego poprzedników analizujących problem od czysto formalnej strony.

Stosunkowo duża ilość poświadczonych źródłowo *eisangeliai* dowodzi, że ten rodzaj politycznych procesów był chyba szczególnie popularny. Zachowane źródła informują nas o 39 przykładach zastosowania *graphe paranomon*, podczas gdy katalog znanych *eisangeliai* wykazuje cyfrę 144 procesów zakończonych przynajmniej w 100 wypadkach wyrokami śmierci. Polityczne procesy z r. 415 stanowią trzecią część tej liczby: jeżeli pozostawimy na boku procesy o profanację misteriów i znieważenie herm, pozostaje nam jeszcze około 100 procesów na podstawie *eisangelia*. Gdyby nie skąpe przekazy, nie pozwalające często na kategoryczne stwierdzenie, czy wzmiankowany w źródle przypadek można uznać za proces na podstawie *eisangelia*, liczba ta byłaby jeszcze większa. Ale i tak jest to cyfra zdumiewająco wysoka, zwłaszcza przy relatywnie niewielkiej liczebności obywateli ateńskich (20 000—40 000 osób). Nawet we współczesnych wielomilionowych państwach europejskich taka cyfra procesów politycznych wydawałaby się niepokojąco wielka i świadczyłaby o poważnym defekcie politycznego systemu. Niewątpliwie przerost politycznych procesów był charakterystyczny dla antycznej bezpośredniej demokracji i stanowił stałe niebezpieczeństwo zagrażające jej politycznej i społecznej równowadze, podobnie jak brak niemal chroniczny procesów tego typu, wynikający z nieodpowiedzialności politycznych przywódców, cechował systemy oligarchiczne. Z zestawień M. H. Hansena wynika, że przeciętnie dwóch strategów rocznie pociągano w Atenach do sądowej odpowiedzialności na podstawie *eisangelia*. Dużą ilość wyroków skazujących w procesach wytoczonych przeciwko ateńskim strategom tłumaczą niektórzy badacze powołaniem się na okoliczność, iż wodzowie ci byli *de facto* wojskowymi amatorami czy dyletantami, popełniającymi poważne błędy w dowodzeniu i stąd zasługującymi w pełni na złożenie ze stanowiska i skazanie[1]. Taka obrona ateńskiego wymiaru sprawiedliwości mija się zdaniem autora z celem. W końcu wszyscy wodzowie, których postawiono w stan oskarżenia, odpowiadali w procesach albo o zdradę, albo o korupcję. Źródła nie dostarczają nam ani jednego przykładu skazania któregoś z ateńskich wodzów ze względu na wykazany brak odpowiednich kwalifikacji. Co było w rzeczywistości przyczyną tak licznych procesów politycznych, pozostaje trudnym do rozwiązania dylematem. Autor stawia *expressis verbis* to pytanie, lecz nie szuka na nie odpowiedzi. Można jedynie przypuszczać, iż albo Ateńczycy dość nierozważnie wybierali na wodzów ludzi, których postawa polityczna i moralna mogły budzić zastrzeżenia ze względu na ujawnione wkrótce skłonności do zdrady i przekupstwa, albo sędziowie ateńscy równie lekkomyślnie skazywali dużą ilość strategów, ludzi uczciwych i niewinnych, na podstawie fałszywych oskarżeń. Bez względu na to, czy wodzowie ci zasługiwali, czy nie zasługiwali na wyrok skazujący, zjawisko tak licznych *eisangeliai* — procesów politycznych rzuca zdaniem autora cień na ateńską demokrację i równocześnie wskazuje, że bezpośrednia demokracja może używać tych samych sądowych, a w gruncie rzeczy politycznych, metod co państwa totalitarne.

---

[1] Por. C. W. Fornara, *The Athenian Board of Generals from 501 to 404*, Historia, Einzelschriften 16, Wiesbaden 1971, s. 38 n.

Nie kwestionując słuszności takiego stwierdzenia wypada jednak zastanowić się, czy niestosowanie tego drastycznego środka nie spowodowałoby większych zakłóceń w życiu politycznym ateńskiej demokracji niż jego, nazwijmy rzecz po imieniu, nadużywanie. Historia Aten IV w. p.n.e. obfituje w przypadki nastręczające wątpliwość, czy nie kontrolowana i nie hamowana właśnie w tak bezwzględny sposób władza strategów nie wywołałaby wzrostu tendencji indywidualistycznych, nie zachęcałaby ambitne jednostki do prowadzenia gry politycznej na własny rachunek. Już praca Claude Mossé *La fin de la démocratie athénienne* (Paris 1962) ujawniła polityczne powiązania pomiędzy strategami i demagogami, oparte na uzgodnionym współdziałaniu, a sprowadzające się do zasady obopólnej korzyści *do, ut des*, wymiany wzajemnych przysług. Coś tkwiło w samym systemie politycznym Aten, co współcześni oceniali jako pewną siłę odśrodkową działającą destrukcyjnie, której wyzwoleniu starali się chyba z powodzeniem zapobiegać przez uruchomienie mechanizmów stojących na straży nie tyle absolutnego prawa, ile bezpieczeństwa istniejącego ustroju. Przecież procesy na podstawie *eisangelia* i inne procesy polityczne, procesy z powodu *asebeia* formalnie w sprawie kultowej, a w zasadzie politycznej, instytucja ostracyzmu — wskazują na ten sam kierunek. Należy żałować, iż autor mający ambicję wychodzenia poza czysto formalny punkt widzenia opiera swe rozważania natury historycznej wyłącznie na wnioskach wynikających z analizy tylko dwóch rodzajów procesów politycznych, tj. *graphe paranomon* i *eisangelia*, nie uwzględnia zaś innych tego typu procesów, które traktowane łącznie, a nie w izolacji, mogą dać wyobrażenie o całokształcie zagadnienia.

Silniejszą stroną pracy są ustalenia merytoryczne dotyczące rodzajów *eisangelia*, *nomos eisangeltikos*, procedury sądowej towarzyszącej procesom wszczętym na podstawie *eisangelia* oraz dokładna, wzorowo przeprowadzona analiza wszystkich procesów sądowych — *eisangeliai* poświadczonych źródłowo (jest to II część pracy pt. *Katalog znanych przykładów eisangelia*). Szczególnie wartościową część pracy stanowią rozważania nad *nomos eisangeltikos*. W drobiazgowej analizie filologicznej autor stara się odtworzyć brzmienie owego *nomos* z różnych współczesnych i późniejszych świadectw (s. 12 n.). Zastanawia się nad otwartym do dziś w nauce problemem, kto był twórcą owego *nomos* (Solon, Kleistenes, czy inny polityk?), przytacza całą dyskusję naukową i ostrożnie stwierdza (s. 19 n.), że wprawdzie nie można wykluczać autorstwa Solonowego ustawy i wnoszenia *eisangelia* przed Areopag, niemniej jednak skąpe w swej treści przekazy źródłowe zdają się wskazywać, iż *eisangelia* była demokratyczną instytucją wprowadzoną przez Kleistenesa i od początku była kierowana przed Zgromadzenie Ludowe lub sądy.

Rekonstruując w zgodzie z J. Lipsiusem[2] (s. 22) mechanizm działania *nomos eisangeltikos* dokonuje autor kilku ważnych ustaleń dotyczących kwestii proceduralnych[3]. Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim stwierdzenie (s. 32), że procesy polityczne wszczęte na podstawie oskarżenia *eisangelia* odbywały się w przypadku zdrady, przekupstwa itd. pierwotnie przed Zgromadzeniem, natomiast w sprawach nadużyć na urzędzie przed Radą. W tym ostatnim przypadku skarga publiczna była wnoszona *ex officio* i oskarżyciel działał w imieniu Rady. Ważniejsze przecież jest ustalenie, iż 1-o, od początku V w. p.n.e. *eisangeliai* były kierowane do sądów ludowych, 2-o, żaden proces na podstawie *eisangelia* nie odbył się przed Zgromadzeniem Ludowym po r. 350 p.n.e. Ten brak informacji źródłowej o procesach-*eisangeliai*, które odbyły się po r. 350 p.n.e. przed Zgromadzeniem Ludowym, kazał J. Lipsiusowi[4] i Th. Thalheimowi[5] utrzymywać, że z czasem wszystkie procesy z powodu *eisangelia* przeszły na sądy ludowe. Taka zmiana kompetencji sądów nie mogła się jednak obyć bez korekty odnośnej ustawy. I rzeczywiście, zbadanie znanych procesów świadczy, iż dowodzenie oparte na *argumentum ex silentio* jest tu całkowicie uzasadnione. Słusznie M. H. Hansen zauważa na podstawie analizy świadectw starożytnych, że zmiana w zakresie wymiaru sprawiedliwości musiała nastąpić wkrótce po r. 360 p.n.e. Czy reforma ta pociągnęła za sobą poprawki w tekście *nomos eisangeltikos*, jest innym pytaniem, na które autor stara się udzielić kompetentnej odpowiedzi. Dociekania jego prowadzą do wniosku, że faktycznie *nomos eisangeltikos*

---

[2] J. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, I—II, Leipzig 1905—1915, II, s. 201—208.

[3] M. H. Hansen koryguje tu sądy A. R. Harrisona, *The Law of Athens*, I—II, Oxford 1968—1971, s. 50—59, oraz P. J. Rhodesa, *The Athenian Boule*, Oxford 1972, s. 162—171.

[4] *O. c.* s. 191 n.

[5] Th. Thalheim, *Zur Eisangelie in Athen*, Hermes XXXVII 1902, s. 351 n.

został zreformowany w latach 360—350 p.n.e. M. H. Hansen proponuje, aby bliżej datować rzecz na r. 355 p.n.e. ze względu na specyficzną sytuację polityczną i ekonomiczną ówczesnych Aten. Propozycję swą popiera argumentem (s. 55 n.), iż w r. 355 p.n.e. klęska w wojnie ze sprzymierzeńcami wywołała w Atenach żywą krytykę systemu ze strony społeczeństwa i żądanie reform konstytucyjnych. W popularnym podówczas haśle powrotu do ustroju przodków *patrios politeia* dostrzega autor powód ograniczenia władzy Zgromadzenia i rozszerzenia kompetencji sądów. Kwestia jest dyskusyjna, ponieważ hasło *patrios politeia* propagowane przez konserwatystów nie było nigdy w Atenach — jak to już wykazała znana praca E. Ruschenbuscha *PATRIOS POLITEIA* (Historia VII 1958, s. 399 n.) — koncepcją polityczną ogólnie przyjętą i aprobowaną przez całe społeczeństwo. Z drugiej strony wielu uczonych jest zdania, że wzrost władzy sądów ludowych był wynikiem normalnego rozwoju radykalizującej się demokracji[6]: cechą skrajnej demokracji jest rozszerzenie się kompetencji Zgromadzenia Ludowego i sądów ludowych *heliaia*, stanowiących niejako jego sekcję. Autor zamyka swe wywody konkluzją, iż wzrost znaczenia sądów nie jest charakterystyczny dla radykalnej demokracji, gdyż są one czynnikiem, który właśnie hamuje zbyt niekiedy lekkomyślne postanowienia Zgromadzenia Ludowego i jest przez to — co wyraźnie podkreślają antyczni pisarze i mówcy — ostoją i obroną panującego ustroju.

Wprawdzie nie z wszystkimi opiniami autora można się zgodzić, tym nie mniej zdaje się nie budzić zastrzeżeń wyrażony w pracy pogląd, iż sądy ateńskie były suwerenne, a procesy wszczęte na podstawie *eisangelia* stanowiły jeden z ważniejszych rodzajów ówczesnych procesów politycznych. Książka M. H. Hansena stanowi na tle literatury specjalistycznej dotyczącej zagadnienia *eisangelia* najlepsze opracowanie monograficzne: autor poprawia tradycyjne sądy, w rzetelnej analizie materiałów źródłowych ustala mechanizm działania i stosowania *eisangelia*, objaśnia skomplikowaną procedurę, na podstawie skąpych doniesień źródłowych potrafi w sposób zasługujący na uznanie rekonstruować przebieg procesów sądowych. Dla historyka prawa antycznego i ustroju, a poniekąd i badacza greckiej wymowy sądowej jest to pomoc niezbędna.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LXV 1977

Raimo Tuomi, Studien zur Textform der Briefe Ciceros, Untersuchungen einiger hinsichtlich der sog. Verbalellipse textkritisch verdächtiger Stellen, Opera ex Instituto Universitatis Turkuensis edita, vol. IV, Turku 1975, ss. 138.

W listach Cycerona znajduje się ok. 1300 wyrażeń eliptycznych, tzn. bez verbum finitum, z tego ok. 1050 przypada na listy do Attyka, 180 na zbiór *Ad familiares*, 45 na listy do Kwintusa, 25 na listy do Brutusa. Edytorzy, zwłaszcza dawniejsi, skłonni byli wiele z tych miejsc uzupełniać w przeświadczeniu, że odpowiedni czasownik wypadł z tekstu. Autor wymienionej w tytule rozprawy postanowił poddać analizie 67 wybranych miejsc, wyróżniając wśród nich trzy grupy: 1. wypadki, w których żaden z edytorów nie akceptuje przekazanej przez tradycję rękopiśmienną formy, 2. wypadki, w których od jednego do czterech wydawców zachowuje przekazaną formę, 3. wypadki, w których większość edytorów uważa lekcję kodeksów za poprawną. Najciekawsza dla nas jest oczywiście grupa pierwsza, w której R. T. zajmuje odrębne stanowisko — takich wypadków jest 14; interesują nas przecie także pozostałe grupy, jeżeli autor zgadzając się z edytorami przytacza nowe argumenty. W niektórych kwestiach ma R. T. niewątpliwie rację, np. kiedy uważa, że zdanie w liście do Attyka XI 15, 1: *quoniam iustas causas adfers, quod te hoc tempore videre non possim, quaeso, quid sit mihi faciendum* — nie wymaga żadnego uzupełnienia.

Nie wszystkie przecież wywody są w równym stopniu przekonujące. Autor analizuje m. in. zdanie z *Commentariolum petitionis* § 3: ***Eius facultatis adiumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura, et saepe quae 〈de〉 Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius,***

[6] Por. Aristot. *Polit.* IV 1297 a 6 n.; VI 1320 a 2 n.

recordare, deinde ut amicorum et multitudo et genera appareant. Konstrukcja tego zdania nie stanowi wzoru przejrzystości. Toteż edytorzy po wyrazie *deinde* dodają czasownik *vide* (Eussner, Constans, Tyrrell-Purser) albo *fac* (Watt). Tuomi uważa, że jakikolwiek dodatek jest zbędny, że można przyjąć brzmienie przekazane przez rękopisy. Stanowisko to wydaje się słuszne, natomiast argumentacja jest nie do przyjęcia. R. T. pragnie uzależnić zdanie: *ut amicorum et multitudo et genera appareant* od imperatywu *recordare*. Przytacza przykłady zdań, w których czasownik *recordari* lub *meminisse* łączy się ze zdaniem pytajnym zależnym, dalej przykłady, gdzie wyraz *ut* znaczy 'jak' i zaczyna zdania pytajne. Zbieranie tych przykładów to jakby noszenie sów do Aten (jak mawiali Grecy), z przytoczonego wszakże materiału wcale nie wynika, jakoby w omawianym miejscu zdanie: *ut amicorum — appareant* było zależne od *recordare*. Sprzeciwia się temu sens zdania. W owym rozdziale *Poradnika* Kwintus stwierdza, iż największym atutem Marka w kampanii wyborczej jest jego talent oratorski; winien go odpowiednio wykorzystać (*cura, ut adiumenta ...parata ac prompta sint, deinde ut ... appareant*), a może być pewny zwycięstwa. W swoim przekładzie *Commentariolum petitionis* (Meander XX 1965, s. 332) omawiane miejsce oddałem następująco: „Wszystko, co wspiera ten talent, w czym jak mi wiadomo, celujesz, staraj się mieć gotowe pod ręką, często też sobie przypominaj, co Demetriusz pisał o Demostenesie, o jego wytrwałości w ćwiczeniach, dalej, aby widać było, jak wielu posiadasz przyjaciół i jacy to są przyjaciele". Wyrażenie: „często sobie przypominaj, co Demetriusz pisał o Demostenesie, o jego wytrwałości w ćwiczeniach" — jest zdaniem nawiasowym; zgrabniej można by je oddać przez konstrukcję imiesłowową: „przypominając sobie ..." (tzn. biorąc sobie za wzór Demostenesa) — wolałem jednak zachować charakterystyczną dla stylu tego zabytku inkongruencję.

Podobnie przy analizie niektórych innych miejsc rozumowanie R. T. nie zawsze zmierza jasno do wytkniętego celu. Niekiedy broni on formy eliptycznej, choć sam nie bardzo wierzy w swoją argumentację; dotyczy to np. miejsca w liście do Attyka I 5, 5: *Quod scribis etiam, si cuius animus in te esset offensior, a me recolligi oportere, quid dicas, neque id neglexi, sed est miro quodam modo adfectus*. Cytuje obszerną literaturę, w swych sądach jest dość ostrożny, czasem sam przyznaje, że ta czy inna kwestia wymaga dodatkowych argumentów czy rozważań (s. 49). Przeważnie wypowiada się za wyrażeniami eliptycznymi, w jednym wszakże wypadku (*Att.* IV 3, 3) broni formy nieeliptycznej. Wiąże się to z postawą wobec rękopisów: na ogół wbrew wydawcom broni formy przekazanej przez kodeksy, raz tylko (*Att.* VII 18, 2) zajmuje stanowisko przeciwne.

Autor rozprawy omawia szczegółowo tradycję rękopiśmienną, filiację rękopisów; jest to ważne w wypadkach, kiedy zachodzą różnice między kodeksami, i to różnice mające znaczenie dla omawianych kwestii. Dzięki omawianej rozprawce wzmacnia się w pewnym stopniu nasze zaufanie do tradycji rękopiśmiennej korespondencji Cycerona, zwłaszcza do rękopisu M (Mediceus 49). Piszę „korespondencji", gdyż tytuł rozprawy rozumieć należy rozszerzająco; rozprawa bowiem uwzględnia nie tylko listy samego Cycerona, lecz także jego korespondentów, mianowicie Caeliusa (sześć przykładów), Marcellusa i Kwintusa Cycerona (po jednym).

Jan Wikarjak (Poznań)

Eos LXV 1977

T. Lucreti Cari De rerum natura libri sex, Conradus Müller recensuit et adnotavit, Verlag Hans Rohr, Zürich 1975, s. 396 + 6 nlb.

Nowe to wydanie dzieła Lukrecjusza nosi datę 1975, w rzeczywistości ukazało się w r. 1976. Prezentuje nam ono tekst Lukrecjusza z analizą jego rękopiśmiennej tradycji („De codicibus Lucreianis", s. 297—320) i najważniejszym aparatem krytycznym (s. 321—396, w tym o wierszach interpolowanych s. 364—385).

Drogę do własnej konstytucji tekstu Lukrecjusza kreśli szwajcarski uczony (Prof. Dr Konrat Müller, Dählenweg 38, CH — 3028 Spiegel b. Bern) przede wszystkim w informacji o kodeksach Lukrecjusza (s. 297 i n.). Nie zadowoliły go ostatnie wydania tego poety, ani J. Martina ([5]1963)

ani K. Büchnera (1966), ani historycznie, ani krytycznie. W historii kodeksów Lukrecjusza wychodzi Müller, jak inni, od archetypu Ω, z IV/V wieku, ale zachowane kodeksy wywodzi nie bezpośrednio, jak Lachmann, z tegoż archetypu, pisanego majuskułą, ani nawet nie ze sporządzonego już minuskułą pośrednika ω^{I}, odkrytego przez L. Duvau (*Lucretiana*, Revue de Philologie XII 1888, s. 30 i n.) i umieszczanego w VII/VIII wieku, lecz z następnego z kolei pośrednika ω^{II}, wskazanego już przez S. Timpanaro (*La genesi del metodo del Lachmann*, Studi italiani di filologia classica, 1959, s. 218 i n.). W ten sposób ten drugi pośrednik jest dla cod. **O** tym, czym u Dielsa pierwszy (archetypus insularis, saec. VII (wyd. 1923, s. XXIII), a u Büchnera (*Lukrez und Vorklassik*, Wiesbaden 1964, s. 128) cod. **X**, będący dla codd. **Q** i **GV**, **U** stryjecznym dziadkiem, a nie jak u Müllera dziadkiem w prostej linii (poprzez zaginiony cod. **X** u Dielsa, **Y** u Büchnera). W ten sposób także pewne dane, wydedukowane i przypisane przez Lachmanna protarchetypowi Ω, odnoszą się u Müllera, i całkiem słusznie, dopiero do jego wnuka ω^{II} (uszkodzenia kart, braki w wierszach, częściowe I 1068—1075 lub całkowite I 1094—1101).

Najwięcej jednak uwagi poświęca Müller pochodzeniu tzw. kodeksów italskich, wracając w pewnym sensie do koncepcji H. Dielsa, który ich przodka, tzw. codex Poggianus, wyprowadzał bezpośrednio z cod. **O**, destruując zaś propozycje Lachmanna, wywodzącego rękopisy italskie z osobnego kodeksu, mającego posiadać cechy obu kodeksów **O** i **Q**, i Büchnera, przeceniającego wartość kodeksów italskich i widzącego w ich przodku **M**, który miał być źródłem rękopisu Poggia, odpis starszy nawet niż archetyp kodeksów **O** i **Q**, powstały w czasie między tym archetypem a owym protarchetypem Ω. Müller na podstawie wspólnych cech kodeksu **O** i kodeksów italskich — bogatą ich listę podaje na s. 305—307 — reprezentujących w sumie zaginiony codex Poggianus (π), wykazuje, że kodeks Poggia Bracciolinigo był odpisem odpisu z kodeksu **O**, jednakże już poprawianego przez średniowiecznych korektorów ($\mathbf{O}^{c}$), powstałym w każdym razie przed rokiem ok. 1000, mianowicie po $\mathbf{O}^{c}$, ale przed $\mathbf{O}^{r}$ (**O** poprawiany przez correctores recentiores, w tym owego nazwanego przez Lachmanna corrector Saxonicus). Fakt, że do wniosku swojego doszedł tu Müller niezależnie od L. Castiglioniego (w recenzji wydania Martina, Gnomon XIII 1937, s. 558 i n.), jak to sam zaznacza na s. 357, dodaje jego wywodom tym więcej wagi.

Niemniej pozostały do wyjaśnienia jeszcze liczne różnice lekcji w kodeksie **O** i kodeksach italskich. Te Müller tłumaczy koniekturami, podejmowanymi na własną rękę przez wykonawców czy posiadaczy rękopisów italskich, zresztą często trafnymi i w wielu miejscach przyjmowanymi przez nowszych wydawców Lukrecjusza, również przez niego samego.

W adnotatio critica (s. 321—358) notuje Müller tylko istotną varietas lectionum, pomijając oczywiste pomyłki i dające się poprawić jednoznacznie, np. II 1170 *pletate* (tj. *pietate*), III 583 *anima eius* (tj. *animae vis*) itp. Uwzględnia przy tym, oprócz kodeksów **O**, **Q**, **G** + **V**, **U**, z kodeksów italskich **P**, **L**, **F**, **C**, **A**, **B**, **b**; dodaje więc do liczby kodeksów uwzględnionych przez Martina czy Büchnera kodeksy **P** (Parisinus Lat. 10306) oraz **b** (Basiliensis F. VIII. 14), a także **C** (Cantabrigiensis, za Wakefieldem, poprzez wydanie Forbigera z r. 1828, i Munra). Sumienne przebadanie różnic lekcyjnych w kodeksach pozwoliło Müllerowi poprawić w wielu miejscach błędy, jakie się zakradły do wydań poprzedników.

Atetowane wiersze Müller albo uzasadnia za innymi (V 372 za Brunem, Burs. Jahresber. II 1873, 1100; por. Bockemüller, wyd. 1873; V 1006 za Lachmannem; III 741 za Lachmannem i Munrem; VI 948—950 za Fr. Neumannem, *De interpolationibus Lucretianis*, Halis Sax. 1875), albo sam motywuje (IV 885, V 880—881, VI 788—790), w dłuższym ekskursie na temat wierszy interpolowanych (s. 364 i n.). Wydawca wychodzi tu od dobrze zauważonego braku zgrania odnośnych wierszy z biegiem myśli Lukrecjusza w danym kontekście lub z jego językiem i sztuką wersyfikatorską, choć tendencje jego nie zawsze nas w pełni przekonują (np. gdy w V 1006 *improba navigii ratio tum caeca iacebat* czytamy *navigii* w sensie *navigationis*, co jednak nie jest niemożliwe u Lukrecjusza, choć potem poświadczone dopiero późno; wiersz V 881 należałoby zaopatrzyć tylko w crux, a nie atetować go razem z poprzednim; także wiersze VI 948—950 nie wymagają atetowania, choć przydatność ich w kontekście wydaje się w oczywisty sposób wątpliwa; ale takie powtórzenia treści nie są obce Lukrecjuszowi). Konstytucja tekstu Lukrecjusza jest jednak jednym z najtrudniejszych zadań filologicznych i argumentacja Müllera pozostanie ważnym głosem dyskusyjnym w sprawie wierszy interpolowanych w tym tekście.

Müller do ostatniego momentu kontrolował, poprawiał i uzupełniał swe wydanie; dzięki temu, jak również dzięki nowemu wkładowi w krytykę i dzieje tekstu Lukrecjusza wydanie to staje w rzędzie pozycji niezbędnych dla studiów nad tekstem Lukrecjusza.

Mieczysław Brożek (Kraków)

Eos LXV 1977

Kwintus Kurcjusz Rufus, Historia Aleksandra Wielkiego, przekład zespołowy pod redakcją Lidii Winniczuk, PWN, Warszawa 1976, ss. 395, ilustracji 14, jedna mapa.

Niestrudzona propagatorka kultury antycznej w Polsce, prof. Lidia Winniczuk, pokierowała nie po raz pierwszy zespołem młodych tłumaczy, którzy tym razem dokonali przekładu *Historiae Alexandri Magni* pióra Kwintusa Kurcjusza Rufusa, historyka rzymskiego z epoki cesarskiej. W skład zespołu weszli: Grzegorz Błachowicz, Anna Dembowska, Ewa Głąbicka, Karolina Holzman, Zbigniew Kolek, Joanna Krahelska, Ewa Reychman, Michał Szewielow i Anna Werpachowska. Wstęp napisali trzej członkowie zespołu: K. Holzman — „Kurcjusz Rufus i jego dzieło", G. Błachowicz i Z. Kolek — „Kurcjusz Rufus w Polsce". Komentarz opracowała K. Holzman, a wykaz imion własnych sporządziła A. Werpachowska.

We wstępie autorka z dużym znawstwem, dojrzałością i umiarem w poglądach przedstawia zwięźle liczne i zawiłe kwestie dotyczące osoby autora, adresata i źródeł dzieła, jego wartości historycznej i gatunku literackiego. W kontrowersyjnej sprawie czasu życia i twórczości Kurcjusza K. Holzman nie tworzy nowych hipotez, lecz opowiada się za bezpiecznymi granicami chronologicznymi od 31 r. p.n.e. do 224 r. n.e. Jako adresatów *Historii Aleksandra Wielkiego* słusznie uznaje wykształconą retorycznie społeczność rzymską. W kwestii źródeł idzie za Tarnem i wymienia takich greckich historyków, jak Ktezjasz, Ptolemajos, Arystobulos, Kleitarch i Timagenes. Określając gatunek literacki dzieła Kurcjusza pisze, iż jest ono „barwnym obrazem żywota Aleksandra, zza którego postaci wychyla się współczesny bohaterowi świat. Opis dziejów podporządkowany jest charakterystyce wybitnego człowieka, który chwilami ustępuje miejsca postaciom drugoplanowym aby mogły samodzielnie zademonstrować jakąś dramatyczną, działającą na wyobraźnię scenę" (s. 22). Jest zatem dzieło Kurcjusza rodzajem biografii, można powiedzieć: powieścią biograficzną wyrosłą z biografii perypatetycznej.

W drugiej części wstępu, poświęconej recepcji Kurcjusza w Polsce, autorzy omówili pierwsze wzmianki o rzymskim historyku u Jana Dąbrówki i Jana Długosza, zachowany w Polsce rękopis i rękopiśmienne fragmenty, wydania przekładów A. Wargockiego (1614, 1618, 1763) i J. Wulfersa (1780) oraz tekstu łacińskiego (1763, razem z przekładem Wargockiego). Przedstawili dalej lekturę Kurcjusza w polskich szkołach, w których znalazł się dopiero w XVII w. i był czytywany dość rzadko (szkoły parafialne, Akademia Krakowska, Akademia Chełmińska, gimnazja protestanckie w Gdańsku i Toruniu). W XVIII w. zajmowano się Kurcjuszem w szkołach pijarskich, Komisji Edukacji Narodowej i niektórych innych. Jeśli chodzi o Kurcjusza w w. XIX i XX, to autorzy znajdują go wyłącznie jako przedmiot różnorakich, najczęściej okazjonalnych, badań polskich uczonych, pomijają zaś jego lekturę w szkole (np. wypisy w: S. Skimina, *Elemento Latina* III, Lwów 1936, s. 25 i n.). Do całości obrazu recepcji brakuje jedynie badań nad wykorzystaniem Kurcjusza w literaturze pięknej czy zwłaszcza historycznej okresu staropolskiego. Znajdujemy zaś go na przykład w *Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi* Macieja Stryjkowskiego (ok. 1547—1587). Był też Kurcjusz ulubionym historykiem Pawła Potockiego (zm. 1674), autora biograficznego dzieła pt. *Saeculum Bellatorum et Togatorum seu Centuria elogiorum clarissimorum virorum Polonorum et Lithuanorum*. Również przejrzenie traktatów pedagogicznych pozwala nam ujrzeć bogatszy obraz recepcji Kurcjusza w dydaktyce. Już na początku XVI w. w traktacie pt. *De institutione regii pueri* (1502), poleca się lekturę Kurcjusza obok Justynusa, Cezara, Salustiusza, Liwiusza i Waleriusza Maksymusa. Marcin Ruar (1589—1657), rektor szkoły w Rakowie, w swojej instrukcji dla wybierającego się na studia zagraniczne Piotra Rzeczyckiego polecał uczyć się historii przede

wszystkim z epitomy Justynusa, a następnie z dzieł Liwiusza i Kurcjusza. Autora *Historii Aleksandra Wielkiego* polecał też w swej instrukcji Andrzej Maksymilian Fredro (1620—1679).

Przekład Kurcjusza odznaczający się piękną polszczyzną niewątpliwie spodoba się czytelnikom. Opowiadanie toczy się wartko i potoczyście. Autorzy potrafią oddać w sposób prosty i piękny zawiłe niekiedy miejsca tekstu. Czynią to na ogół wiernie, choć jak nam się wydaje, nie zawsze. Oto niektóre spostrzeżenia, jakie poczyniliśmy po szczegółowej analizie kilku rozdziałów. Znajdują się w przekładzie drobne, nieuzasadnione opuszczenia pewnych wyrażeń: Curt. III 1,3: „...liquidus et suas dumtaxat undas trahens. Itaque color eius placido mari similis...", brzmi w przekładzie: „Jej toń przejrzysta spokojnemu morzu podobna..."; Curt. V 1, 1: „...si suis quaeque temporibus reddere voluero" — „Gdybym zechciał przedstawić to wszystko" (s. 143). Czasem niepotrzebnie opuszczono występujące w tekście spójniki, np. *at* I 1, 5 — „kiedy wydostaje się" (s. 49) czy przysłówki, np. *prope* I 4, 5 — „wypełnione niezliczonymi zastępami jego wojsk" (s. 84), zamiast: prawie wypełnione.../. Spotkać też można parafrazę tekstu: „ipsos ultima esse passuros" — „spotka ich wszystko, co można sobie wyobrazić najgorszego", zamiast krótkiego: spotka ich zagłada (s. 49). Chyba błędnie przetłumaczono zdania: III 1, 8: „Ceterum ut circumsideri arcem ... viderunt" — „Lecz kiedy zdali sobie sprawę z tego, że oblężenie się przedłuża...", zamiast: ...że zamek jest okrążany, czy IV 1,3: „Onchas deinde pervenit, ubi excepere eum Graecorum quattuor milia" — „Dariusz przybył do Onchaj, gdzie poddało mu się 4000 Greków", zamiast: ...gdzie przyjęły go cztery tysiące Greków (greckich najemników). Niekiedy znów nie oddano treści dość precyzyjnie, np. IV 1, 4: „At Aleksander Parmenionem, per quem apud Damascum recepta erat praeda, iussum eam ipsam et captivos diligenti adservare custodia," — „Aleksander polecił Parmenionowi strzec pilnie łupów i jeńców zagarniętych pod Damaszkiem" (s. 84). Tekst łaciński wyraźnie mówi, że łupy te zdobył sam Parmenion, co z przekładu bynajmniej nie wynika. Niektóre miejsca w przekładzie całkiem zbędnie rozbudowano, a tym samym i zaciemniono: Curt. V 1, 6: „eadem trahentem Alexandrum, quibus rebus antea vicisset, inferiorem fore". — „więc też i Aleksander ciągnąc za sobą to wszystko, będzie słabszy od Persów. W dodatku teraz nie ma już nad nimi tej przewagi, którą zapewniały mu poprzednio korzystne dla niego okoliczności". Tymi kilkoma przykładami chcielibyśmy zwrócić uwagę młodym zwłaszcza tłumaczom, do jakiego stopnia trzeba być skrupulatnym i dokładnym w oddawaniu cudzego tekstu.

W komentarzu do przekładu podano różnego rodzaju uwagi historyczne, geograficzne i literackie. Gdzie to było potrzebne, sprostowano nieścisłości Kurcjuszowego opisu lub odesłano czytelnika do innych starożytnych źródeł. Wyważony, nie za obszerny ani nie za szczupły, komentarz całkowicie usatysfakcjonuje czytelnika. Nie odpowiada nam jednak sposób odsyłania do komentowanych miejsc polegający na powtarzaniu pod tekstem przekładu objaśnianych zwrotów. Tradycyjne zastosowanie cyfr jest i praktyczniejsze dla czytelnika, i oszczędniejsze w gospodarce papierem. Nie podoba nam się również sposób cytowania źródeł w pierwszej części wstępu, ponieważ autorka nie podaje ich całkowitego opisu bibliograficznego. Cytując na przykład Swetoniusza (s. 21) ogranicza się jedynie do ogólnego wskazania: „Swetoniusz w biografii Klaudiusza". Tym bardziej trudno się z tym zgodzić, że i w wykazie autorów cytowanych w przypisach również pominięto wyczerpujący opis bibliograficzny ograniczając się do nazwiska autora i tytułu podanego w brzmieniu polskim. W tym wykazie nie uwzględniono wszystkich cytowanych autorów (np. Cycero, s. 27). Właściwy sposób cytowania zachowują autorzy drugiej części wstępu.

Mimo na ogół starannej korekty nie uniknięto kilku błędów ortograficznych, jak: Z resztą (s. 30), Pseudo-Kallistenes (s. 31), A żeby (s. 93). Zdarzy się czasem pisownia małą literą po znaku zapytania czy wykrzykniku (s. 24, 121), dużą — po dwukropku (s. 27).

Lekturę przekładu urozmaica 14 dobrze wykonanych ilustracji. Wielkim udogodnieniem dla czytelnika jest też zamieszczenie czytelnej mapy państwa Aleksandra Wielkiego, na której zaznaczono drogę, jaką przebył sam król i jego wodzowie.

W sumie można powiedzieć, iż lektura przekładu Kurcjusza Rufusa jest dla czytelnika rzeczą przyjemną i pożyteczną. Polecają zaś ją piękny i potoczysty język, wierne na ogół oddanie łacińskiego tekstu, całkowicie wystarczający komentarz i uwagi wstępne.

Ignacy Lewandowski (Poznań)

Eos LXV 1977

LXXII SPRAWOZDANIE

z czynności

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

za okres od 1 X 1974 do 1 X 1975

(Na podstawie protokołu z LXXII Walnego Zgromadzenia PTF
opracowała Krystyna Popławska)

A

1. LXXII Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego w dniach 21—23 X 1975 w Uniejowie k. Łodzi

Otwarcia dokonał Prezes PTF, prof. dr Kazimierz Kumaniecki, witając gospodarza Zjazdu, prezesa łódzkiego Koła PTF, prof. dra Stefana Oświecimskiego, oraz gościa honorowego, dziekana Wydz. Filologicznego UŁ, doc. dra hab. W. Cyrana, licznie zgromadzonych gości oraz delegatów Towarzystwa. Następnie prof. Kumaniecki wezwał zebranych do uczczenia minutą ciszy zmarłych w ostatnim okresie członków PTF: prof. Jana Starowicza z Koła Krakowskiego, dra Brunona Witkowskiego z Koła Toruńskiego, dra Piotra Jędrasika z Koła Warszawskiego oraz mgr Haliny Szczerkowskiej z Koła Wrocławskiego. Z kolei w imieniu rektora UŁ powitał zebranych dziekan Wydziału Filologicznego UŁ, doc. dr hab. W. Cyran, podkreślając prężność organizacyjną Katedry Filologii Klasycznej UŁ i życząc pomyślnych obrad. Obrady zagaił gospodarz Zjazdu, prof. dr S. Oświecimski, prezentując temat obrad, tj. historiografię antyczną, i dziękując zebranym za przybycie.

Sesja naukowa zaczęła się po krótkiej przerwie. Zgodnie z programem Zjazdu pierwszy referat wygłosił prof. dr S. Oświecimski pt. *Rola wykształcenia klasycznego w społeczeństwie współczesnym.* W dyskusji nad referatem głos zabrali: prof. dr J. Pliszczyńska, mgr J. Plewako, mgr I. Kmiecik, mgr H. Morawcowa, mgr Kowalewicz. Następny referat wygłosił doc. dr hab. R. Turasiewicz pt. *Wybrane zagadnienia greckiej terminologii politycznej.* Po referacie wywiązała się żywa dyskusja, w której udział wzięli: prof. dr W. Steffen, doc. dr hab. S. Stabryła, prof. dr K. Kumaniecki, dr J. Danielewicz, mgr J. Wesoły, prof. dr S. Oświecimski. Po dyskusji nastąpiła w obradach dwugodzinna przerwa.

W programie sesji popołudniowej znalazły się dwa referaty. Jako pierwszy prof. dr J. Wikarjak odczytał referat pt. *Herodot w Atenach.* W dyskusji nad referatem udział wzięli prof. dr K. Kumaniecki, dr I. Danka, prof. dr A. Sadurska. Drugim z kolei referatem był referat doc. dra hab. J. Kolendo: *Germania Tacyta jako źródło do dziejów ziem Polski.* W dyskusji nad referatem udział wzięli: dr H. Myśliwiec, prof. dr J. Starnawski, prof. dr A. Sadurska.

W sesji przedpołudniowej drugiego dnia Zjazdu wygłoszony został tylko jeden referat: prof. dr H. Szelest pt. *Z badań nad zbiorem Scriptores Historiae Augustae.* W dyskusji nad referatem udział wzięli: prof. dr Z. Abramowiczówna, doc. dr J. Kolendo, prof. dr K. Kumaniecki, mgr J. Plewako, prof. dr A. Sadurska.

Referat prof. dr H. Szelest zamknął naukową sesję LXXII Walnego Zgromadzenia PTF.

Zamknięcia obrad dokonał prof. dr K. Kumaniecki podkreślając wysoki poziom referatów i dyskusji oraz wyrażając serdeczne podziękowanie gospodarzom Zjazdu.

Sesję popołudniową poświęcono całkowicie sprawom dydaktyki łaciny w szkolnictwie średnim i wyższym. W programie sesji dydaktycznej znalazły się nast. referaty: mgr T. Simli, *Historiografia łacińska w dydaktyce szkoły średniej*, mgr Ł. Macherowej *Historiografia łacińska w dydaktyce szkoły wyższej*, mgr A. Trybusa, *Konkursy ze znajomości łaciny w szkole średniej.*

Trzeci dzień Zjazdu (23 X) poświęcono sprawom administracyjnym. Zgodnie z porządkiem dziennym sprawozdanie z działalności Zarządu Głównego PTF za okres 1 X 1974 — 1 X 1975 odczytała prof. dr A. Sadurska, sekretarz ZG. PTF. Następnie zostało odczytane sprawozdanie finansowe Zarządu Głównego.

Z kolei prof. dr M. Cytowska odczytała sprawozdanie Komisji d/s Nauczania Języków Klasycznych w Szkolnictwie Średnim i Wyższym. Okres sprawozdawczy poświęciła Komisja na wypełnianie postulatów Uchwał LXXI Walnego Zgromadzenia PTF w Poznaniu. Komisja opracowała i wystosowała do odpowiednich departamentów MOSiW pisma w nast. sprawach: prośbę o mianowanie wizytatorów okręgowych metodyków języka łacińskiego. Komisja zwróciła się do MOSiW również z prośbą o wyrażenie zgody na tworzenie etatów międzyszkolnych dla nauczycieli języka łacińskiego w wypadku braku etatu w jednej szkole. Staraniem Komisji została wyłoniona Komisja d/s Opracowania Regulaminu Olimpiady z Języka Łacińskiego i Wiedzy o Antyku. Regulamin opracował zespół w składzie: mgr I. Borzymińska-Majowa, mgr W. Popiak, mgr A. Pruska. Regulamin po opracowaniu został złożony w Ministerstwie do zatwierdzenia. Komisja skierowała również do MSWiT pismo z prośbą o zwiększenie limitu przyjęć na studia filologii klasycznej w uniwersytetach w Polsce. Projekt Olimpiady spotkał się z negatywnym przyjęciem Ministerstwa. Na dwa pierwsze postulaty odpowiedź była pozytywna.

W dniu 7 maja br. przedstawiciele PTF, prof. dr K. Kumaniecki, wiceprezes prof. dr M. Cytowska, mgr I. Borzymińska-Majowa członek Zarządu Głównego oraz wizytator mgr W. Popiak, przeprowadzili w MOSiW rozmowę i wręczyli memoriał dotyczący roli łaciny w szkole średniej. Przedstawiciele Ministerstwa wyrazili gotowość podtrzymywania kontaktów z PTF oraz chęć konsultowania się przy opracowywaniu konkretnych programów nowej zreformowanej szkoły średniej. Komisja zwróciła się również do KD/s Radia i Telewizji z wnioskiem dotyczącym zorganizowania telewizyjnych kursów łaciny. Na pismo to odpowiedzi nie otrzymano. Prof. Cytowska podkreśliła szczególne zasługi mgr I. Borzymińskiej w pracy Komisji.

Sprawozdanie redakcji „Eos" odczytał Redaktor Naczelny, prof. dr W. Steffen. W okresie sprawozdawczym ukazał się 1 zeszyt Eos LXIII za rok 1975, drugi zeszyt tego rocznika jest już w drugiej korekcie. Materiały do pierwszego i drugiego zeszytu Eos za r. 1976 zostały Wydawnictwu przekazane zgodnie z harmonogramem. Prof. Steffen zwrócił uwagę na stale zmniejszającą się ilość artykułów z zakresu hellenistyki, jak również na to, że autorzy często dostarczają maszynopisy wykonane niedbale, a także niestarannie przeprowadzają korekty, zwłaszcza w artykułach pisanych w językach obcych, co przysparza Redakcji wiele kłopotów. Zdaniem Redaktora naczelnego sprawy te winny ulec zasadniczej zmianie.

Sprawozdanie Głównej Komisji Rewizyjnej odczytał jej Przewodniczący, doc. dr J. Horowski. Sprawozdanie przytaczamy w pełnym brzmieniu: „Główna Komisja Rewizyjna w składzie: doc.dr J. Horowski jako przewodniczący, dr J. Mańkowski — członek, doc. dr hab. R. Turasiewicz — członek, dr M. Chigerowa — członek, doc. dr hab. S. Stabryła z-ca członka, dr J. Danielewicz z-ca członka, zebrana z okazji Walnego Zgromadzenia PTF w dniu 20 października w 1975 r. dokonała wyrywkowej kontroli dokumentacji finansowej i stwierdziła jej zgodność z zapisami w księdze Dziennik Główny. Komisja stwierdza celowość wydatków pod względem merytorycznym."

Następnie Zarząd Główny PTF przedłożył Walnemu Zgromadzeniu dwa wnioski. Wniosek pierwszy, dotyczący powołania na członków honorowych PTF prof. dra Jana Parandowskiego oraz prof. dra Jana Safarewicza, został jednogłośnie przyjęty. Wniosek drugi dotyczył przyznania nagród dorocznych PTF. Nagrody pieniężne w wysokości 2.000 zł zostały przyznane trzem osobom: mgr Irenie Borzymińskiej-Majowej z Koła Warszawskiego, mgr Jadwidze Marek z Koła Krakowskiego oraz mgr Marii Wujtewiczowej z Koła Gdańskiego. Wyróżnienia honorowe

w postaci dyplomów otrzymali: mgr Dionizy Przykucki z Koła Poznańskiego, mgr S. Światłowska z Koła Warszawskiego oraz doc. dr hab. Leon Witkowski z Koła Toruńskiego.

Odczytano z kolei sprawozdania wszystkich Kół PTF, z wyjątkiem Koła Kieleckiego, które sprawozdania nie nadesłało. W dyskusji nad sprawozdaniami, w której udział wzięli m. in. prof. dr M. Cytowska, prof. dr J. Pliszczyńska podkreślono z uznaniem prężność organizacyjną Kół, zwłaszcza prowincjonalnych, oraz różnorodne i ciekawe formy pracy popularyzatorskiej. W dyskusji nad sprawozdaniem merytorycznym Zarządu Głównego i jego organów podnoszono głównie kwestię nauczania łaciny w szkolnictwie średnim, szczególnie sprawę zatrudnienia nauczycieli łaciny. Dyskutanci wysunęli szereg interesujących propozycji, z których na szczególną uwagę zasługuje propozycja prof. D. Zazulowej z Krakowa postulująca zatrudnienie na stanowiskach nauczycieli w szkole średniej asystentów szkół wyższych. Prof. K. Kopeć wysunął propozycję przeorganizowania studiów klasycznych. Przeorganizowanie to polegałoby na ograniczeniu studiów wyłącznie do języka łacińskiego i na rozszerzeniu ich o drugi przedmiot humanistyczny. W dyskusji udział wzięli: doc. dr J. Horowski, mgr T. Simla, mgr A. Trybus, mgr R. Mikołajczyk, mgr D. Zazulowa.

Wnioski Kół ograniczyły się do czterech wniosków zgłoszonych przez Koło Gdańskie. Dotyczyły one: zorganizowania kursów łaciny dla nauczycieli łaciny, opracowania podręcznika łaciny dla liceów biologiczno-chemicznych, podwyższenia nakładu podręcznika łaciny dla liceów ogólnokształcących, opracowania pomocy naukowych dla szkół. Wnioski Koła Gdańskiego zostały przyjęte jednogłośnie.

Następnie prof. dr M. Cytowska wręczyła nagrody PTF oraz dyplomy honorowe.

Zamknięcia Walnego Zgromadzenia dokonała prof. dr Maria Cytowska, dziękując wszystkim zebranym za udział, a gospodarzom Zjazdu za ich trud i ofiarność.

Następne Walne Zgromadzenie PTF odbędzie się w Lublinie, a jego organizatorem będzie Lubelskie Koło PTF. Przewodnicząca Koła Lubelskiego, prof. dr J. Pliszczyńska, zaprosiła w imieniu Koła wszystkich zebranych na kolejne, LXXIII Walne Zgromadzenie PTF.

2. Działalność Zarządu Głównego PTF za okres od dn. 1 X 1974 do dn. 1 X 1975 r.

W okresie sprawozdawczym Zarząd Główny PTF pracował w następującym składzie: prezes — prof. dr Kazimierz Kumaniecki, wiceprezesi — prof. dr Wiktor Steffen, prof. dr Maria Cytowska, prof. dr Mieczysław Brożek, sekretarz — prof. dr Anna Sadurska, skarbnik — dr Stanisław Kalinkowski, członkowie Zarządu: prof. dr Izabela Bieżuńska-Małowist, prof. dr Hanna Szelest, prof. dr Anna Świderkówna, prof. dr Kazimierz Michałowski, mgr Irena Borzymińska-Majowa, mgr Bronisława Kurzynina, prezesi Kół: prof. dr Janina Pliszczyńska, prof. dr Stefan Oświecimski, prof. dr Jan Wikarjak, doc. dr hab. Leon Witkowski, mgr Maria Wujtewicz, dr Herbert Myśliwiec, mgr Roman Mikołajczyk, mgr Adam Trybus, mgr Irena Krawczyk. Sekretariat prowadziła dr Krystyna Popławska, zaś księgowość ob. Alicja Nowicka. W okresie sprawozdawczym odbyło się sześć posiedzeń Zarządu Głównego, w tym jedno w pełnym składzie. Zarząd Główny wypełniał postulaty, wnioski i zalecenia Walnego Zgromadzenia PTF w r. 1974. Dotyczyły one przede wszystkim spraw związanych z nauczaniem łaciny w szkolnictwie średnim i wyższym i zostały szczegółowo omówione w sprawozdaniu Komisji d/s Nauczania Języków Klasycznych w Szkolnictwie Średnim i Wyższym. W ramach działalności statutowej Zarząd Główny zajmował się rozdziałem dotacji na popularyzację wiedzy o antyku, wnioskami w sprawie nagród (rozpatrywanie, akceptacja i przekazywanie ich do Komisji Nagród), pieniężnych i wyróżnień honorowych. Ponadto Zarząd Główny prowadzi dwie biblioteki: warszawską, która liczy 1942 woluminy, oraz wrocławską liczącą 2777 woluminów druków zwartych i czasopism. Za najważniejsze swoje zadanie Zarząd Główny PTF uznał opracowanie programu sesji naukowej LXXII Walnego Zjazdu PTF w Łodzi. Ustalona została tematyka, mianowicie historiografia antyczna, powołano referentów, ułożono harmonogram obrad. Przygotowana została także sesja dydaktyczna i część administracyjna. Ustalony został także harmonogram Walnych Zgromadzeń Towarzystwa na najbliższe lata, mianowicie: 1976 — Lublin, 1977 — Wrocław, 1978 — Kraków.

3. Sprawozdanie finansowe Zarządu Głównego za okres od dn. 1 X 1974 do dn. 1 X 1975 r.

Wpływy	
1. Dotacja PAN	63.400,—
2. Składki członkowskie	9.000,—
3. Sprzedaż wydawnictw	384,—
4. Zwrot nadpłat	2.474,—
Razem	75.258,—
Saldo w dn. 30 IX 1974 r.	114.274,42
Ogółem aktywa	189.532,42
Wydatki	
1. Osobowy fundusz płac	25.080,—
2. Składki ZUS	3.888,—
3. Nagrody Zarządu Głównego	5.000,—
4. Fundusz prac zleconych	8.550,—
5. Koszty popularyzacji wiedzy o antyku	11.450,—
6. Opłaty pocztowe	1.065,50
7. Zakup „Eos" na wymianę zagraniczną	13.500,—
8. Honoraria	2.594,—
9. Materiały biurowe	283,85
10. Koszt Walnego Zgromadzenia PTF w Poznaniu	21.712,30
11. Powielenie programów Zjazdu	65,—
12. Opłaty pocztowe związane z wymianą zagraniczną	1.500,—
13. Podatek obrotowy	3.395,—
Razem	98.083,65
Saldo w dn. 30 IX 1975 r.	91.448,77

B

SPRAWOZDANIA KÓŁ PTF

Sprawozdanie Koła Gdańskiego

Zarząd: przew. — mgr Maria Wujtewicz, sekr. — mgr Feliks Wujtewicz, skarbn. — mgr Urszula Kotzian; Komisja Rewizyjna: mgr Barbara Mossakowska, mgr Adela Sławińska, mgr Janina Bellwon.

Zebrania naukowe:

1. Mgr M. Wujtewicz: *Sprawozdanie z LXXI Walnego Zgromadzenia PTF w Poznaniu.*
   Mgr E. Wojtaczko: *Relacja z sesji dydaktycznej.*
2. Mgr M. Gurbisz: *Przegląd nowych wydawnictw z zakresu kultury antycznej.*
3. Doc. dr hab. Stanisław Mrozek: *Pieniądz u autorów starożytnych.*
4. Doc. dr hab. Leon Witkowski: *Nowe spojrzenie na muzykę rzymską.*
5. Mgr F. Wujtewicz: *Problem wymawiania niektórych głosek w łacinie klasycznej.*

Na zaproszenie Gdańskiego Towarzystwa Naukowego prof. dr J. Łanowski wygłosił odczyt: *Morze w kulturze antycznej.* Członkowie Koła wzięli także udział w zebraniu naukowym zorganizowanym przez Instytut Historii UG. Referat pt. *Trewir w czasach rzymskich* wygłosił prof. dr H. Heinen z Trewiru. Poza tym członek Koła Gdańskiego, mgr P. Gruszka, wygłosił na posiedzeniu Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej komunikat pt. *Wartość majątku Pliniusza Młodszego.*

Koło liczy 23 członków.

Sprawozdanie Koła Katowickiego

Zarząd: przew. — mgr R. Mikołajczyk, zast. przew. — prof. L. Kosyrczyk, sekr. — mgr M. Mikołajczyk, skarbn. — prof. Z. Paździora, członek Zarządu — prof. J. Chrzan-Dubieńska.

Zebrania naukowe:

1. Prof. L. Kosyrczyk: *Sylwetka i portret Tomasza Morusa, humanisty i angielskiego męża stanu na podstawie listu Erazma z Rotterdamu do Ulricha von Huttena i innych biografii.*
2. Mgr R. Mikołajczyk: *Starożytne zabytki Rzymu w obiektywie turysty* (z przeźroczami).
3. Prof. dr J. Zaremba: *Pisarze polsko-łacińscy na Śląsku w dobie baroku i oświecenia.*
4. Mgr R. Mikołajczyk: *Jak uczyć łaciny w obecnych warunkach.*
5. Dr M. Salamon: *Źródło numizmatyczne do historii późnego antyku.*

Poza tym odbyły się dwa zebrania Zarządu Koła.

Koło prowadziło żywą działalność popularyzatorską. Otoczono opieką studenckie Koło Miłośników Literatury i Kultury Antycznej. Zorganizowano również wycieczkę studentów polonistyki do Berlina i Poczdamu celem zapoznania się ze zbiorami Pergamon-Muzeum oraz pałacu Sans-Souci. Dotację na ten cel przyznała Rada Wydziałowa SZSP oraz Dziekan Wydziału Filologicznego, doc. dr hab. L. Lubaś. Mgr Małgorzata Mikołajczyk zorganizowała konkurs na znajomość łacińskiej sentencji prawniczej, w którym wzięło udział ok. 70 osób. Laureaci konkursu otrzymali nagrody książkowe. Wygłoszono również w katowickich szkołach średnich (II i X LO w Katowicach) kilka odczytów na temat zabytków starożytnego Rzymu. Zorganizowano również obóz naukowo-turystyczny w Budapeszcie dla Koła Miłośników Kultury Antycznej. Obozem opiekowała się mgr D. Szczęsny.

Koło liczy 50 członków.

Sprawozdanie Koła Krakowskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Mieczysław Brożek, zast. przew. — mgr Danuta Zazulowa, sekr. — dr Józef Korpanty, zast. sekr. — mgr Krystyna Czyż, skarbn. — dr Jan Kołtowski, członek Zarządu: mgr Stanisław Żurek. Komisja Rewizyjna: prof. Józef Pletnia (przew. honorowy), doc. dr Romuald Turasiewicz — przew. urzędujący, członkowie: mgr Zofia Zamiejska, mgr Antoni Siekierzyński, mgr Michał Bednarski.

Zebrania naukowe:

1. Dr J. Korpanty: *Napis na tarczy Augusta i ody rzymskie Horacego.*
2. Mgr J. Gordziałkowski: *Grecja a Wschód w latach 630—546 p.n.e.*
3. Mgr K. Korus: *Enkyklios paideia u Plutarcha.*
4. Dr J. Korpanty: *Przegląd badań semantycznych nad łacińską terminologią społeczno-polityczną.*
5. Mgr K. Korus: *Z programu wychowawczego Plutarcha.*
6. Dr J. Korpanty: *Z myśli politycznej w Rzymie republikańskim.*

Zarząd Koła odbył jedno posiedzenie.

W ramach akcji popularyzacji wiedzy o antyku członkowie Koła wygłosili szereg odczytów w krakowskich liceach ogólnokształcących oraz dla słuchaczy studium zaocznego historii UJ. Prelegentami byli: dr hab. S. Stabryła, mgr E. Polaszek, mgr K. Korus, mgr K. Czyż.

Koło liczy obecnie 55 członków.

Sprawozdanie Koła Lubelskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Janina Pliszczyńska, zast. przew. — dr Henryk Podbielski, sekr. — mgr Tadeusz Dawidowicz, skarbn. — mgr Henryk Ostrowski, członek Zarządu: dr Robert Chodkowski.

Zebrania naukowe:

1. Mgr A. Kołaczkowski: *Homer a II sofistyka* (*recenzja szwedzkiej monografii*: *Jan Fredrik Kindstrand, Homer in der zweiten Sophistik, Uppsala 1973 r.*).
2. Dr H. Podbielski: *Kosmogonia Hezjoda.*

3. Dr R. Chodkowski: *O nowych interpretacjach pojęcia.*
4. Mgr T. Dawidowicz: *Narrator o „Protagorasie" Platona.*
5. Mgr H. Ostrowski: *Struktura partii literackiej ks. III „Periegezy" Pauzaniasza.*
6. Dr R. Andrzejewski: *Colloquium Tullianum 74.*
7. Dr R. Popowski: *Wrażenia z podróży po Helladzie i refleksje na temat Uniwersytetu w Louvain.*

Koło liczy 33 członków.

Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Zarząd: przew. — prof. dr Stefan Oświecimski, zast. przew. — mgr Tamara Simla, sekr. — mgr Józef Macjon, skarbn. — mgr Łucja Macherowa; członkowie Zarządu: prof. dr Jerzy Starnawski, doc. dr Bogdan Wiśniewski, dr Tomasz Fijałkowski; Komisja Rewizyjna: mgr Wanda Gawłowska, mgr Zofia Lisikowa, dr Ryszard Ignacy Danka.

Zebrania naukowe:

1. Dr A. M. Komornicka: *Problematyka naukowa kongresu Studiów Klasycznych w Madrycie i Kongresu „Eirene" w Dubrowniku.*
2. Dr A. M. Komornicka: *Pojęcie czasu w twórczości Pindara. Znaczenie i aspekty wyrazu Chronos.*
3. Prof. dr J. Starnawski: *O przekładzie „Sarmatiae Bellatores" Szymona Starowolskiego.*
4. Mgr J. Macjon: *O badaniach eposowości Sienkiewiczowskej „Trylogii" i odkryciach nie zauważonych dotąd homeryzmów „Potopu" (cz. I).*
5. Dr R. I. Danka: *Fabuła mitologiczna przy opisie obrzędów zadusznych u Owidiusza.*
6. Mgr W. Gawłowska: *Legenda o węźle gordyjskim i jej znaczenie dla Aleksandra Wielkiego.*
7. Prof. dr J. Starnawski: *Wrażenia z pobytu na kongresach w Tours, Rijece i Peau.*
8. R. I. Danka: *Kwestie dawności rzymskich świąt zadusznych.*
9. Doc. dr hab. B. Wiśniewski: *Dualizm stoików.*

W ramach działalności popularyzatorskiej Koła wygłoszono w łódzkich szkołach średnich odczyty na temat komedii attyckiej, poglądów etycznych Sokratesa oraz wpływów antycznych w literaturze polskiej. Odczyty wygłosili: mgr H. Konarzewski, mgr D. Tourvas, mgr J. Trzankowska. Zorganizowano również konkurs ze znajomości języka łacińskiego dla uczniów I i II klas licealnych. Konkurs urządzono w LO im. Małgorzaty Fornalskiej w Łodzi. W konkursie wzięło udział 38 uczniów klas I oraz 34 uczniów klas II. Organizatorami konkursu byli: prof. dr J. Starnawski, mgr S. Grzelakowska, mgr M. Klimczakowa, mgr Ł. Macherowa, mgr G. Kruszewska, mgr T. Simla.

Koło liczy 33 członków.

Sprawozdanie Koła Piotrowskiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Trybus, sekr. — mgr Irena Kmiecik, skarbn. — mgr Zofia Rosenbach.

Zebrania naukowe:

1. Mgr A. Trybus — *Bodźce mobilizujące i hamujące pracę ucznia.*

Poza zebraniem naukowym odbyło się 13 zebrań Zarządu Koła, na których układano plan pracy, analizowano realizację planu, opracowywano konferencję dla nauczycieli łaciny itp.

W ramach akcji popularyzacyjnej zorganizowano sekcję młodzieży z Piotrkowa studiującej filologię klasyczną w Łodzi. Zebranie organizacyjne odbyło się 2 marca 1975 r. Spośród działaczy sekcji szczególnie wyróżniła się studentka II roku fil. klas. UŁ G. Paszkowska, przewodnicząca sekcji. Łącznikiem między zarządem Koła Piotrowskiego a studentami została E. Gołębiowska. Członkowie sekcji przysłuchiwali się lekcji jęz. łac. w 11 klasie I LO w Piotrkowie. Po spotkaniu mgr A. Trybus wygłosił referat pt. *Wprowadzenie coniunctivu na lekcjach w szkole średniej.* Po spotkaniu odbyła się dyskusja na temat różnych form pracy nad tekstem. Poza tym wygłoszono dla młodzieży szkolnej nie uczącej się łaciny cztery pogadanki oraz rozesłano pięć komunikatów do

członków Koła. Koło zorganizowało konkurs ze znajomości składni. Pierwszy etap konkursu odbył się w końcu kwietnia. Na przeprowadzenie drugiego etapu kuratorium nie wyraziło zgody. W konkursie wzięło udział 780 uczniów.

Koło liczy 14 członków.

Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Jan Wikarjak, zast. przew. — doc. dr hab. Jan Horowski, sekr. — dr Ignacy Lewandowski, skarbn. — dr Kazimierz Liman, członkowie Zarządu: mgr Klemens Kruszewski, prof. dr Michał Swoboda, prof. dr Wiktor Steffen, mgr Maria Wikarjakowa, Komisja Rewizyjna: mgr Andrzej Czapliński, mgr Jadwiga Heinke, dr Andrzej Wójcik.

Zebrania naukowe:

1. Prof. dr J. Wikarjak: *Cycerona dzień powszedni.*
2. Dr I. Lewandowski: *Wędrówki po Pompei.*
3. Dr J. Danielewicz: *Semiotyczna interpretacja liryki antycznej.*
4. Mgr M. Wesoły: *Istota dialektyki platońskiej.*
5. Dr A. Wójcik: *Problematyka teoretycznoliteracka w Horacego „Liście do Pizonów" na tle współczesnego literaturoznawstwa.*
6. Doc. dr J. Horowski: *Współczesna wymowa łaciny.*
7. Prof. dr J. Łanowski: *Morze w kulturze antycznej.*
8. Prof. dr W. Steffen: *Luźne kartki z historii gimnazjum trzemeszeńskiego.*
9. Doc. dr J. Werner: *Die Überlieferung der antiken Literatur.*
10. Doc. dr hab. J. Horowski i dr I. Lewandowski: *Zabytki starożytne w Atenach, w Koryncie, w Mykenach, Epidauros i w Delfach.*

W ramach akcji popularyzacyjnej członkowie Koła wygłosili w poznańskich szkołach średnich pięć pogadanek. Pogadanki wygłosili: dr I. Lewandowski, doc. dr J. Horowski, dr S. Dworacki. Ponadto Koło zorganizowało uroczyste zebranie poświęcone 40-leciu pracy dydaktycznej i naukowej prof. dra Michała Swobody i doc. dra Jana Horowskiego. Z tej okazji otwarto również wystawę dorobku naukowego jubilatów.

Koło liczy 67 członków, ubyła 1 osoba.

Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Zarząd: przew. — doc. dr hab. Leon Witkowski, zast. przew. — prof. dr Zofia Abramowiczówna, sekr. — mgr Ireneusz Mikołajczyk, skarbn. — mgr Leonard Jarzębowski; członek Zarządu: mgr Adam Domański.

Zebrania naukowe:

1. Mgr E. Heza: *Podstęp w walce — od Homera do Tucydydesa.*

   Doc. dr hab. L. Witkowski: *Sprawozdanie z LXXI Walnego Zgromadzenia PTF w Poznaniu.*
2. Doc. dr hab. L. Witkowski: *Uroczystości jubileuszowe 150-lecia literatury antycznej, 125 lat Bibliothecae Teubnerianae, 75 lat Thesauri Linguae Latinae urządzone w dn. 17—18 września 1974 w Lipsku.*

   Prof. dr Z. Abramowicz, doc. dr hab. M. Jaczynowska: *Nowości wydawnicze.*
3. Prof. dr J. Łanowski: *Morze w kulturze antycznej.*
4. Mgr J. Zając: *Możliwości badań struktury społecznej w Noricum w I—III w. na przykładzie Iuvanum.*
5. Mgr W. Piotrowski: *Grecja, Kreta, Rodos* (*wrażenia z podróży wakacyjnej z przeźroczami*).
6. Doc. dr hab. L. Hichtausen z Rostocku: *Soziologische Untersuchungen am Codex Iustinianus.*
7. Dr M. Szarmach: *Mowy królewskie Diona z Prusy.*
8. Doc. dr hab. J. Werner z Lipska: *Franz Dornseiff — Altertumwissenschaftler und Germanist* (zebranie odbyte wspólnie z Tow. Neofilologicznym).
9. Doc. dr hab. J. Werner: *Hoelderlins Übertragungen aus dem Griechischen und aus dem Lateinischen.*

Koło prowadziło również żywą działalność popularyzatorską. W ramach tej działalności w toruńskich szkołach średnich ogólnokształcących i zawodowych odczyty wygłosili: mgr L. Jarzębowski, mgr A. Kłopotowska, mgr I. Mikołajczyk i dr M. Szarmach.

Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Kazimierz Kumaniecki, zast. przew. — prof. dr Hanna Szelest, sekr. — dr Helena Cichocka, skarbn. — dr Jerzy Axer; członkowie Zarządu: mgr Krystyna Kreyser, dr Jerzy Mańkowski, dr Maria Pąkcińska, mgr Wanda Popiak, dr Jerzy Wojtczak; Komisja Rewizyjna: mgr Helena Gesztoft, mgr Jan Lasocki, mgr Stefania Światłowska.

Zebrania naukowe:

1. Prof. dr Veikko Waananen: *Le problème de la diversification du latin.*
2. Prof. dr M. Pąkcińska, prof. dr A. Sadurska: *Kongres FIEC w Madrycie.*
   Prof. dr A. Sadurska: *Wykopaliska archeologiczne w Merida (Emerita Augusta).*
   Dr A. Komornicka: *Tematyka naukowa kongresu Eirene w Dubrowniku.*
   Prof. dr K. Kumaniecki: *Colloquium Tullianum w Rzymie.*
3. Doc. dr hab. Z. Sztetyłło: *Badania archeologiczne północnych wybrzeży Morza Czarnego.*
4. Prof. dr K. Kumaniecki: *Filozofia Cycerona.*
5. Dr J. Mańkowski: *O nową interpretację „Ifigenii w Aulidzie."*
6. Prof. dr H. Szelest: *Z badań nad Commemoratio Auzoniusza.*
7. Dr J. Z. Lichański: *Retoryka jako metoda badań filologicznych.*
8. Prof. dr R. Verdière: *Quand le couchant se retourne pour regarder le levant.*
9. Dr J. Axer: *Miejsce mowy Pro Roscio comoedo w rozwoju prozy cycerońskiej.*

W posiedzeniach naukowych uczestniczyło ok. 40 osób, w tym również studenci ostatnich dwóch lat filologii klasycznej.

W okresie sprawozdawczym kontynuowały prace nast. sekcje Koła Warszawskiego: Sekcja Czytania Autorów Greckich, która przygotowuje pod kierunkiem prof. dra K. Kumanieckiego przekład *Żywotu Antoniusza* Plutarcha. Odbyło się 7 posiedzeń sekcji. Sekcja Popularyzacji Wiedzy o Antyku, której przewodniczącą jest mgr A. Pruska. Działalność sekcji polegała na wygłaszaniu odczytów i wykładów dla uczniów szkół średnich, zorganizowaniu olimpiady łacińskiej, oraz prowadzeniu nauki języków łacińskiego i greckiego. Odczyty i wykłady wygłosili: prof. dr L. Winniczuk, mgr H. Majewska-Kochaniak, prof. dr A. Sadurska, dr J. Axer, dr Z. Piszczek, mgr K. Kreyser. Kursy języka łacińskiego dla początkujących prowadzili: mgr M. Borowska, mgr H. Kaczmarski, dla zaawansowanych: mgr K. Holzman; język grecki dla początkujących prowadzili: Werpachowska, dla zaawansowanych mgr M. Wysocka, mgr M. Borowska. W olimpiadzie łacińskiej wzięło udział 88 uczniów z 13 szkół. Do drugiego etapu doszło 38 uczniów, do trzeciego — 16. Nad pracą sekcji czuwała z ramienia Zarządu Koła mgr K. Kreyser.

Koło liczy 111 członków. W okresie sprawozdawczym przyjęto 8 osób.

Sprawozdanie Koła Wrocławskiego

Zarząd: przew. — dr Herbert Myśliwiec, zast. przew. — mgr Kazimierz Kopeć, sekr. — mgr Joanna Sachse, zast. sekr. — mgr Brygida Zakrzowska, skarbn. — dr Wiesław Tyszkowski; członkowie Zarządu: prof. dr Ludwika Rychlewska, doc. dr hab. Alicja Szastyńska-Siemion, mgr Stanisław Wilczyński; Komisja Rewizyjna: przew. dr Józef Mantke, członkowie mgr Zofia Augustyn, mgr Wacława Siwakowska.

Posiedzenia naukowe:

1. Prof. dr J. Łanowski: *Kongres papirologiczny w Oxfordzie.*
2. Prof. E. Konik: *Wykopaliska archeologiczne w Rumunii (wrażenia z pobytu).*
3. Prof. dr L. Rychlewska: *Wycieczka do Grecji i na Kretę.*
4. Dr W. Tyszkowski: *Działalność PTF w latach 1892—1910.*
5. Doc. dr S. Dworacki: *Warunki pracy naukowej w Center of Hellenic Studies w Waszyngtonie.*

6. Mgr J. Burchardt: *Związki Witelona z Wrocławiem.*
7. Mgr M. Winiarczyk: *Diagoras z Melos — prawda i legenda.*
8. Dr J. Gockowski: *Arystofanes i Arystoteles, dwie koncepcje ładu społecznego.*

Działalność sekcji popularyzacji, której przewodniczącym jest mgr S. Wilczyński, polegała na organizowaniu odczytów dla uczniów szkół średnich. Odczyty wygłosili: dr H. Myśliwiec, dr J. Mantke, prof. dr J. Łanowski. Poza tym prof. dr J. Łanowski wygłosił w III progr. PR cykl wykładów pt. *Więcej niż 7 cudów świata* oraz wziął udział w programie telewizyjnym poświęconym komedii antycznej. Koło wszczęło również starania o zorganizowanie olimpiady z języka łacińskiego.

Koło liczy 42 członków.

CONSPECTUS MATERIAE EUS LXV UTRIUSQUE FASCICULI

Axer George: Notes on Cicero's *Pro Q. Roscio Comoedo*... . . . . 231—244
Brożek Mieczysław: Do problemu iloczasu sylab w stopach niewymiernych w trymetrze jambicznym tragików greckich (De pedibus irrationabilibus syllabarumque quantitate in trimetris tragicorum Graecorum iambicis) . . . . . 323—335
Cytowska Maria: Erasme et Beroaldo . . . . . 265—271
Dworacki Sylwester: „Hamartia" in Menander . . . . . 17—24
Komornicka Anna M.: Ze słownictwa miłosnego starożytnych komedii greckich (De vocabulorum amatoriorum usu in antiquis comoediis Graecis obvio) . . . . . 193—204
Korus Kazimierz: Plutarch wobec greckiej tradycji wykształcenia ogólnego (Plutarch's Stellung in der Tradition der griechischen Allgemeinbildung) . . . . . 53—76
Korus Kazimierz: Plutarcha *De amore prolis* 5, 497 D-E. Próba interpretacji (Plutarchi *De amore prolis* 5, 479 D-E) . . . . . 211—220
Kowalewicz Henryk: Twórczość liryczna Stanisława Ciołka (Lyrische Dichtung von Stanislaus Ciołek) . . . . . 151—162
Leuregans Pierre: L'origine administrative du terme *locatio* dans la *locatio — conductio* romaine . . . . . 303—322
Milewska Barbara: Dwie redakcje poematu Sebastiana Fabiana Klonowica *Victoria deorum* (Two Redactions of Sebastian Fabian Klonowic' *Victoria deorum*) . . . 273—283
Pietrusiński Dionizy: Identifications épiphaniques de la divinité avec Octave Auguste chez Virgile et Horace . . . . . 103—116
Pliszczyńska Janina: Pierwsza próba syntezy filozofii greckiej z antyczną doktryną chrześcijańską — Klemensa Aleksandryjskiego *Stromata* (De prima synthesi philosophiae Graecae cum antiqua doctrina Christiana a Clemente Alexandrino in opere q. i. Στρωματεῖς proposita) . . . . . 221—229
Porawski Roman — Wesoły Marian: Arystotelesa kategorie przypadłości (De Aristotelis accidentibus universalibus) . . . . . 41—51
Rankin H. D.: Archilochus' Chronology and Some Possible Events of His Life . . . 5—15
Steffen Victor: De fabularum satyricarum generibus . . . . . 187—192
Steffen Wiktor: Doc. Dr habil. Irena Kazik-Zawadzka — Wspomnienie pośmiertne 337—345
Swoboda Michaël: De Propertii elegiis hymnos imitantibus . . . . . 131—138
Swoboda Michaël: De Tibulli elegiis hymnicis . . . . . 245—256
Swoboda Michał: Wspomnienie o Janie Horowskim (1909—1976) . . . . . 347—356
Szarmach Marian: Les discours Diogeniens de Dion de Pruse . . . . . 77—90
Szastyńska-Siemion Alicja: La Δαπάνα chez Pindare . . . . . 205—209
Szelest Hanna: Die *Historia Augusta* und die frühere römische Geschichte . . . . . 139—150
Szelest Hanna: Klaudians *Laus Serenae* . . . . . 257—263
Stabryła Stanisław: Some Remarks on the Genological Theory in Aristotle's Poetics . . 25—39
Stabryła Stanisław: Antyk w poezji Mieczysława Jastruna (Miecislaus Jastrun lyricus antiquitati classicae quid debuerit) . . . . . 285—302
Wójcik Andrzej: Horacy o poezji prawdziwej (Horatius de vera poesi) . . . . . 117—130
Zakrzewska-Gębka Elżbieta: Deminutiva użyte przez Cycerona w krytyce poglądów stoickich i epikurejskich (Deminutives Used by Cicero in His Critical Writings on Stoicism and Epicurism) . . . . . 91—102

CENSURAE LIBRORUM

Abramowicz Zofia: Lexicon Hesiodeum cum indice inverso par M. Hofinger, professeur à l'Université de Louvain, avec la collaboration de M. Mund-Dophie, chef de travaux à l'Université de Louvain. Leiden, E. J. Brill, 1975, Tome I A-Λ 163

Brożek Mieczysław: T. Lucreti Cari De rerum natura libri sex. C. Müller recensuit et adnotavit. Verlag Hans Rohr, Zürich 1975, s. 396, 6 nlb . . . . . 364—366
Cytowska Maria: Erasmus Roterodamus, Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. North-Holland Publishing Company of Amsterdam, VI: ordinis primi tomus quintus. Amsterdam 1975 . . . . . 173—176
Cytowska Maria: Renesancni poesie. K vydáni připrávila a prelóžila H. Businská. Predmluvu a životopisy napsal J. Martínek. Praha, Ceskoslovenská Akademie Ved 1975 . . . . . 176—178
Dąbrowa Edward: B. Kreiler, Die Statthalter Kleinasiens unter den Flaviern. Diss. München 1975 . . . . . 167—170
Lewandowski Ignacy: T. Bieńkowski, Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450—1750). Główne problemy i kierunki recepcji. Studia Staropolskie XLV. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976 . . . . . 178—181
Lewandowski Ignacy: Kwintus Kurcjusz Rufus, Historia Aleksandra Wielkiego. Przekład zespołowy pod redakcją L. Winniczuk. PWN. Warszawa 1976, ss. 395, ilustracji 14, jedna mapa . . . . . 366—367
Mrozek Stanisław: J. Andreau, Les affaires de monsieur Jucundus. Collection de l'École Française de Rome. No 19, Rome 1974 . . . . . 184—185
Salamon Maciej: I. P. Medwedec, Mistra. Ocerki istorii i kultury pozdnovizantskogo goroda. Leningrad 1973. — T. S. Nikolau, Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθονος Γεμιστοῦ. Thessaloniki 1974 . . . . . 170—173
Turasiewicz Romuald: M. H. Hansen, The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B. C. and The Public Action against Unconstitutional Proposels. Odense University Press 1974. Odense University Classical Studies, IV . . 164—167
Turasiewicz Romuald: S. Isager — M. H. Hansen, Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B. C. A historical Introduction to and Commentary on the Paragraphe-Speeches and the Speech against Dionysodorus in the Corpus Demosthenicum (XXXII—XXXVIII and LVI). Odense University Press 1975. Odense University Classical Studies, V, s. 9—270 . . . . . 357—360
Turasiewicz Romuald: M. H. Hansen, Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B. C. and the Impeachment of Generals and Politicians. Odense University Press 1975. Odense University Classical Studies, VI, s. 7—137 . . . . . 360—363
Wikarjak Jan: R. Tuomi, Studien zur Textform der Briefe Ciceros. Untersuchungen einiger hinsichtlich der sog. Verbalellipse textkritisch verdachtlicher Stellen. Opera ex Instituto Universitatis Turkuensis edita, IV, Turku 1975, ss. 138 . . . . . 363—364

INDEX AUCTORUM

Abramowicz Zofia (Torunii) 163
Axer George (Varsaviae) 231
Bednarski Michał (Cracoviae) 181
Brożek Mieczysław (Cracoviae) 323, 364
Cytowska Maria (Varsaviae) 173, 176, 265
Dąbrowa Edward (Cracoviae) 167
Dworacki Sylwester (Posnaniae) 17
Komornicka Anna M. (Varsaviae) 193
Korus Kazimierz (Cracoviae) 53, 211
Kowalewicz Henryk (Posnaniae) 151
Leuregans Pierre (Genabi) 303
Lewandowski Ignacy (Posnaniae) 178, 366
Milewska Barbara (Varsaviae) 273
Pietrusiński Dionizy (Lublini) 103

Pliszczyńska Janina (Lublini) 221
Porawski Roman (Posnaniae) 41
Rankin H. D. (Monash University) 5
Salamon Maciej (Catoviciis) 170
Stabryła Stanisław (Cracoviae) 25, 285
Steffen Victor (Posnaniae) 187, 337
Swoboda Michaël (Posnaniae) 131, 245, 347
Szarmach Marian (Torunii) 77
Szastyńska-Siemion Alicja (Wratislaviae) 205
Szelest Hanna (Varsaviae) 139, 257
Turasiewicz Romuald (Cracoviae) 164, 357, 360
Wesoły Marian (Posnaniae) 41
Wikarjak Jan (Posnaniae) 363
Wójcik Andrzej (Posnaniae) 117
Zakrzewska-Gębka Elżbieta (Posnaniae) 91

CONSPECTUS MATERIAE

Paginae

Steffen Victor: De fabularum satyricarum generibus . . . . . 187—192
Komornicka Anna M.: Ze słownictwa miłosnego starożytnych komedii greckich (De vocabulorum amatoriorum usu in antiquis comoediis Graecis obvio) . . . . . 193—204
Szastyńska-Siemion Alicja: La Δαπάνα chez Pindare . . . . . 205—209
Korus Kazimierz: Plutarcha *De amore prolis* 5,479 D-E. Próba interpretacji (Plutarchi *De amore prolis* 5, 479 D-E) . . . . . 211—220
Pliszczyńska Janina: Pierwsza próba syntezy filozofii greckiej z antyczną doktryną chrześcijańską — Klemensa Aleksandryjskiego *Stromata* (De prima synthesi philosophiae Graecae cum antiqua doctrina Christiana a Clemente Alexandrino in opere q. i. Στρωματεῖς proposita) . . . . . 221—229
Axer George: Notes on Cicero's *Pro Q. Roscio Comoedo* . . . . . 231—244
Swoboda Michaël: De Tibulli elegiis hymnicis . . . . . 245—256
Szelest Hanna: Klaudians *Laus Serenae* . . . . . 257—263
Cytowska Maria: Erasme et Beroaldo . . . . . 265—271
Milewska Barbara: Dwie redakcje poematu Sebastiana Fabiana Klonowica *Victoria deorum* (Two Redactions of Sebastian Fabian Klonowic' *Victoria deorum* . . . 273—283
Stabryła Stanisław: Antyk w poezji Mieczysława Jastruna (Miecislaus Jastrun lyricus antiquitati classicae quid debuerit) . . . . . 285—302
Leuregans Pierre: L'origine administrative du terme *locatio* dans la *locatio-conductio* romaine . . . . . 303—322
Brożek Mieczysław: Do problemu iloczasu sylab w stopach niewymiernych w trymetrze jambicznym tragików greckich (De pedibus irrationabilibus syllabarumque quantitate in trimetris tragicorum Graecorum iambicis) . . . . . 323—335
Steffen Wiktor: Doc. Dr habil. Irena Kazik-Zawadzka — Wspomnienie pośmiertne 337—345
Swoboda Michał: Wspomnienie o Janie Horowskim (1909—1976) . . . . . 347—356

CENSURAE LIBRORUM

S. Isager — M. H. Hansen, Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B. C. A Historical Introduction to and Commentary on the Paragraphe-speeches and the Speech against Dionysodorus in the Corpus Demosthenicum (XXXII—XXXVIII and LVI), Odense University Press 1975. Odense University Classical Studies, Vol. V, s. 9—270 (Romuald Turasiewicz) . . . . . 357—360
M. H. Hansen, Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B. C. and the Impeachment of Generals and Politicians, Odense University Press 1975, Odense University Classical Studies, Vol. VI, s. 7—137 (Romuald Turasiewicz) . . . . . 360—363
R. Tuomi, Studien zur Textform der Briefe Ciceros. Untersuchungen einiger hinsichtlich der sog. Verbalellipse textkritisch verdächtider Stellen, Opera ex Instituto Universitatis Turkuensis edita, vol. IV, Turku 1975, ss. 138 (Jan Wikarjak) . . . . 363—364
T. Lucreti Cari De rerum natura libri sex. Conradus Müller recensuit et adnotavit. Verlag Hans Rohr, Zürich 1975, s. 396 + 6 nlb. (Mieczysław Brożek) . . . . 364—366
Kwintus Kurcjusz Rufus, Historia Aleksandra Wielkiego. Przekład zespołowy pod redakcją Lidii Winniczuk. PWN. Warszawa 1976, ss. 395, ilustracji 14, jedna mapa (Ignacy Lewandowski) . . . . . 366—367
LXXII Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 1 X 1974 do 1 X 1975 r. (Opracowała Krystyna Popławska) . . . . . 369—377

Cena zł 45,—
Indeks 35715

INDEX AUCTORUM

Axer George (Varsaviae) 231
Brożek Mieczysław (Cracoviae) 323, 364
Cytowska Maria (Varsaviae) 265
Komornicka Anna M. (Varsaviae) 193
Korus Kazimierz (Cracoviae) 211
Leuregans Pierre (Genabi) 303
Lewandowski Ignacy (Posnaniae) 366
Milewska Barbara (Varsaviae) 273
Pliszczyńska Janina (Lublini) 221
Stabryła Stanisław (Cracoviae) 285
Steffen Victor (Posnaniae) 187, 337
Swoboda Michaël (Posnaniae) 245, 347
Szastyńska-Siemion Alicja (Wratislaviae) 205
Szelest Hanna (Varsaviae) 257
Turasiewicz Romuald (Cracoviae) 357, 360
Wikarjak Jan (Posnaniae) 363

WARUNKI PRENUMERATY

Cena prenumeraty rocznej zł 90,—

Cena prenumeraty półrocznej zł 45,—

Prenumeratę **na kraj** przyjmują Oddziały RSW „Prasa—Książka—Ruch" oraz urzędy pocztowe i doręczyciele — w terminach:

— do 25 listopada na styczeń, I kwartał, I półrocze roku następnego i na cały rok następny,
— do dnia 10 miesiąca poprzedzającego okres prenumeraty na pozostałe okresy roku bieżącego.

Jednostki gospodarki uspołecznionej, instytucje i organizacje społeczno-polityczne składają zamówienie w miejscowych Oddziałach RSW „Prasa-Książka-Ruch".

Zakłady pracy i instytucje w miejscowościach, w których nie ma Oddziałów RSW oraz prenumeratorzy indywidualni, zamawiają prenumeratę w urzędach pocztowych lub u doręczycieli.

Prenumeratę ze zleceniem wysyłki **za granicę**, która jest o 50% droższa od prenumeraty krajowej, przyjmuje RSW „Prasa-Książka-Ruch" Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28 00-958 Warszawa, konto PKO nr 1531-71.

Sprzedaż numerów bieżących i archiwalnych:

— w Księgarni Ośrodka Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN sprzedaż gotówkowa i wysyłkowa numerów bieżących i archiwalnych płatnych gotówką, przelewem lub za zaliczeniem pocztowym. Adres: OR PAN, Pałac Kultury i Nauki, 00-901 Warszawa, konto PKO 1531-912 I Oddział Warszawa.

SUBSCRIPTION

Orders for this periodical from abroad can be placed with „Ars Polona" Krakowskie Przedmieście 7 00-068 Warszawa, Poland or with

— Kubon & Sagner, Inhaber Otto Sagner, D8 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland.
— Earlscourt Publications Ltd., 130 Shepherd Bush Centre, London W 12, Great Britain,
— Licosa Commissionaria Sansoni, Via Lamarmora 45, 50 121 Firenze, Italy.